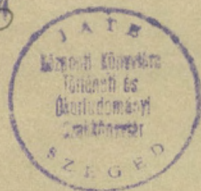

1993-05-25

R-22

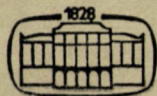

ANTIK TANULMÁNYOK

STUDIA ANTIQUA

XXXVI. KÖTET

1-2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1992

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG ELNÖKE:

HARMATTA JÁNOS

FELELŐS SZERKESZTŐ:

BORZSÁK ISTVÁN

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

KÁKOSY LÁSZLÓ, MARÓTI EGON, SARKADY JÁNOS,
SZEPESSY TIBOR

SZERKESZTŐSÉG CÍME: 1052 BUDAPEST V., PIARISTA KÖZ 1.

III. EM. (Latin Tanszék) FELELŐS KIADÓ: AZ AKADÉMIAI KIADÓ ÉS NYOMDA
VÁLLALAT IGAZGATÓJA

Megrendelhető az Akadémiai Kiadónál:
1117 Budapest XI., Prielle Kornélia u. 19–35.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Bécsy Tamás</i> : A Poétika és a mai műnemelmélet.....	1
<i>Maróti Egon</i> : Nikoladas győzelmi epigrammájához	18
<i>Szepessy Tibor</i> : Kallimachos Hekaléja	23
<i>Jakab Éva</i> : Az áru rejtett hibáiért való helytállás a hellénisztikus papiruszokban... ..	41
<i>Borzsaák István</i> : A cicerói <i>De re publica</i> palimpsestusának nyelvi sajátosságai ...	58
<i>Sárközy Júlia</i> : Giacomo Leopardi <i>Ad Angelo Mai</i> c. verséről.....	65
<i>Havas László</i> : Cicero organikus államfelfogása consuli beszédeiben	67
<i>Adamik Tamás</i> : A retorikai <i>narratio</i> és az irodalmi elbeszélés (Petr. Sat. 61–62) ..	78
<i>Adamik Tamás</i> : Vulgarizmusok és nyelvi norma a Satyriconban	85
<i>Havas László</i> : Rabszolgafelkelések Rómában és a szövegvizsgálat	94

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>T. Horváth Ágnes</i> : Megjegyzések az V. századi latin nyelvű levelezés néhány kérdéséhez	99
<i>Boronkai Iván</i> : <i>Immemor</i> (Vitéz János lexikájához)	104
<i>Benkő Mihály</i> : A halotti arctakaró történetéhez	106

A POÉTIKA ÉS A MAI MŰNEMELMÉLET

A műnemekre — lírára, drámára, epikára — vonatkozó elméletek a 20. században devalválódtak. Ennek egyik szimptomája, hogy az elméletírók szerint műnemi törvényszerűségek vagy nincsenek, vagy jóformán semmi lényeges dolgot nem árulnak el az egyedi művekről. R. Wellek szerint a műnemet (ő ugyan a műfaj szót használja) „az irodalmi művek (...) olyan *csoportosításaként* kell felfognunk, amelynek alapja elméletileg mind a külső forma (...) mind a belső forma”, amely utóbbihoz azonban szerinte a „magatartás, tónus, szándék — durvábban fogalmazva: téma és közönség” tartozik.¹ H. Markiewicz a műnemeket „az ábrázolt valóság és megformálási módjai leginkább *tipikus változatainak*” tartja.² Max Wehrli inkább arra hajlik, hogy a műfajban és az alfajokban illetve a meghatározott felépítéstípusokban *osztályozó, rendezési elvet* lásson, amely elveket azonban „semmiképp nem lehet a priori fogalmaknak tekintve, mint 'létezési formákat' felfogni...”³ Mind a hárman igen erősen hangsúlyozzák a műnem történeti mivoltát.

Ebben természetesen igazuk van, általánosságban véve. Abból a szemszögből igaz ez, amelyet ismeretelméleti megközelítésnek nevezhetünk. Bármely ismeretelméleti kiindulópont az egyedi művek azon aspektusából absztrahálja a műnemet, amely korhoz kötött: a tartalomból. De a tartalomból kibontakozottnak látták a formát általánosságban is. S ha a tartalom mindig változik, módosul, akkor a forma is mindig megújul, műről műre változik. Mivel azonban igaz az a közhely, miszerint minden mű tartalma végtelenül gazdag, ismeretelméleti megközelítésekből a tartalomra alapozva számtalan műnemelmélet is írható; illetve a forma igen sokféleképpen határozható meg. Hadd utaljunk a drámával kapcsolatban csak egy kérdésre. A három műnem ismérveit azzal is igyekeztek meghatározni, hogy az idő dimenzióival hozták összefüggésbe. Ha a dialógusokból indulunk ki, amiket csak a jelen időben lehet váltani, akkor a drámához a jelen idő kapcsolható. (L. pl. E. S. Dallas). Ha azt mondjuk, hogy a drámában a múltban elkövetett tettek következményeit látjuk, akkor a múlt idő (pl. J. Erskine); ha azt, hogy a fordulatok a jövőre irányítják a figyelmet, vagyis a jövőre irányuló várakozás feszültségét jelenítik meg, akkor a jövő idő. (L. pl. S. Langer, E. Staiger). Ezek a nézetek a maguk kiindulópontjából teljesen logikus végkövetkeztetésre jutnak; ám éppen egymásnak ellentmondó eredményeik miatt már ebben az egyetlen tekintetben is zavart okoznak. Ugyanakkor látható, hogy ezek a meghatározások mellőzik a formát. És

¹ R. Wellek: Az irodalom elmélete, Budapest 1972, 351. Kiemelés tőlem, B. T.

² H. Markiewicz: Az irodalomtudomány fő kérdései, Budapest 1968, 146. Kiemelés tőlem, B. T.

³ M. Wehrli: Általános irodalomtudomány, Budapest 1960, 101.

ez azért is furcsa, mert az irodalomtudomány régi sejtése, hogy a műalkotásokat végül is a forma teszi műalkotássá.

Miként lehetne a formát jogaiba visszaállítani? Talán úgy, ha alaposan fordítunk a nézőpontra, s az ismeretelméletet felváltjuk az ontológiai kiindulóponttal, s megnézzük, mit mond az ontológia a formáról. Ez vezetett el többek között Aristotelés *Fizikájához* illetve *Metafizikájához*; vagyis a keletkezés, a létrejövés, az ontológiai genesis folyamatában funkcionáló négy okhoz. Ezek közül az egyik a forma, az *eidos*. Feltehetjük a kérdést: értelmezhető-e a *Poétika* akként, mint a tragédia aristotelési értelmű *formaokának* a rögzítése?

A *Metafizika* V. Könyve szerint minden dolog Kezdetből, elvből (*arché*) indul ki, és öt ily elv lehetséges. Aristotelés negyedikként említi a kezdetnek azon elvét, „amiből valami először lesz anélkül, hogy ez magában a keletkező dologban megvolna, s ahonnan mozgása és változása természete szerint először elkezdődött. Ötöd-ször [ti. elv, B. T.] az, melynek akarata szerint mozognak a mozgók és változnak a változók”.⁴

Akármi bizonyul is formának vagy műnemnek, az első pillanatban is valószínűtlennek tűnik, hogy akár a műegész világa, akár a műnem — mint keletkező dolgok — meglennének abban, amiből vagy ahonnan teremtdő mozgásuk és változásuk elkezdődött.

Aristotelés az okot is elvnek nevezi. Pontosabban azon okokat, amelyek az ún. ontológiai genesisben funkcionálnak. „Az elv szó valamennyi jelentésében — írja — az a közös, hogy azt az elsőt jelenti, amiből valami van vagy lesz vagy amiből megismerhető”.⁵ Az okok egyike a forma (*eidos*), „azaz a mibenlét fogalma és annak nemei”.⁶ A formának mint a szubsztancia belső lényegének „absztrakt ismerete a fogalom (*ho logosz* vagy *hé ouszia kata tón logón*), amely ennél fogva a forma mibenlétét fejezi ki. (...) Benső, objektív mivoltánál fogva a forma energiea és entelecheia szemben a dünamisszal”.⁷

A *Metafizika* III. Könyvében olvashatjuk, hogy „minden egyedet a fogalmi meghatározás által ismerünk meg”; a VII. Könyvében pedig ezt: a fogalmi „meghatározás a megkülönböztető jegyek, és pedig ha helyesen jártunk el, az utolsó megkülönböztetés alapján történő megjelölés”.⁸ Az itteni dolog, a tragédia fogalmi meghatározását a *Poétika* 6. részében adja meg: „A tragédia tehát nemes, *befejezett, bizonyos nagysággal* rendelkező *cselekvésnek* fűszerezett, a fűszerezettség egyes válfajait az egyes *részekben* külön-külön alkalmazó *beszéddel való utánzása*, nem elbeszélés útján, hanem úgy, hogy *emberek cselekszenek*, részvét és fájdalom útján vive végbe az ilyen fordulatoktól való megtisztulást”.⁹

A *Metafizikában*, az aporiák tárgyalása során olvashatjuk, hogy „Minden bizonyításnak ugyanis valamiből valamin és valami *felé* kell haladnia”.¹⁰ Ami felé halad a bizonyítás, az a tragédia imént idézett fogalmi meghatározása. De miből indul ki és min halad idáig? A válaszhoz alapvetően felhasználjuk Gerald F. Else

⁴ Aristotelés: *Metafizika*. Ford. Halasy Nagy József. Budapest 1959, V 1013a.

⁵ Met. V 1013a.

⁶ Met. V 1013a.

⁷ A *Metafizika* idézett kiadásához csatolt „Aristotelési Műszótár” *eidos* címszava, i. m. 375.

⁸ Met. III 998b és VII 1038a.

⁹ Aristotelés: *Poétika*. A művet *Ritók Zsigmond* készülő fordításában idézem.

¹⁰ Met. III 997a.

Aristotle's Poetics: The Argument c. könyvét, a magunk részéről hozzátéve a *Metafizika* megfelelő érveit illetve passzusait.

Else megállapítja, hogy Aristotelés a *Poétikát* nem részekre való bontással (nem dichotómia vagy trichotómia révén) indítja, hanem differenciákkal (diaphorákkal). A kiinduló *arché* vagy a *genus* a legáltalánosabban véve a *poiétiké*, a csinálás, az elkészítés lenne, amelynek egyik fajtája (*species*) lenne a művészi csinálás. Aristotelés azonban nem az általános értelemben vett csinálásból indul ki. Else azt mondja, hogy a *Poétika* első három szava, „*Peri poiétikés autés*” a művészetre magára vonatkozik, s Aristotelés ezért nem vizsgálja meg, hogy ha a *poiétiké* a *genus*, akkor a művészi elkészítés mint faj, miként viszonyul a nemhez.

A magunk részéről hadd tegyük hozzá azon gyanúkat, hogy talán fölösleges is lenne a *poiétiké* általános fogalmából kiindulni. Ezt a gyanút a *Metafizikára* alapozzuk: a négy ok, köztük természetesen a cél-ok és a formaok minden dolog elkészítésében ott található. A tragédia imént idézett fogalmi meghatározásában szerepelt a csinálás fajtájának differencia specifikája; nevezetesen: az utánzás, a cselekvő utánzás révén történő utánzó elkészítés. Aristotelés a fogalmi meghatározással kapcsolatban írja, hogy „a meghatározásoknak pedig a fajták az alkotó elveik, a fajtáknak a meghatározott dolgok alkotó elveinek is kell lenniök. S ha a dolgokat megismerni annyi, mint azok formáit megismerni, amelyek alapján elnevezésüket kapták, akkor a fajták a formák alkotó elvei is”.¹¹ Ezzel a gondolatmenettel talán igazolható, a *Poétikában* miért nem a *poiétiké* a *genus* s így megtámasztható Else azon megállapítása, miszerint itt a „költői művészet” azonos a *genusszal*, s hogy Aristotelés miért ebből mint *archéból* vezeti le a költői művészet fajtáit. Else még azt is megjegyzi, hogy „Mivel Aristotelés számára a különbség (differencia) ugyanolyan realitás mint a faj (*species*), a faj valójában a nemből (*genus*) és a különbségekből áll”.¹² És Aristotelés ezért is adja meg először a költészetnek mint *genus*nak az ismervét, az utánzást, amelynek *archéja* a velünk született utánzási hajlam. És mivel a diaphorák éppoly valóságok mint a faj, ezért sorolhatja föl azokat a differenciákat, amelyek az utánzás fajtáit teremtik meg.

A *genus* elve, a *mimésis* egyfelől végső ok, s ez nemcsak a negyedik értelemben, de azért is elv, mert „Ötödször [ti. elv, B. T.] az, aminek akarata szerint [vagyis az emberben lévő utánzási hajlam akarata szerint, B. T.] mozognak a mozgók és változnak a változók.”¹³ Ezért is mondhatja Else, hogy a „*mimésis* mint *poiésis* egy bizonyos értelemben aktivitás; a *mimétikus* folyamat [nem más, mint, B. T.] a *poiétiké* aktivitása, akár önmaga, akár fajtái, pl. a tragikus *poiésis* értelmében”.¹⁴ Vagyis a *mimésis* mint költői csinálás a *költő általi* utánzás folyamatával egyenlő. Az utánzás tehát nincs meg a keletkező dologban s abban sem, ahonnan az utánzó csinálás folyamata elkezdődött, hanem a mozgás és változás folyamatában valósul meg. A *mimésis* nem utánzottság, nem is az utánzás módja, hanem olyan folyamat, amelynek — mint Else mondja — „*locusa* nem a megvalósításban vagy az ábrázolásban van (. . .), nem is a költemény nyelvi kompozíciójában és nem is a versekben, hanem speciálisan a cselekmény felvázolásában”.¹⁵ Vagyis: az emberben lévő után-

¹¹ Met. III 998b.

¹² G. Else: Aristotle's Poetics, Leiden, 1957, 66.

¹³ Met. V 1013a.

¹⁴ G. Else, 12.

¹⁵ G. Else, 12.

zási hajlam mint művészi csinálás mozog és változik; s ez a hajlam a végső arché, a kezdeti elv.

A költői „utánzó csinálás” egyik faja, amelynek Aristotelés korában még nincs külön neve az, amelynek eszköze a nyelv. Else a nyelvi eszközzel történő utánzásnak három változatát így különbözteti meg: 1. az elbeszélő, amikor a költő utánoz más személyek nélkül; 2. a vegyes megjelenítés, amikor a költő is, más személyek is utánoznak; 3. a drámai, amikor más személyek utánzó cselekvés révén teszik a dolgukat, s nincs poéta narrátor. Ha az utánzás végül nem az életbeli emberek utánzásával azonos, hanem ha az utánzás a költői tevékenység differencia specifikája, akkor a nyelvi eszközzel történő utánzó tevékenység három változatát így fogalmazhatjuk: 1. az elbeszélő, vagyis az utánzó tevékenység csak a költőé; 2. a vegyes, az utánzó tevékenység részben a költőé, részben az ő utánzó tevékenységében megjelenő alakoké; 3. a drámai, vagyis a költő utánzó tevékenysége az ebben a tevékenységben megjelenített alakok dialógusaiba beépített cselekvései révén valósul meg. Ez a harmadik talán azért is a legmegfelelőbb utánzó elkészítés, mert az utánzás immáron nem a költőé, hanem az ő utánzó tevékenységében és ezen a réven megjelenített alakoké. Mivel ekkor már kizárólag Dialógusokat mondó Nevek — alakok — jelennek meg, a költő a maga utánzó elkészítésében a cél-okból is „visszavonul” s így a cél-okban az élet utánzásának legmegfelelőbb változata jelenik meg.

Else szerint mind a három esetben cselekvő emberek, méghozzá a maiaknál jobb vagy rosszabb cselekvő emberek jelennek meg az utánzó tevékenység végokában. És ebben az esetben éppen ez a további differencia specifikája; ez adja a komédia és a tragédia közötti különbséget, epikus és drámai mű esetében egyaránt. Az eposz és a tragédia között ezután már az a különbség, hogy az elbeszélő költészetet eredményező utánzó tevékenységben (az eposzban mint cél-okban) a költő is utánoz a maga utánzó tevékenysége által és az ebben megjelenő alakok is; a tragédiát mint cél-okot eredményező utánzó cselekvésben már csak utánzó alakok jelennek meg.

Mint említettük, a nyelvi eszközzel történő utánzó csinálásnak három változata egyben az utánzó csinálás, a mimésis fejlődésének, saját természete elérésének az értékskálája is; a mimésisnek a csak a cselekvő személyek révén megvalósuló változata „magának a mimésisnek a legtisztább és leginkább objektív megvalósulása.”¹⁶

A tragédia már idézett fogalmi meghatározásának egésze értelmezhető úgy, mint a költői, a mimétikus poiésis egyik faja; a fogalmi meghatározásban szereplő kulcsfogalmak pedig mint ennek a fajnak — összefoglalóan — alkotó elve. Ha a *Metafizika* III. Könyvében azt is mondja, hogy „a dolgokat megismerni annyi, mint azok formáit megismerni”, akkor a tragédia fogalmi meghatározásában szereplő kulcsfogalmak jelenthetik a tragédia formáját, eidosát és ezek egyike: a mű alakjainak dialógusokba épített cselekvéseiben megjelenő utánzó cselekvés, amely cselekvések összekapcsoltsága befejezett, bizonyos nagysággal rendelkező cselekvéssort alkot. (A fogalmi meghatározásban szereplő katharsis fogalmával most nem foglalkozhatunk).

A *Poétika* és a *Metafizika* gondolkörének azonossága abban a passzusban is megjelenik, amelyben Aristotelés a *Poétikában* arról beszél, hogy „sok változáson

¹⁶ Vö.: G. Else, 97. és 101.

átmenve a tragédia megállapodott, minthogy elnyerte önnön természetét”.¹⁷ Itt a „*tén autés physin*” kifejezést használja.

A *Metafizika* tanúsága szerint természete van a „természeti valóknak” és annak is, ami „nem természetszerűen létezik”. A művészet esetében — úgy gondolom — mind a kettővel számolnunk kell. Az utánzás „természeti ok”: „Az emberek gyermekségüktől fogva velükszületett az utánzás”.¹⁸ Az utánzás, ha az életbeli és nem a művészi tekintjük, ugyancsak természet az egyik, a „benső mibenlét, csíra” értelmében, amely az „első mozgató”.¹⁹ A művészi csináláshoz azonban itt a nyelvre, illetőleg a dialógusra mint eszközre is szükség van, továbbá az életben cselekvő emberekre mint anyag-okra, kiket — s ez a másik eszköz — a dráma világszerűségén belül cselekvő emberek utánóznak. Az utánzásnak ez a változata azonban már nem „természetszerűleg létezik”. Ám nemcsak az utánzás természeti ok, hanem a csinálás is. A költő utánzó csinálására ezért gondoljuk érvényesnek a természet (*physis*) azon jelentését, miszerint „természet (...) mindama dolgok keletkezése, amelyek növekszenek”.²⁰ Else megállapítása szerint Aristotelés a *Poétika* történeti részeiben a drámához adekvát utánzás keletkezését és kibontakozását írja le. A növekvő tehát itt a drámához adekvát utánzás adekvátsága. Vagyis amiből a dolognak — a műnek, a cél-oknak — keletkezése elindul, az az utánzó tevékenység, s ennek kialakulását, kibontakozását adja meg a történeti részekben. És ennek a tevékenységnek az oka természeti. És a *Metafizika* egyik, a természet jelentését megadó passzusából érthető az, amit Aristotelés a *Poétikában* a tragédia megállapodottságának a pontjáról mond: „Azért mondjuk aztán arról — írja tehát a *Metafizikában* —, ami természet szerint van vagy lesz, vagy ha már meg is van az, amiből természet szerint lett vagy van, hogy még mindig nem érte el a természetét, ha még nincs meg a formája és az alakja”.²¹ A cselekvő alakokkal való utánzó tevékenység akkor érte el természetét, akkor kapta meg formáját — pontosabban ennek egyik összetevőjét —, amikor bekövetkezett a dialógus dominanciája az ének fölött és amikor már a költő utánzó tevékenysége csak a dráma világszerűségén belül cselekvő emberek csak dialógusokba beépített cselekvései révén valósul meg.

A tragédiával való utánzó tevékenység adekvátságához tehát a dialógusok dominanciája, illetve az szükséges, hogy ez az elkészítő tevékenység a drámai alakok dialógusaiba beépített cselekvései révén valósuljon meg. A tevékenység ezen megvalósulása azonban már „nem természetszerűleg létezik”. A természet fogalmi meghatározása — amely a nem természetszerűleg létezőkre vonatkozik — a következő: „természetnek mondjuk negyedszer azt is, amiből mint elsőből van vagy keletkezik olyasmi, ami nem természetszerűleg létezik, úgy hogy önmaga formátlan s a maga erejéből képtelen a változásra”.²² Ilyen Aristotelés példája a szobor és az ércedény keletkezésének az esetében az érc; vagyis ezek anyag-ok (*hylé*). Az életben cselekvő emberek cselekvése mint anyag-ok az az első, amely a művészi megformálás, az utánzó csinálás előtt „önmagában formátlan és a maga erejéből képtelen a változásra”, és az utánzó tevékenységen belül is az önmagától való

¹⁷ Poétika 4.

¹⁸ Poétika 4.

¹⁹ Met. V 1014b.

²⁰ Met. V 1014b.

²¹ Met. V 1015a.

²² Met. V 1014b.

megformálódásra. Ezt csak a formateremtő illetve a formát megadó akarat, a művészetben lévő utánzási hajlam akarata teheti meg, tehát a „természeti ok”; az erőt, ami az életben cselekvő embereknek a drámán belül cselekvő emberekkel történő utánzását megteremti, a költő adja hozzá. A költőben lévő utánzási hajlam tehát „természeti ok”, az pedig, amit az utánzó tevékenységben felhasznál, már nem természeti ok.

A tragédiának éppen ezért eidosa és physise a cselekvés, ami kétféleképpen is értendő: cselekvés a költő utánzó tevékenysége és cselekvés az ebben a cselekvésben megjelenő alakok dialógusokba beépített cselekvése is. Az utánzó tevékenység akkor érte el a maga adekvátságát, akkor nyerte el természetét, amikor ez a kettő „összetalálkozott”, vagyis amikor a költő utánzó cselekvése a művön belüli alakok dialógusokba beépített cselekvései révén valósult már meg. És ez a dráma eidosa fogalmi meghatározásának egyik összetevője.

Aristotelés ezután újabb diaphorát vezet be a gondolatmenetbe és a levezetésbe: „a boldogság és a boldogtalanság a cselekvésben rejlik”. A *Poétikának* ebben a részében Aristotelés utal a négy ok közül a cél-okra is, aminek érdekében a létrejövés folyamata *van*. A cselekvők „Nem azért cselekszenek tehát, hogy jellemeket utánozzanak, hanem a jellemeket a cselekvés végett foglalják magukban. Ennélfogva az események és a mese a tragédia végcélja, márpedig a végcél mindenek között a legfontosabb”.²³ Vizsgáljuk meg immáron a mű cselekményét, hiszen ebben a gondolatmenetben rejlik a dráma fogalmi meghatározásának újabb összetevője.

Aristotelés azt mondja, hogy a tragédia cselekménye (*praxis*) teljes és egész; s egész az, „aminek kezdete, közepe és vége van”.

A *Poétika* 7. fejezetében erre vonatkozóan a *teleias* és a *holés* szavakat használja.²⁴ A *Metafizika* V. Könyvének 16. fejezete tartalmazza a Teljes, tökéletes (*teleion*) és a 26. fejezete az Egész (*holon*) fogalmi meghatározását. Az Egésszel kapcsolatban ezt olvashatjuk: „...arra a mennyiségre, aminek van kezdete, közepe és vége, a 'minden' szót használjuk, ha a részek helyzete nem tesz benne különbséget; ha ellenben különbséget tesz benne, akkor 'egész'-nek mondjuk”.²⁵ Ha a történeteknek „nem szabad sem akárhonnan találomra elkezdődniök, sem akárhonnan találomra befejeződniök”²⁶ és mivel a történet „részekből álló dolog”²⁷, akkor a történetre sem a „minden”, hanem az „egész” fogalma érvényes. Az Egésznek ismérve, hogy „úgy fog körül egy tartalmat, hogy így egy bizonyos értelemben eggyé lesz”, ami a tragédia cselekményére, a cselekvések összerakására és elrendezésére — a kezdet, a közép és a vég — is érvényes. Az egység úgy is megvalósulhat, hogy az egyes részekből — itt: a kezdetben, a középben és a végben megjelenő cselekvésrészekből — „áll elő az egység”.²⁸ A részről (*meros*) azt mondja, hogy „neve annak, amikre valamiféle mennyiséget valamiképp szét lehet osztani”.²⁹ Mennyiség pedig az, ami „úgy osztható alkotó részeire, hogy közülük mindegyik akár kettőből, akár többből való rész, természete szerint egységes és egyedi valami”.³⁰ Úgy gondoljuk, hogy a

²³ *Poétika* 6.

²⁴ *Poétika* 7. és *Else*, i. m. 281.

²⁵ *Met.* V 1024a.

²⁶ *Poétika* 7.

²⁷ *Poétika* 7.

²⁸ *Met.* V 1023b.

²⁹ *Met.* V 1023b.

³⁰ *Met.* V 1020a.

történet egyfelől épp olyan mennyiség, ami éppen ezekre a részekre osztható, s a kezdet, a közép és a vég mindegyike olyan rész, amely természete szerint egységes és egyedi. Ha ui. a kezdet „maga nem szükségképpen valami után van”, akkor ez egyrészt egység, másrészt egyediség mivoltát jelzi éppúgy, miként a közép és a vég *Poétikában* leírt ismerve; és ezekből a részekből áll össze a történet mint Egész. És ha a kezdet, a közép és a vég megléte azt jelenti, hogy a történetben „a jól megalkotottság tekintetében” nincs hiány, akkor a történet Teljes is, mert „önmagában véve teljes” egyik fogalmi meghatározása, hogy az adott dolgokban a „jól megalkotottság tekintetében semmi hiány sincs bennük, felülmúlhatatlanok és nem szorulnak kiegészítésre.”³¹ A *Poétikában* történet fogalmi meghatározásában szerepel még, hogy „van bizonyos nagysága”.³² A nagyság, a terjedelmi hosszúság mércéje az áttekinthetőség, s ezt a passzust Else is ebből a szempontból kommentálja és értelmezi. A terjedelemre vonatkozó ismérvek között szerepel azonban még valami, a tragédia és a komédia között különbséget tevő újabb differencia specifika: a terjedelem megfelelő határa az, „amekkora terjedelmen belül a mozzanatoknak (...) egymásra következése mellett a balsorsból a jósorsba vagy a jósorsból a balsorsba való átváltozás bekövetkezik”.³³ Ha a tragédia és a komédia célja — legalább egyrészt — a sorsfordulatoknak és eredményüknek-következményüknek a megjelenítése — ami a végben jelenik meg —, akkor az átváltozás megvalósulása Teljessé teszi a történetet, mert „Teljesnek mondjuk továbbá azt, ami jó értelemben elérte célját”³⁴, ha elérte a megfelelő véget. Illetve teljes azért, mert „a maga jellegzetes kiválósága tekintetében a természetének megfelelő nagyság egyetlen részecskéje sem hiányzik belőle”.³⁵

A *Poétika* és a *Metafizika* ezen részeinek összevetése is érveket szolgáltathat arra vonatkozóan, hogy a *Poétika* azon része, amelyben a mese, a történet legfontosabb ismervét említi, ugyancsak a tragédia formaelvét rögzíti. De találhatunk még további egyezéseket is, ha a problémakört tovább elemezzük.

Amikor Aristotelés a cselekvésről ír, voltaképp a tragédia meséjéről ír: „... a cselekvés utánzása pedig a mese — mesének itt az események összerakását nevezem...”.³⁶ Voltaképp tehát nem cselekvésről, hanem cselekményről beszél. Else utal rá, hogy a cselekvés Aristotelésnél mindig „teljes cselekvést” jelent; vagyis azt a cselekvést, amit természetes végcéljáig valósítanak meg; a végcél pedig a boldogság vagy a boldogtalanság elérése.³⁷ Még azt is megállapítja, hogy amit az alakok cselekszenek az a tragédia célja, szíve és lelke, és nem az alakoké.³⁸ Mindebből számunkra jelenleg az a legfontosabb, hogy Aristotelés nem a drámabeli alakok egyszeri cselekvését határozza meg, hanem a tragédia cselekményét; s nem mondja meg, mit kell értenünk a dráma egyes alakjainak egyszeri cselekvésén, nem adja meg a dráma világán belül cselekvő emberek egyszeri cselekvésének a fogalmi meghatározását.

³¹ Met. V 1021b.

³² Poétika 7.

³³ Poétika 7.

³⁴ Met. V 1021b.

³⁵ Met. V 1021b.

³⁶ Poétika 6.

³⁷ Vö. Else, 241.

³⁸ Vö. Else, 258.

Ennek — minden valószínűség szerint — az az oka, hogy Aristotelés mind a valóságban, mind a tragédia világszerűségében lényegében etikai kérdésnek tekinti az egyén vagy az alakok cselekvését. Else — többek között — a *Nikomachosi Etikára* (2.1.1103a31) hivatkozva azt mondja, hogy Aristotelés nézete szerint az ember olyanná vagy azzá válik, jóvá vagy rosszra, amit és ahogyan cselekszik.³⁹ Annak a lehetőségét, hogy valaki jóvá vagy rosszra váljon, illetve e kettő valamelyike következményének a lehetőségét Aristotelés az élet praktikus szférájára korlátozza. Ezért, amikor arról beszél, hogy a cselekvések révén leszünk boldogok vagy boldogtalanok, a cselekvés nem valamely egyedi-egyszeri tettet jelöl, hanem általános életelvet és ehhez rendelt célt. A *Poétika* 2. fejezetének elején írja, hogy „a cselekvők cselekvőket utánoznak”. Else szerint a „*mimountai prattontas*” valójában többet jelöl, mint pusztán annyit, hogy az utánczó személy éppen cselekvést hajt végre, s ezt a cselekvést utánozzák.⁴⁰ Aristotelés kifejezése tehát nem egy pillanatszerű cselekvést jelent, hanem életmódot. Aristotelés nézete szerint „A költészet — írja Else — azokat az embereket utánozza, akik a *cselekvés szintjén élnek*, akiknek a cselekvés cél és életelv: 'embereket cselekvésben', illetve 'az akció emberei' értelmében is”.⁴¹

Így voltaképp Aristotelés nem a dráma világszerűségében lévő egyszeri cselekvésnek adja meg a fogalmi meghatározását, hanem az életbeli cselekvő emberek általános attitűdjét és etikai aspektusát említi cselekvésként; pontosabban a tettek összekapcsolását, a cselekményt határozza meg.

A *Poétikában* talán mégis találhatunk olyan fogalmi meghatározásokat, amelyekből az egyszeri-egyeti cselekvésnek a dráma világban érvényes jelentésére, illetve fogalmi meghatározására következtethetünk.

Else a *Poétika* 11. fejezetében írottak kapcsán elemzi a *peripeteia* (fordulat) és az *anagnórisis* (felismerés) fogalmát. A két szó a *Poétikában* mindig együtt fordul elő, s ugyanazon igével kapcsolódnak. A fordulat az eseménynek a változásait vagy az eseményekben való változásokat jelöli. Else szerint mind a fordulat, mind a felismerés „egy bizonyos *helyzetnek* ellentétévé való átváltozását (*metabolé*) jelöli”.⁴² Else azt is megállapítja, hogy Aristotelés a fordulat hirtelenségét is beleszővi gondolatmenetének jelentéshálózatába.⁴³ A fordulat hirtelensége, gyorsan bekövetkező volta minden valószínűség szerint a történet időtartamával — egy napfordulási idő — is összefüggésben van.

Ahhoz, hogy a speciálisan drámabeli cselekvés meghatározására vonatkozóan tudjunk következtetéseket levonni, még a felismeréssel kapcsolatos értelmezésről is kell szólnunk. Aristotelés szerint a felismerésnek nemcsak az a fajtája a legjobb, amely egyben fordulatot is jelent, hanem az is, amikor a felismerés úgy fordulhat, hogy az eddigi tudás vagy ismeret rokonok, vagy egymás iránt szeretettel lévők között változik át ellentétes tartalmúvá. Pl. Klytáimésztrának fia Orestés; ezt tudjuk, tudja Klytáimésztra is, és ez a tudás átváltozik azzá, hogy éppen fia, akivel szeretet fűzné össze, lesz a gyilkosa. Ezt a problémakört Aristotelés a következő mondatban taglalja: „a felismerés (...) a nem-ismerésből a megismerésbe, az addig

³⁹ Vö. Else, 70.

⁴⁰ Vö. Else, 73.

⁴¹ Else, 73.

⁴² Else, 343. Kiemelés tőlem, B. T.

⁴³ Vö. Else, 345.

jó vagy balszerencsére *rendeltek* rokonságának vagy ellenséges voltának megismerésbe való átváltása”.⁴⁴ Egy bizonyos szempontból a *rendeltek* szó kétértelmű, de épp ez ad kiindulópontot a tragédiabeli egyszeri cselekvés fogalmi meghatározásához. A *rendeltek* szó értelmezhető akként, hogy valaki számára a jósors vagy a balsors a szó szoros értelmében véve sorsként való rendeltség; mintegy ezek valamelyikére való, eleve meglévő elrendeltség. Azonban — mondja Else — a sors ilyen értelmű eszméjének, felfogásának „egyáltalán nincs helye Aristotelés költészeti-méletében (vagy ami azt illeti életszemléletében sem)”.⁴⁵ Else szerint a *horismenos* (a magyar fordításban: „*rendeltek*”) nem „sors általit” vagy a sors értelmében megjelöltet, „megbélyegezettet” jelent, hanem „meghatározottat”, a valamitől való elhatároltság értelmében „kijelöltet”. Vagyis pl. Oidipus nem a sors által rendelt módon boldog a mű elején és jut boldogtalanságba a végén. Aristotelés azt mondja — értelmezi Else —, hogy Oidipusnak „a dráma kezdetén a boldogságra való vonatkoztatottságban van meghatározott helyzete; vagyis ő mint boldog ember lép be a cselekménybe”.⁴⁶ Mindebből Else azt vonja le, hogy „A szerencse [sors, „fortune”, B. T.] felismeréstől függő változásnak a mércéje — hogy ti. mi van belefoglalva a felismerésbe: boldogulás vagy csapás — az a helyzet [állapot, „status”, B. T.], amelyből a hős útjára indult”.⁴⁷ A kezdeti állapot és helyzet tehát az a kiindulópont (persze tartalmával együtt), amely ellentétévé változik.

Nos, Aristotelés gondolataiból illetve ezek értelmezéséből mint kiinduló alaptól — úgy gondoljuk — következtetéseket vonhatunk le a dráma ontológiai fogalmi meghatározásának újabb összetevőjére is. Erre éppen azért, mert a cselekvés akár mint életelv, akár mint cselekvő habitus mindenképpen az egyszeri cselekvésekre kell hogy épüljön.

Két dolgot, a dráma ontológiai fogalmi meghatározásának eddig megtalált két összetevőjét kell összekapcsolnunk: 1. a dráma csak Nevekből és hozzájuk rendelt Dialógusokból építi föl világát, következésképp a cselekvések egyértelműen csak és kizárólag dialógusokban jelenhetnek meg; 2. a dráma bizonyos, meghatározott tartalmú helyzetből ellenkező tartalmú helyzetbe való átváltozást jelenít meg.

Kétségtelen, hogy a dialógusoknak mindenképpen rendelkezniök kell az életbeli dialógusok alapvető ismérvével; azzal, hogy a dialógusokat csakis azok válthatnak, akik között *kölcsönös viszony* van. Előadást, prédikációt, szónoklatok stb. lehet tartani kölcsönös viszony meglétének a hiányában, személy szerint sose látott embereknek is. Dialógusokat viszont csak azok válthatnak, akik között már vagy van kölcsönös viszony avagy azonnal létesül éppen a dialógusok révén. A meglévő vagy kialakuló kölcsönös viszonyok természetesen igen különböző tartalmúak és egészen eltérő intenzitásúak lehetnek, és egészen különböző ideig állhatnak fenn. Lehet egy-két másodpercig tartó és egyetlen tény megtudakolására irányuló; pl. ha egy ismeretlen városban egy bizonyos utca iránt érdeklődünk. Az érdeklődés nemcsak választ vár, viszonyt is kezdeményez, amely természetesen igen rövid ideig marad fenn.

Ebből nyilvánvalóan az következik, hogy a dráma világszerűségében az alakok között szükségszerűen, elengedhetetlenül kölcsönös viszonyoknak, viszonyhá-

⁴⁴ Poétika 11. Kiemelés tőlem, B. T.

⁴⁵ Else, 351.

⁴⁶ Else, 351.

⁴⁷ Else, 352.

lőzatnak kell lennie. Az alakok közötti kölcsönös viszonyrendszer az író akaratától, szándékától teljes mértékben függetlenül érvénybe lép; egyszerűen azzal a ténnyel, hogy Neveket és hozzájuk rendelt Dialógusokat ír le. Az már viszont vagy gyakorlat vagy tudatos felismerés révén valósulhat meg — persze az alapvető drámai tehetségből is következhet — hogy a Nevek közötti viszonyok most, a jelenben változó viszonyok legyenek. Az életbeli viszonyoknak is két fajtája van: a statikus, vagyis az idő hosszabb tartamában változatlan tartalommal fennmaradó és a most, a jelenidőben változó viszony. Ha a drámának fordulatot kell tartalmaznia, akkor két viszonyfajta közül csak a most változó viszonyok lehetnek azonosak a drámabeli viszonyokkal. Aristotelés azt mondja, hogy a kiinduló helyzet tartalma az a mérce, amelyhez viszonyítva kell a hős történetének átváltoznia, megfordulnia. Ez viszont csak úgy képzelhető el, hogy az alakok, a Nevek közötti eddigi statikus viszonyok dinamikus, most változó viszonyrendszerre alakulnak át. Az olyan világ-szerűségben, amely teljes egészében dialógusváltásokból épül föl, a kezdeti helyzet csak a Nevek közötti kölcsönös viszonyrendszer lehet, és a hős helyzetét megfordító történet azonos kell hogy legyen azokkal a viszonyváltozásokkal, amelyek a megfordult, átváltozott helyzetet létrehozzák, megteremtik. Ezek a szükségszerű tényezők végső soron azt jelenthetik, hogy az egyes alakok egyedi, egyszeri cselekvése nem lehet más mint viszonyváltozás vagy viszonyváltoztatás; illetve olyan mozzanat, amely előkészíti vagy megalapozza a viszonyváltozásokat.

Ha most már a történet részeit — kezdet, közép, vég-, továbbá az ezek révén kialakuló Egészet és Teljességet vizsgáljuk, akkor — az imént leírtakat figyelembe véve — a következőket vonhatjuk le.

A kezdetnek — „ami maga nem szükségképpen valami után van” — olyan viszonyhálózatnak kell lennie, amely vagy jelzi, hogy megtörtént a statikus viszonyok most változó viszonyokká való átalakulása vagy az ezt előidéző mozzanatot (mozzanatok) magában is foglalja. Aristotelés nem azt mondja, hogy a Kezdetnek nincs oka. Valamilyen oka minden kezdetnek van, s nemcsak az aristotelési értelmű ok azonos az okkal ebben az összefüggésben, hanem az oksági összefüggés értelmében vett ok is. A Kezdet nyilván olyan helyzet, amely kialakulásának van oka (oksorozata), de a dráma világszerűségét tekintve nem az ennek a helyzetnek a létrejötte, hanem az ebből következőek a fontosak, a lényegesek; az utána lévő „más” dolgok, az a Közép és az a Vég, ami utána van vagy történik.

A Kezdetnek még egy igen lényeges — alapvetően ontológiai — ismérve van. Ez az alább kifejtendő ismérv — megítélésünk szerint — az ontológiai fogalmi meghatározás újabb összetevőjén túl talán magyarázatot ad olyan kérdésre is, amelyre Else szerint a *Poétikában* nincs magyarázat.⁴⁸ A kérdéskör a tragédia terjedelmére és a cselekmény határára vonatkozik. A terjedelemnek átláthatónak kell lennie, a cselekménynek Egésznek és Teljesnek. A válasz vagy magyarázat nélkül hagyott kérdés, hogy ez a kettő — a tragédia átlátható terjedelme és a cselekménynek a befejezettsége, teljessége, egész-sége mint határ — miképp vág egybe, miképp kapcsolható össze?

A dráma meséje, története nyilván a Kezdetben kezdődik, s ez az alakok, a Nevek közötti viszonyhálózattal azonos. Aristotelés a *Metafizika* V. Könyvében azt írja, hogy harmadszor kezdetnek (*arché*) „nevezzük azt az alkatrészt, amelyből,

⁴⁸ Vö. Else 294—295.

mint benne meglévőből, valaminek a keletkezése megindul, amilyen pl. a hajónál a fenékgerenda, s a háznál az alapkő”.⁴⁹ Ez a megállapítás természetesen nem azt jelenti, hogy a fenékgerendában vagy az alapkőben mint anyag-okban az adott anyag-ok természete következményeként van meg a cél-okban megjelenő hajó vagy ház formája, hanem hogy az építő tudatában van meg a hajó vagy a ház általános formája, eidosa és ezt kapcsolja össze a fagerendával vagy a kővel, s ezáltal lesz az fenékgerenda — és nem pl. zászlórúd —, illetve alapkő — és nem pl. nyomókő. És azért van meg az építő tudatában, mert „művészet által keletkezettnek tartjuk mindazt, aminek formája előbb a lélekben van meg”.⁵⁰ A mesterségek által létrehozott produktumok művészet által keletkeznek. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a fenékgerendával vagy az alapkővel akkor kapcsolható össze a hajó vagy a ház általános formája, ha a gerenda vagy a kő lehetőségként magában hordja — saját természete révén, de nem abból következően illetve nem annak következményeként —, hogy fenékgerendává illetve alapkővé lehessen; s így összekapcsolható legyen a hajó vagy a ház eidosával. A hajógerenda nyilván azért kezdete a hajónak, az építés azért kezdődik innen, mert minéműsége, mibenléte, sőt nagysága potenciálisan lehetőséget ad arra, hogy összekapcsolható legyen a hajó általános formájával és a cél-ok, a konkrét, megvalósult hajó formája, az *entelecheia* így jön létre. És mutatis mutandis ugyanez a helyzet a ház alapkővének esetében; sőt a tragédia Kezdetével is. Itt a történet kezdődik. S az adott speciális történet az a valami, aminek a keletkezése itt megindul; a történet további alakulása az, ami a Kezdetből mint „benne meglévőből” indul ki. Vagyis ahogy a fenékgerenda — ma is mondhatjuk így — potenciálisan magában foglalja a hajó eidosát és a cél-okban megvalósuló konkrét megformáltságát (ha ti. az adott fagerenda éppen egy leendő hajónak lesz a fenékgerendája), akként a történet kezdete — az alakok között kialakult viszonyhálózat — potenciálisan magában foglalja a dráma eidosát — csak dialógusokba épített cselekvések révén az életbeli cselekvő emberek viszonyváltozás révén történő utánzása — és a leendő, a cél-okban megvalósuló drámának a konkrét megformáltságát (ha ti. az adott történet éppen egy leendő drámának lesz a története). A Kezdet viszonyhálózata éppen ezért az adott, konkrét történetnek azt az alakulását is magában foglalja potenciálisan, ami a Középben lévő viszonyváltozások révén eredményezni fogja a Végben megjelenő fordulatot és/vagy felismerést. A Vég azon ismérve, miszerint „természetből fogva valami más után van, vagy szükségképp vagy többnyire, utána azonban nincs semmi más”,⁵¹ csak akkor érvényes, ha benne valami végképp befejeződik vagy lezárul. A dráma Kezdetének mibenléte, természete miatt az a pont lehet a Vég, amikor befejeződtek, lezárultak a viszonyváltozások.

Ha — továbbá — hirtelenül kell bekövetkeznie a Középben lévő viszonyváltozások révén a fordulatnak és/vagy felismerésnek abban a Végben, ami után „nincs semmi más”, akkor a Kezdet a történet hosszúságát, terjedelmét is magában foglalja potenciálisan, „mint benne meglévőt”. Az adott konkrét fenékgerenda is magában foglalja potenciálisan a végoknak, a konkrét hajónak a nagyságát.

Mindebből az következik, hogy ahhoz, hogy a dráma eidosa megkapja, elérje a maga kibontakozottságát, vagyis ahhoz hogy megállapodhasson, a megfelelő

⁴⁹ Met. V 1013a.

⁵⁰ Met. VII 1032a és 1032b.

⁵¹ Poétika 7.

nagytságot, az adekvát terjedelmet is el kellett érnie. Ez akkor következett be, amikor a Kezdet olyanná vált, hogy a „benne meglévők” révén, vagyis potenciálisan meghatározta már a történet alakulását a Középben, illetve a történet végpontjának potenciális kijelölése révén a történet terjedelmét. Vagyis: a Kezdetből kiinduló történet ebből a szempontból egyenlő a Kezdet potencialitásainak a manifestálódásával; s az a pont a Vég, amikor az összes potencialitás valóságossá lett. És ez a dráma ontológiai fogalmi meghatározásának újabb összetevője.

Aristotelés a *Poétika* 24. fejezetében azt mondja, hogy az „eposz az alkotás terjedelme tekintetében” is különbözik a tragédiától. Amint utaltunk rá, a megfelelő, a helyes terjedelem ismérve egyrészt az áttekinthetőség, másrészt a fordulat(ok) megléte. Az eposznak és a tragédiának egyaránt kell tartalmaznia fordulatot és felismerést. A tragédia hat alkotóeleme (mese, jellemek, beszéd, gondolkodás, megjelenítés, ének) közül csak a mese, a történet lehet összefüggésben a terjedelemmel; az a történet, amelyben fordulat és felismerés van, s amely áttekinthető. Így a terjedelem végső soron a benne meglévő fordulatokkal és ezek hitelességével van szoros összefüggésben. Ha a tragédia rövidebb az eposznál, ha terjedelme számára a legmegfelelőbb időtartam az „egy napfordulásnyi”, akkor az előzőekből az következik, hogy a Kezdetben „benne lévő” potenciális tartalmak csak egyetlen egy lényeges fordulatot tesznek lehetővé; hogy a tragédiában csak egyetlen lényeges fordulat — egyetlen alapvető és lényeges viszonyváltozás — lehetséges, míg az eposzban több; s a Középben lévő viszonyváltozások előkészítői a jelentős, fordulatot meghozó, ezzel azonos viszonyváltozásnak.

Úgy gondoljuk, hogy az iménti értelmezések a tragédia megfelelő terjedelmének és a cselekmény határának a végpontját egyszerre, e kettő egybenlevőségeként, összekapcsoltságaként határozhatják meg.

Mindezek után — a többirányú következtetés levonásához — vissza kell térnünk az aristotelési négy ok kérdéséhez.

Ez a négy ok: formaok, anyag-ok, hatóok, és cél-ok. Aristotelésnél — láttuk — az eidos, a formaok nem az anyagból ered; az eidos nála „a szubsztancia benső lényege, mibenléte, a határozott létező, amely az anyaggal együtt alkotja a konkrét létező tárgyat”.⁵² A téglának mint anyag-oknak a formaoka nem a téglalap alakúság, hanem pl. a ház általános formája. De csak akkor, ha a téglából házat készítenek. A formát nem az anyag formája határozza meg, hanem a cél-ok formája. Ezért, ha a téglából pl. falat — mondjuk: kerítést — akarnak készíteni, akkor a téglával a fal általános formája egyesül. A téglalap alakúsággal mint formával az agyag egyesül, de csak akkor, ha téglát csinálnak; mert az agyaggal a ló általános formája egyesül, ha lószobrot, s az ember általános formája, ha emberszobrot akarnak készíteni. A téglá, a lószobor, az emberszobor mind agyagból készül; ám a téglá, a lószobor, az emberszobor formája nem az agyagból bontakozik ki. Az adott anyag-okból, pl. az agyagból igen-igen sokféle cél-ok készíthető, s ezért elképzelhetetlen, hogy mindegyik fajtájú cél-ok konkrét, aktuálissá lett formája az agyagból, az anyag-okból úgy bontakozzon ki, mint ami természete szerint benne rejlő. Az agyagban — ebből a szempontból — csak annak a lehetősége rejlik, amivé egy eredetileg rajta kívüli formaokkal egyáltalán egyesülhet, amivé egyáltalán válhat. Az a lehetőség, hogy pl. egy törlőkendő általános formájával egyesülhessen, nincs

⁵² Aristotelési *Műszótár eidos* címszava; i. m. 375.

benne, az agyag önmaga természetének következtében. Aristotelésnél tehát az anyag-ok a formaokkal *együtt* alkotja az aktuálissá, létezővé vált dolgot. A forma következképp nem kibontakozik az anyagból — ez, láttuk, elképzelhetetlen —, hanem az anyaggal együtt alkot aktuális létezőt.

A kérdés ily kézzelfogható tárgyak esetében viszonylag egyszerű. Ám ha az elkészítés, a csinálás folyamatának a *Metafizikában* rögzített meghatározásait figyelembe vesszük, az egyszerű tárgyaknál sokkal komplikáltabb dolgok, pl. a dráma elkészítéséhez, illetve ontológiai geneziséhez is kapunk magyarázatokat.

A *Metafizika* VII. Könyvében ezt olvashatjuk: „egy bizonyos dolgot létrehozni annyit tesz, mint ezt a bizonyos meghatározott dolgot létrehozni abból, ami a szó általános értelmében az anyaga”.⁵³ Vannak dolgok, amelyek „művészet következtében”⁵⁴ keletkeznek, és ebben az esetben is érvényes, hogy „minden, ami van, valami által, valamiből és valamivé lesz”.⁵⁵ Ebben a folyamatban „az *amiből*-t anyagnak nevezzük” és „Nyilvánvaló (. . .), hogy a keletkező dolog egyik elemének már előzetesen meg kellett lennie, s ilyen elem az anyag. Ez van benne alkotórészként a keletkező dologban, s ez alakul, ez fejlődik valamivé”.⁵⁶ Annak is van tehát anyaga, ami „művészet szerint” keletkezik, s ez a jelen esetben az életben cselekvő emberek cselekvései.

Az ismeretelméleti formameghatározások és drámaelméletek éppen erre, az anyagra építettek. Ha a műnemet az életben cselekvő emberek cselekvéseinek drámákban megjelenő tartalmából bontakoztatják ki, akkor a műnem az anyagból ered és így nem lehet forma. Ezen gondolkodásmód szerint a keletkezés folyamatából kimarad a „valami által”. Így aztán érthető, hogy miért hangoztatják, miszerint a műnem koronként, sőt művenként változik, megújul.

Márpedig az, ami a műalkotást műalkotássá teszi, vagyis a forma, nem fejlődik. „A szóban forgó formát — írja Aristotelés — mindig egy más valamiben” kell létrehozni.⁵⁷ Mert „a forma és a mibenlét az, ami egy másik dologban létrejön”⁵⁸; vagyis az anyagban, az életbeli emberek más-más cselekvéssorában, amely cselekvéssorok az utánzó elkészítés folyamatában kapnak új formát, mert „az ember alkotó tevékenységének az eredménye (. . .), hogy ebbe a bizonyos anyagba tevékenységével beleviszi a formát”; vagyis: a cselekvő alakok dialógusokba beépített, viszonyváltoztató cselekvéseivel történő utánzást; valamint azt, hogy a Kezdet potenciálisan minden további mozzanatot magában foglal, s így beleviszi a történetnek azt a teljességét, egész-ségét, amit a Kezdet ontológiai természete biztosít a Középben illetve a Vég kijelölésével. Ugyanis „az a tényező, amit formának vagy lényegnek jelöltünk meg, nem keletkezik, hanem a róla elnevezett összetett valóság keletkezik”⁵⁹; vagyis a konkrét dráma keletkezik, a változó anyag és az állandó forma egyesülése révén. Hiszen „mindenben, ami keletkezik, van anyag, s a forma az egyik, az anyag pedig a másik tényezője”.⁶⁰

⁵³ Met. VII 1033a.

⁵⁴ Met. VII 1032a.

⁵⁵ Met. VII 1032a.

⁵⁶ Met. VII 1032b és 1033a.

⁵⁷ Met. VII 1033a és 1033b.

⁵⁸ Met. VII 1033b.

⁵⁹ Met. VII 1033b.

⁶⁰ Met. VII 1033b.

Mindezek talán meggyőző érvek arra vonatkozóan, hogy a formát (eidos) nem lehet az anyag-okból kibontakoztatni, miként azt az ismeretelméleti drámaelméletek tették. Hiszen, mint láttuk, a forma nincs benne az anyag-okban és nem is fejlődik. A „szóban forgó formát — ismét idéznünk kell ezt — mindig egy másvalamiben” kell létrehozni,⁶¹ és „a forma és mibenlét az, ami egy másik dologban létrejön”⁶²; vagyis az anyag-okban létrejön és nem abból bontakozik ki.

Ám nem is az életben cselekvő emberekből és cselekvéseikből mint anyag-okból. Az életben az embernek és cselekvéseinek is megvan a formája; ez a forma azonban nem szubsztancia, hanem az, ami az érzékelésben, az érzékelés által felfogható. És ez az a forma, amit az ismeretelméleti műnemelméletek átvittek a dráma formájára is. Holott az utánzó elkészítés folyamatában az életjelenségek ezen formája leválasztódik róluk; leválasztódik az érzékelésbeli forma. És az életjelenségek így, az *érzékelhető formáktól megfosztottan* válnak a dráma anyag-okává, s ez egyesül azzal a formával, azzal az eidosszal, amit a cél-ok előír. És ez a forma már szubsztancia, már elv.

Aristotelés a *Metafizika* XII. Könyvében megállapítja, hogy „az elemektől szükségképpen különbözőnek kell lenni annak, ami belőlük keletkezett.” Nem lehet azt mondani, „hogy mindennek azonos elemei vannak, ellenben állítható ez analógia szerint, ha pl. valaki azt mondja, hogy az elvek háromfélék: a forma, a forma hiánya és az anyag”.⁶³ Ezután azonnal utal arra, hogy „nemcsak a tárgyban bennrejlő mozzanatok okok, hanem valami rajtuk kívül eső is, milyen a mozgató is mindegyik tárgynál más és más (...) Forma, viszonylagos rendetlenség, kövek — mozgatójuk az építő művészet”.⁶⁴ Ugyanebben a Könyvben írja kissé később, hogy „analógia szerint azonosak az okok, mert hiszen anyag, forma, formahiány és mozgató ok valamennyi (...) Aztán meg az első ok tevékeny formaként létezik”, és „ahány ellentét van, oly sok különféle formai ok van”.⁶⁵

Az analógiát alkalmazhatjuk az életbeli emberekre és cselekvéseikre mint anyag-okra; valamint az utánzó tevékenységre mint ható (mozgató) okra, és az anyag-okba ezáltal bevitt formára. Ebben az esetben az életbeli emberek és cselekvéseik kétségkívül más formával — az érzékelés számára megjelenő formával — rendelkeznek, s ez az anyag-ok, a „kövek” formája. Ez a forma nem teremtheti meg a műnek, mint cél-oknak a számára való formát, az eidost; és az érzékelésbeli forma nem válhat a cél-okban, a drámában entelecheiává. Az eidos számára az életbeli emberek és cselekvéseik a „viszonylagos rendetlenség” illetve a „formahiány” állapotában vannak. Ezért is mondhattuk, hogy a dráma eidosa csak akkor egyesülhet az életbeli emberekkel és cselekvéseikkel, ha előbb megfosztódnak az életbeli, az érzékelés számára megjelenő formáktól; és mint ilyenek válnak végül a cél-ok számára való anyag-okká, s ez egyesülhet a dráma eidosával. Az érzékelés számára megjelenő formák a dráma formájával — eidosával — nyilván képtelenek egyesülni. Ezt a dráma művészetnek mint hatóoknak kell az érzékelésbeli formáktól megfosztott anyag-okra ráépíteni.

⁶¹ Met. VII 1033a és 1033b.

⁶² Met. VII 1033b.

⁶³ Met. XII 1070b.

⁶⁴ Met. XII 1070b.

⁶⁵ Met. XII 1071a.

Az emberek a valóságban múltbeli cselekvéseik, karakterük, világszemléletük, érdekük, érzelmük stb. szerint cselekszenek — és ez jelenik meg az érzékelésbeli formák által; a drámában viszont aszerint cselekszenek, amit egyfelől az utánczó elkészítés eszköze, vagyis: amit kizárólagosan a dialógus; és amit másfelől a dráma eidosának további összetevői előírnak vagy megengednek. „Az ember alkotó tevékenységének az eredménye — írja Aristotelész —, (...) hogy ebbe a bizonyos anyagba tevékenységével beleviszi a formát (...) és az a tényező, amit formának vagy lényegnek jelöltünk meg, nem keletkezik, hanem a róla elnevezett összetett valóság keletkezik”.⁶⁶ Vagyis az anyag-ok fejlődik összetett valósággá, de kizárólag csak a formával egyesülve. Az érzékelésbeli formáktól megfosztott emberekbe és a cselekvésekbe tehát a költő viszi bele a formát; ebben a konkrét folyamatban már természetesen nem az utánczó cselekvésbeli forma keletkezik, hanem az utánczás ezen formája alapján elkészített és erről elnevezett összetett valóság, vagyis a dráma keletkezik.

Mindezekből levonhatjuk először azt a következtetést, hogy a *Poétika* értelmezhető, mint a tragédia keletkezésében funkcionáló négy ok, közülük is elsősorban és hangsúlyosan a formaok rögzítése. A tragédia fogalmi meghatározása ui. az összes és így az utolsó megkülönböztetést is magában foglalja; márpedig az utolsó különbség „a forma és a dolog”.⁶⁷ Továbbá következik, hogy a *Poétika* ontológiai megközelítésből megfogalmazott drámaelmélet, s így a drámának is van ontológiája és ontológiai genezise; vagyis a dráma is van mint létező. Hiszen „a legutolsó különbség lesz a dolog valósága és meghatározása”.⁶⁸ A *Poétika* — továbbmenően — megadja a differencia specifikák fogalmi meghatározását is, s ezt is igyekeztünk bizonyítani. (Noha nem mindegyik differencia specifika esetében). Ezeket azért adja meg Aristotelész, mert „a különbséget is tovább kell osztályoznunk a különbsége alapján”.⁶⁹

Mindezek után megadhatjuk a dráma általános formájának, eidosának — ami kétségtávol a műnem fogalmával azonos — a fogalmi meghatározását: a dráma csak Nevek által elmondott Dialógusokba beépített viszonyváltozások révén megjelenő történet utánczó elkészítésének a *cél-oka*, amely viszonyváltozások olyan Kezdetből — a magam drámaelméletében szituációnak nevezem ezt —, tehát olyan szituációból bomlanak ki, amely potenciálisan magában foglal minden későbbi mozzanatot és így a viszonyváltozásoknak, azaz a történet egészének a szükségszerű végpontját is. A fogalmi meghatározásnak, így a műnemnek mint formának természetesen van változata. Az, amikor a kezdetet, a viszonyrendszert, a szituációt úgy építik föl, hogy fordulatnak kellene bekövetkeznie, vagyis a viszonyoknak változniuk kellene, de a történet azt jeleníti meg, hogy ennek ellenére nem, hogy mégsem változnak. A szituáció szerkezetiségének változatai pedig a műnem további kokretizálódását, a műfajokat teremtik meg.

Ha Aristotelész szerint minden anyag-oknak, pl. az agyagnak megvan az a potencialitása is, hogy különböző formaokkal egyesülve egészen különböző célokban váljon aktuálissá, konkrétan létezővé, akkor a forma nem más, mint struktúra, mint formanyelv és formálóelv. Ezért Aristotelész szerint a formák szubsztanciák, végső alapelemek; amelyek azonban csak aktuális, megvalósult

⁶⁶ Met. VII 1033b.

⁶⁷ Met. VII 1038a.

⁶⁸ Met. VII 1038a.

⁶⁹ Met. VII 1038a.

mivoltukban kapnak konkrét természetet, s így létezést. A forma miatt lesz egy-egy anyag-ok ilyen és ilyen természetű, vagyis ilyen és ilyen létezőfajta anyag-okává.

A forma tehát nem kibontakozik a mindig változó anyag-okból, hanem az utánzó elkészítés, az utánzó megalkotás viszi rá azt a formát, ami az adott dolog fogalmi meghatározásában megjelölt természetével, mibenlétével azonos. Ám ebből még egy alapvetően fontos dolog következik.

Utaltunk rá, hogy ez nem az a forma, ami az életbeli embereknek és cselekvéseiknek az érzékelés számára megmutatkozó formája. Ez a forma az emberek életében szünet nélkül változik, az átmenetiség állapotában van. Minden életjelenség — történet, cselekvés, viszony, érzéshalmaz, vágy, asszociáció, reflexió, reális vagy utópisztikus gondolat, elképzelés stb. stb. — a valóságban létezve az érzékelhető formákkal együtt állandóan átmeneti állapotban, az idő állandó folyamatában van és más élettényezőkkel, vele nem okvetlenül szükségszerű kapcsolatban lévőekkel is elkeveredésben, érintkezésben van. Ez a jellegzetesség egyben az életbeli jelenségek *létmódja*. Az utánzó cselekvés folyamatában minden életjelenséget elválasztanak az élet ezen burjánzó összetettségétől, az érzékelésben megjelenő formáktól is, és ezek által az életbeli létmódjuktól. Az utánzó csinálás folyamatában pedig teljesen *új létmód jelenik meg*. Az eddig átmeneti állapotban, az időfolyamatban és elkeveredtségben létező életjelenségekből *befejezett, végleges, időtlen* — ha tetszik: *időn kívüli* — és *zárt létmódot* teremt meg a forma, az eidos. Akár Antigonének, vagy Hamletnek; akár Estragonnak, vagy Spíró György Öregasszonyának a története véglegessé, befejezetté, időn kívülivé és zárttá rögzült a drámaforma, a dráma-eidosa révén. A formának ez is alapvető jelentősége.

De honnan, miből jön létre, miből alakul ki a forma, a forma mint eidos, középkori terminus szerint mint *causa formalis*, mai fogalmak szerint mint struktúra, mint formaelv és mint formálóelv?

Aristotelés nem tételez fel valami eleve meglévő és a tapasztalati világon kívül lévő formát. Az ő módszeréhez tartozott, hogy megfigyelte a tapasztalható dolgokat, megvizsgálta az így beszerzett adatokat s ebből általánosított. A *De partibus animalium* c. munkájában rögzítette, hogy az állatokról szóló elméletet azon tulajdonságok, jellemző sajátosságok megállapításával kell kezdeni, amelyek az állatok egész csoportjára érvényesek.

Ebből az következne, hogy a tragédiákat megfigyelte, az ezen a révén beszerzett adatokat, ismereteket általánosította, s ezt írta meg a *Poétikában*. A helyzet azonban nem ez, ha Else-nek igaza van abban, hogy a történeti részekben a drámához adekvát *utánzó elkészítés kibontakozását* rögzítette. Mert ebben az esetben — mint utaltunk rá — a költői elkészítés a genus, vagyis a levezetés kiindulópontja. Ezért is mondja, hogy az utánzás az emberekkel gyermekségüktől fogva velük született tulajdonság. Amit tehát Aristotelés megfigyelt, amiből beszerezte az adatokat, az az ember utánzó elkészítésének tevékenysége. Ezért az ember utánzó hajlamából fakadó utánzó elkészítésnek különböző megnyilvánulásai a forma létrejöttének elve, archéja, oka. És ez nyilvánvaló abból is, hogy az anyag, az életbeli konkrét emberek és cselekvéseik az utánzó elkészítés tevékenységében nem egyféle formával képesek egyesülni. Az utánzó elkészítés tevékenysége felhasználhat különböző eszközöket is — színeket-vonalakat, zenei hangot — s ha csak azt a tevékenységet vesszük figyelembe, amely nyelvi eszközöket vesz igénybe, akkor az anyag-ok, az életbeli emberek és cselekvéseik az eposz és ha a cselekvés érzelembeli, a líra formájával is egyesülhetnek. És hogy az anyag-ok mely formaakkal egyesül a

hatóok révén az utánzó cselekvés folyamatában, azt a cél-ok dönti el. A cél-ok ti. a legfontosabb, hiszen minden csináló, elkészítő tevékenység és így a másik három ok a cél-ok kedvéért van.

A formát tehát nem az anyag jelöli ki vagy határozza meg, hanem a tételezett cél-ok, amely ebben az összefüggésben a hatóokkal van szoros összefüggésben; vagyis azzal, hogy az utánzó elkészítő cselekvés akarata milyen cél-okot tételez.

Aristotelés tehát az ember veleszületett tevékenységfajtából, utánzó elkészítésének konkrét fajtájából (*species*) vezette le a formát. Ebből érthető, hogy a drámát létrehozó utánzó elkészítés tevékenysége miért nem változtatott a formán évezredek át. Hiszen Aristotelés kora óta azt a szöveget nevezzük csak drámának, amely Nevekben és hozzájuk rendelt Dialógusokban jelenik meg; még akkor is, ha nem minden csak ezekből álló szöveget nevezünk drámának. Azok a szövegek, amelyek csak Nevekből és Dialógusokból állanak, de nem drámák, nyilván úgy jönnek létre, hogy az utánzó elkészítésben nem a drámához adekvát formát egyesítik az adott anyag-okkal. Hiszen arra is utaltunk, hogy a Nevek és a hozzájuk rendelt Dialógusok ténye olyan további forma-törvényszerűségeket hordoz magában potenciálisan, amelyeket aktuálissá, konkrétá kell tenni ahhoz, hogy valóban reálisan létezzenek, aminek aztán az lesz a következménye, hogy az utánzó elkészítés tevékenységének a végeredménye megfelel a dráma természetének. Ez az utánzó elkészítés nem nélkülözheti a dráma eidosát, általános formaelvét. Ez pedig kétségtelenül azonos a műnem fogalmával és ismérveivel. Ha pedig ez így van, akkor a műnemi törvényszerűségek és ismérvek a keletkező dolognak, a drámának mint drámának a létét megadó formaokával azonosak. Ezzel — következésképp — Aristotelés egy új, az ontológiai megközelítésből létrejövő drámaelmélet számára adott igen gyümölcsöző útmutatást. Ez a fogalmi meghatározás azokat az általános léttörvényszerűségeket foglalja magában, amelyek — az anyag konkrét, egyedi tartalmából következően — számtalan dráma, drámavilág létezését teremthetik meg, s amelyek nélkül vagy amelyek hiányában az adott cél-ok, egy adott dráma nem felel meg saját fogalmának. Az általunk megadott ontológiai műnemelmélet fogalmi meghatározásának kulcsfogalmi nem egy-egy korszak ismeretelméletének bármely változatából, vagyis nem a drámák tartalmi — a különböző korszakokban különbözőképp cselekvő emberek különböző tartalmi — aspektusának valamelyikéből megkapott, nem ezekből absztrahált fogalmak. Ha így lenne, a műnem fogalmi meghatározását az anyag-okra alapoznánk, amit az ismeretelméleti drámaelméletek oly gyakran tesznek. De nem jelöltük meg műnemenként az egy-egy korhoz kötött stílust sem; ebben az esetben ui. az eszköz lenne a műnem alapja. A megadott fogalmi meghatározásban etikai kívánalmak sem jelennek meg. A formaelvét, az eidos-t így nem ideológia, nem eszmetörténeti trend, nem az élet éppen aktuális tartalma és arculata és nem egy elméleti doktrína írja elő, hanem a cél-ok, a dráma saját fogalmát megteremtő forma, más szóval a dráma természete, más szóval *létezésének* törvényszerűségei.

A tudományokban az ún. „hipotetikus dedukció” a követhető eljárás. Ez annyit jelent, hogy a tapasztalható dolgok megfigyelésük, vizsgálatuk során bizonyos általánosításokat „javasolnak”, amelyekből törvényszerűségeket lehet levonni. Ezeket mint következtetéseket lehet kezelni, amelyeket kísérletekkel vagy — olyan téren, ahol ez nem lehetséges — további megfigyelésekkel kell igazolni, módosítani vagy elvetni.

Az európai drámairodalom vizsgálata az aristotelési formaelvét és az ezekből származó törvényszerűségeket teljes mértékben igazolja.

NIKOLADAS GYŐZELMI EPIGRAMMÁJÁHOZ

Az *Anthologia Palatina* című gyűjteményben (XIII 19.) Simónidés neve alatt maradt fenn az alábbi, a korinthosi Nikoladasnak különböző versenyeken aratott győzelmeit megörökítő 12 soros verses epigramma. Az i. e. 5. századra datálható szöveget feltehetően egy korinthosi köfeliratról másolták le. Formailag egymást váltogató hexameteres és hipponakteus sorokból áll. A szöveg — különösen helyenként — meglehetősen romlott állapotban maradt ránk.¹

Ἀνθηκεν τόδ' ἄγαλμα Κορίνθιος, ὅσπερ ἐνίκα
 ἐν Δελφοῖς ποτέ, Νικολάδας,
 καὶ Παναθηναίοις στεφάνους λάβε, πέντ' ἐπ' ἀέθλοις
 ἐξῆς ἀμφοροεῖς ἐλαίου·
 5 Ἴσθμῳ δ' ἐν ζαθέα τρις ἐπισχερῶ εἶδεν ἐλόντα
 ἄκτᾱ Ποντομέδοντος ἄθλα·
 καὶ Νεμέα τρις ἐνίκησεν καὶ τετράκις ἄκρα
 Πελλάνα, δύο δ' ἐν Λυκαίῳ,
 καὶ Τεγέα καὶ ἐν Αἰγίνα κρατερᾷ τ' Ἐπιδαύρῳ
 10 καὶ Θήβᾳ Μεγάρων τε δάμῳ·
 ἐν δὲ Φλειοῦντι· σταδίῳ δὲ τὰ πάντα κρατήσας
 ἠΰφρανεν μέγαν Κόρινθον.

1. ἐνίκα — edd. ἐννίκα — P. 2. ποτέ — edd. plurimi ποσί — Bergk, Hauvette. 3. ἐπ' — P et edd. ἐν — Ebert. 4. ἐξῆς ἀμφοροεῖς — emend. Salmasius, acc. Schneidewin, Bergk, Kramer κα' ἀμφοροεῖς — Ebert ἐξήκοντα — P, Wilamowitz, Geffcken ἐξήκοντα — Page, Merkelbach ἐξήκοντα κάδους — coni. Blinkenberg, acc. e. g. Klee 5. Ἴσθμῳ — edd. plurimi Ἴσθμοῦ — Ebert δ' ἐν — Schneidewin, Bergk, Kramer, Page δὲ — Wilamowitz, Ebert εἶδεν ἐλόντα — emend. Jacobs, acc. Wilamowitz, Ebert, Geffcken (in app.) οἶδεν — Schneidewin, Hauvette, Kramer οὐδ' ἐγένοντο — P, Bergk οὐδ' ἐγένοντο — Page 6. versum corruptum emend. Jacobs et Pflugk ἄκτᾱ — Pflugk ἄκτῇ — Jacobs ἄθλα — Schneidewin, Hauvette, Kramer ἄθλον — Wilamowitz, Ebert ἄκτινων τομίδων ποταθμοί — P, Bergk α.τ.π. — Geffcken, Page 7. ἄκρα — Ebert ἄλλα — P, et edd. plurimi 9. Τεγέα — corr. Brunck Νεμέα — P Νεμεα Page κρατερᾷ — P et edd plurimi κραναῇ — Blinkenberg (cf. Pausan. II 26,7. Pind. Ol.

¹ Vö. Chr. Blinkenberg: „Die Überlieferung ist im ganzen eine sehr schlechte“. (Der panathänaische Siegespreis in einem Epigramm der Anthologie. Hermes 64 [1929] 273). Hasonló Wilamowitznak az 5—6. sorhoz fűzött megjegyzése: „... sind arg verschrieben überliefert“ (Sappho und Simonides. Berlin 1913. 217.) Az 5. sorról J. Geffcken (Griechische Epigramme. Heidelberg 1916. 42.) ezt a megjegyzést fűzi: „so P mit starker Korruptel“. — az 5. sorban a lényeg mindenesetre kiderült, ti. az, hogy az Isthmiáról van szó; vö. J. Ebert: Griechische Epigramme auf Sieger an gymnischen und hippischen Agonen. ASAW Bd. 63, Heft 2. Berlin 1972. 95.

7,151), Schneidewin (?), Ebert 10. Θήβα — Schneidewin, Kramer, Ebert (— αι — P, Geffcken) — ις — Bergk — ας — Wilamowitz, Page 11. ἔν — Bergk, Wilamowitz, Geffcken, Kramer, Ebert ἔν — Schneidewin, Bergk, Page φλεούντι — Wilamowitz, Geffcken, Kramer, Ebert — τι — Schneidewin, Bergk, Page σταδίῳ — P, edd. plurimi στάδιον — Herrmenn δὲ τὰ πάντα — Wilamowitz, Geffcken, Kramer, Ebert τὰ πέντε — P, Schneidewin, Bergk, Hauvette, Blinkenberg, Page 12. ὑφρανεν — edd. plurimi εὔ — Wilamowitz, Geffcken, Ebert.

Γ
Λ
Σ

1. Mint látható, Nikoladas győzelmeit egyrészt három nagy, koszorús pánhel-lén viadalon, a Delphoiban rendezett Pythián, a Korinthos melletti Isthmián és a nemeai versenyjátékokon, továbbá a Panathénaián és egy sor kisebb jelentőségű helyi versenyen aratta. A kérdés, hogy milyen versenyszámokban? Ennek a megoldása a 3. sorbeli πέντ' ἐπ' ἀέθλοις kitételnek az értelmezésén áll; hogy ti. ezt *ötös* versenynek, tehát *pentathlon*nak, vagy pedig *ötszörös* viadalnak tekintsük-e, ami a 11. sor alapján stadionfutásnak (στάδιον) fogható fel. Ezek szerint két lehetőség van: a) Az 1—4. sor Nikoladasnak a *pentathlon*ban, az 5. sköv. sorok pedig stadionfutásban elért sikereit regisztrálja; b) az egész szöveg stadionfutásra vonatkozik.

A kutatók általában — olykor különösebb argumentálás nélkül — az előbbi megoldást fogadják el.² Újabban J. Ebert támasztott többrendbeli kételyeket ezzel a felfogással szemben, s a maga részéről mindegyik felsorolt esetet a stadiontávon elért győzelemre vonatkoztatja.³

Az igazság kedvéért nem szabad elhallgatnunk azt, hogy maga ez a felfogás is, miszerint az 5—11. sorokban stadionfutásra kell gondolnunk, — amint apparatunsunkból is kiviláglik — merőben hipotézis, ti. coniecturán alapszik, a τὰ πάντα javaslaton a 11. sorban. Így nyilvánvaló, hogy azok a szerzők, akik a hagyományozott τὰ πέντε változatot fogadják el, azok *ipso facto* ebben az esetben is pentathlonra kell hogy gondoljanak Schneidewintől Page-ig.⁴ Mindazonáltal a τὰ πάντα coniecturát elfogadhatónak véljük, bármennyire is csábító az ellenkezőre a 3. és 11. sorok végének az összecsengése.

2. A probléma megoldásához az első fogódzót a Panathénaia szokatlan elhelyezése, előresorolása adja.⁵ Ti. a különböző versenyek felsorolását illetően a játékok körének bővülésével párhuzamosan kialakult egy hagyományos, lényegében

² L. pl. F. G. Schneidewin: Simonidis Cei carminum reliquiae. Brunsvigae 1835, 205; Th. Bergk: Poetae melici.⁴ Lipsiae 1914, 500; A. Hauvette: De l'authenticité des épigrammes de Simonide. Paris 1896, 135; Wilamowitz: i. m. 218; Th. Klee: Zur Geschichte der gymnischen Agone an griechischen Festen. Leipzig/Berlin 1918 (Repr. Chicago 1980), 83; Blinkenberg, i. h., R. Merkelbach: ἐξήντα? ZPE 2 (1968) 4; K. Kramer (Studien zur griechischen Agonistik nach den Epinikien Pindars. Diss. Köln 1970, 24.) tartózkodóan foglal állást.

³ I. m. 92—96. — A következő, 4. sorhoz: Többen hajlanak afelé, hogy elfogadják Blinkenberg szövegformálását: ἐξήκοντα κάδους τ' ἐλαίου (i. h. 273—274). Ez tárgyilag elképzelhető lenne, ti. a Panathénaia versenyek díjazásáról fentmaradt töredékes felirat (Syll.³ 1055.) szerint a *pentathlon* gyermekgyőztesei 30, az ifjúságiak 40 korszó olajat kaptak, tehát elfogadható a felnőtt győztesek számára a hiányzó számadatot 60-nak venni. Azonban a ἐξήκοντα alak metrikailag nem kifogástalan, maga a szó coniectura, — igaz, a jobbra elfogadott ἐξήκ alak nem kevésbé az: a magam részéről nem kívánok további hipotézist alapítani erre, egyrészt azért, mert módszertanilag elhibázott dolog, másrészt azért, mert óhatatlanul azt a gyanút kelti az olvasóban, hogy az adott szerző a maga elképzelésének megfelelően kívánja formálni a szöveget.

⁴ D. L. Page: Epigrammata Graeca. Oxonii 1975, p. 25. — A *pentathlon* τὰ πέντε megjelölésének első ismert példája a spártai Akmatidas *haltér*-felirata; l. L. Moretti: Iscrizioni agonistiche greche. Roma 1953, Nr. 8; Ebert: i. m., nr. 4.

⁵ Ezt már Wilamowitz szembeötlőnek találta („ist sehr bemerkenswert”), i. m. 218.

kötelező rend.⁶ Legelől feltétlenül, mindig a négy nagy, koszorús pánhellén viadal állt, mégpedig kialakulásuk sorrendjével párhuzamos rangjuknak megfelelően. Tehát az első helyen a 776-tól jegyzett Olympia, utána az 585-től datálható Pythia, majd az Isthmia, végül (573-tól) a Nemea.⁷ Ezután következhetnek a fontosabb, majd a kevésbé jelentős, kisebb helyi versenyek, már ha az illető győztes versenyző ilyeneken is részt vett és diadalmaskodott, s ezt érdemesnek tartotta regisztrál(tat)ni. Ilyen fontosabb helyi verseny volt pl. a Panathénaia is; az utóbbi csoportba sorolhatók azok a játékok, amelyeken Nikoladas is sikereinek a zömét aratta.⁸ Ez természetesen azokra az esetekre érvényes, amikor ugyanabban a versenyszámban elért győzelmekről volt szó; ha a versenyző különböző számokban, esetleg más-más korcsoportban aratta sikereit, azt általában külön is feltüntették.

Lássunk néhány, a fentieket illusztráló, Nikoladas karrierje szempontjából is tanulságos, párhuzamba állítható esetet. — Az athéni Kalliasnak, Periklés egykori politikai ellenfelének a *pankration*-ban aratott győzelmeit az Akropolison megtalált felirat így összegezi: νικαι· Ὀλυ[μ]πίαςι / Πύθια δῖς / Ἰσθμια πεντάκις / Νέμεια τετράκις / Παναθήναια με<γ>αλ[α].⁹

Még tanulságosabb a rhodosi Dorieus, az úgyszintén nevezetes Diagoras fia Delphoiban felállított szobrának fentmaradt talapzatán olvasható felsorolás *pankration*-győzelmeiről: Ὀλύ[μ]πια τρίς, Πύθια τετράκις, Ἰσθ[μ]ια ἑπτάκις, Νέμεια ἑπτάκις, Παναθήναια τετράκις, Ἀσκληπεία / τετράκις, Ἑκατόμβοια τρίς, / Λύκαια τρίς.¹⁰

Ettől az általánosan követett szkémától való eltérést találunk kivételesen, szubjektíve indokolt és érthető esetben a győzelem helyeinek, a versenyeknek a felsorolásánál, említésénél költői szövegben, nevezetesen Pindarosnak az említett Diagoras ökölvívásban elért sikereit összegező 7. olympiai epinikionjában. Kiemelten az első helyen az Olympián és a Pythián elért győzelmek állnak: Ὀλυμπία Πυθοῖ τε νικῶντεςσιν· (16—17.); vö. . . . παρ' Ἀλφειῷ στεφανωσάμενον / αἰνέσω πυγμαῖς ἄποινα / καὶ παρὰ Κασταλία . . . (28—31). A további versenyek, győzelmek felsorolása csak jóval később, a szokásos mitológiai excursusok után következik, mégpedig először a Tlépolemeián aratott kétszeres győzelem: Τόθι λύτρον συμφορᾶς οἰκτρᾶς γλυκὺν Τλαπολέμω / ἵσταται Τιρυνθίων ἀρχαγέτα, / ὥσπερ θεῶ, / μῆλον τε κνισάεσσα πομπὰ καὶ κρίσις ἄμφ' ἀέθλοισ· Τῶν ἄνθεσι Διαγόρας / ἔστεφανώσατο δῖς . . . (141—148.); majd csak utána az Isthmián négy, a Nemeában elért

⁶ Vö. Moretti: i. m. 127. p. ad nr. 49., 29. p. ad nr. 12.

⁷ Példa erre néhány nevezetes versenyző verses felirata; így az argosi Dandis győzelmeit felsorozó epigramma (L. Ebert: i. m., nr. 25., vö. Maróti E.: Περιοδονίκης. Ant. Tan. 32 (1985—86) 6. l. 34. j.; a thasosi Theogenés 12 soros verses felirata (L. Moretti: i. m. nr. 21. Ebert: i. m. nr. 37); a sikyóni Sóstratos sikereit megörökítő 3 distichon (L. Moretti: i. m. nr. 25. Ebert: i. m. nr. 39). — Vannak esetek, amikor — bizonyára főként metrikai kényszerből — a Nemea megelőzi az Isthmiát; sőt előfordul a Pythia és az Olympia sorrendjének a felcserélése is. Így pl. a himerei Ergotelés verses feliratán (Ebert: i. m. nr. 20.) a Pythia megelőzi az Olympiát, — de Pausanias prózai közlése (VI 4,11) szabályos. A patراسي Kheilón két distichonból álló feliratán (Ebert: i. m. nr. 50.) a 2. sorban a Nemea az Isthmia előtt áll — szembeötlően metrikai okból. Az ökölvívó Narykidas feliratán viszont feltehetően azért áll a Nemea az Isthmia előtt, (L. Ebert: i. m. nr. 36.), mert ebben ugyancsak 2 győzelmet aratott, amiként az előző Pythián, s így egy jelöléssel megtörténhetett a közös megoldás.

⁸ A versenyek azonosításához l. Kramer: i. m. 25 sk. Ebert: i. m. 93—96.

⁹ Vö. Maróti E.: i. h. 6. l. (a felhasznált korábbi irodalommal). L. még Kramer: i. m. 7—8.

¹⁰ Vö. Maróti: i. h. 7. l., l. még Kramer: i. m. 6—7. — Hasonló a lindosi Nikagoras prózai felirata (Moretti, i. m. nr. 35.), amelyen a győzelmek a következőképpen sorjáznak: Olympia, Pythia, Isthmia, Nemea, Panathénaia, Hekatombaia, a lindosi Pythia, Lykaia.

többszöri, de pontosan meg nem jelölt számú siker, s csak utána a Panathénaián aratott győzelem: κλεινὸν τ' ἐν Ἰσθμῷ τετράκις εὐτυχέων, / Νεμέα τ' ἄλλαν ἐπ' ἄλλα, / καὶ κρνααῖς ἐν Ἀθάναις (148—151). Végül egy sor kisebb helyi versenyen, így Argosban, Arkadiában, Thebaiban, Pellénében, Aiginában és Megarában szerzett diadal (144—152).¹¹

Mármost: a rhodosi Diagoras esetében a szülővárosában, a földijeit által rendezett Tlépolemeián aratott diadal kiemelése a költő részéről nagyon is érthető.¹² A Panathénaiá a helyén van! Ennek kiemelése, ha azonos versenyszámokra, tehát itt is stadionfutásra gondolnánk, nem állítható párhuzamba Nikoladas esetével, ő ugyanis korinthusi volt, így a maga korában több tekintetben is — politikailag, kereskedelmileg — egyaránt rivális Athénben rendezett verseny kiemelése valószínűtlen: az egyetlen elfogadható indok az, hogy az első négy sorban, tehát a Pythia és a Panathénaiá esetében más versenyszámokról van szó, mint a továbbiakban, tehát a *pentathlon*ról.¹³

3. A tárgyalt szerkezeti szempont után az epigramma szóhasználatával, nevezetesen az egyes győzelmek számának a jelölésével kívánok foglalkozni. — A Delphoiban elért siker mellett nem áll számjelölés, ez nyilván egy győzelmet jelent. A felsorolásokban mindig a legrangosabb verseny áll elől, s tekintve, hogy ezen volt a legnagyobb a konkurencia, a legnehezebb a győzelem megszerzése, ezért gyakori a hasonló eset; különösen az olympiai győztesek feliratain látunk hasonlót, amikor is egyetlen, számmal nem jelölt siker mellett több más versenyen elért nagyobb számú győzelem áll. Ehhez járul még az a körülmény, hogy az olympiai és pythói játékok (a nagy Panathénaiá szintén) négyévenként kerültek sorra, az isthmosi és a nemeai kétévenként. — Lássunk egy nevezetesebb, jellemző példát, a 74. Olympián, i. e. 480-ban (tehát ugyancsak az 5. században) *pankration*ban győztes Hagias verses feliratát: Πρῶτος Ὀλύμπια παγκράτιον, Φαρσαλίε, νικαῖς, / Ἀγία Ἀκνοβίου, γῆς ἀπὸ Θεσσαλίας, / Πεντάκις ἐν Νεμέαι, τρίς Πύθια, πεντάκις Ἰσθμοί.¹⁴

A versenyek sorrendjének eltérését a szokásostól a 3. sorban ezúttal is a metrikai kényszer indokolhatja; prózai szövegben rendre a főntebb jelzett sorrendet találjuk, ahogyan pl. Kallias és Dorieus idézett felirataiban is láthattuk: az első helyen mindenesetre itt is az egyetlen delphói győzelem áll, számjelölés nélkül. — Hasonló a helyzet a jelölés hiányát illetően a Panathénaián elért egyetlen *pentathlon*-győzelem esetében is.

A stadionfutásban aratott győzelmek számát epigrammákban is a feliratokon látott „prózai” szorzószámok jelölik, kivéve a dúo esetét a szokásosabb δῖς helyett, tehát: ἔν, τρίς, τετράκις. Ugyanígy történt magától értetődően — mint Hagias esetében

¹¹ Vö. Kramer: i. m. 8—9., l. még Maróti: i. h. 11. l. 56. j.

¹² Hasonló lokálpatrióta megoldást találunk egy sikyóni versenyző esetében: az i. e. 475 tájára datálható prózai feliratán (Moretti: i. m. nr. 12.) a Pythia, Isthmia és Nemea után a következő helyi Isthmia megelőzi a Panathénaiát: Πυθοῖ / Ἰσθμοῖ / Νεμέα[ι] / Ἰσθμοῖ Σεκυῶ[ν] / [Ἀ]τάν[αις].

¹³ Ami azt a szempontot illeti, hogy a kérdéses versenyeket hány (1, 2, 4) évenként rendezték, az csak azonos kategóriák között érvényesült; a négy nagy pánhellén játékkal szemben semmiképpen. Ebert (i. m. 93.) javaslata, felfogása tehát elfogadhatatlan; arról nem is beszélve, hogy elgondolása nem következetes, hiszen magától értetődőnek tartja a kétévenként rendezett Isthmia és Nemea elébe helyezését a négyévenként rendezett Asklépeának; továbbá maga sem tagadja (i. m. 95. l.), hogy az arkadiai Lykaia esetében nem tudni, hány évenként rendezett versenyekről van szó.

¹⁴ Vö. Maróti: i. h. 6. l. és 33. j., 12. l. és 64. j. — Hasonlóképpen nincs jelölve a birkózó Aristodémos olympiai győzelme, — bár itt, a verses szövegben! a delphói és a nemeai győzelem megelőzi; vö. Maróti: i. h. 13. l. és 70—71. j.

is láthattuk — az ötszörös győzelem esetében: πεντάκις. Ha tehát a 3. sorban ötszörös győzelemről lenne szó, akkor teljesen értelmetlen volna a cirkalmas, körülményes πεντ' ἐπ' ἄεθλοῖς megjelölés az egyszerű, szokásos és következetes πεντάκις helyett!

Látnivaló tehát, hogy az 1—4. sor a győzelmek számának jelölése—nem jelölése szempontjából is külön egységnek bizonyult, s amellett szól, hogy a Pythián és a Panathénaián aratott egy-egy győzelem *pentathlon*-ban született.

4. Az epigramma szerkezetének és szóhasználatának elemzése mellett nem mellőzhetjük egy tárgyi, tartalmi szempontnak a vizsgálatát, nevezetesen Nikoladas pályafutása, ill. sikersorozata tartamának a kérdését. Atlétikai versenyek csak a négy évenként rendezett Nagy Panathénaián voltak, az évenként megrendezett kisebb Panathénaiának a műsorán csak művészi — költői és zenei — előadások szerepeltek.¹⁵ Eszerint, ha Nikoladas öt alkalommal győzött volna a stadionfutásban, akkor minimum 16 éven át kellett volna formája csúcsán lennie, ami önmagában is valószínűtlen, s mind az antik források tanúsága, mind a modern versenyzői tapasztalat alapján tarthatatlan elgondolás. (Utóbbira vonatkozóan hic et nunc fölösleges részletesebben kitérni.) Alighanem Ebert is érezhette feltevése nehézségét, ezért is veti fel, hogy lehetséges, Nikoladas első két győzelmét a gyermekek (παῖδες), ill. az ifjúságiak (ἀγένηοι) kategóriájában érte el (i. m. 93. 94.). Csakhogy erre vonatkozóan semminemű szövegszerű támpontunk nincs, holott egyebekben az ilyen körülmények feltüntetésével gyakorta találkozunk.

Ilyen hosszú ideig tartó csúcsformára, mint az Ebert által feltételezett, az ókorból legfőljebb egyetlen példát találunk, nevezetesen a legendás birkózó, a krotóni Milón esetét, aki felnőttként öt alkalommal volt olympiai — és περίοδος — győztes, megelőzően pedig a gyermek kategóriában ért el hasonló sikert.¹⁶ Csakhogy a testi erő megőrzése viszonylag könnyebb, mint az idő múlásával nehezebben dacoló gyorsaságé. — Ebert azonban Nikoladas esetében ezt is lehetségesnek tartja. Felfogása alátámasztásaként két analógnak szánt példára hivatkozik — ezek azonban inkább cáfolják, mintsem erősítik álláspontját. Az egyik egy argosi futó, aki egymást követően négy Olympián győzött dialusban; a másik a rhodosi Leonidas, aki négy-négy olympiai győzelmet aratott stadionfutásban, dialusban és fegyveres futásban (i. m. 94.). Csakhogy egyrészt valami kis különbség van a négyszeri ill. az ötszöri győzelem, tehát a — mondjuk — 12, ill. 16 évi csúcsforma között. Másrészt, s ez a lényegesebb különbség: mindkét említett futó rendkívüli tehetség volt, Leonidas teljesítménye kifejezetten lenyűgöző és egyedülálló,¹⁷ míg Nikoladas egyetlen olympiai győzelmet sem tudott aratni, s egyetlen pythói koszorújával meglehetősen messze elmarad az említettektől.¹⁸ Ha Nikoladas valóban olyan rendkívüli tehetség lett volna, mint azt Ebert feltételezi, akkor érthetetlen az elvárható olympiai győzelem hiánya. Így az „analógiák” semmit sem jelentenek!

¹⁵ L. Ziehen: RE „Panathenaia (Athen)” 458; 474—475. col.; Klee: i. m. 28—29. 68. l.; D. G. Kyle: Athletics in Ancient Athens. Leiden 1987, 24 skk.

¹⁶ Vö. Maróti: i. h. 5. l. és 28—30. j.

¹⁷ Vö. Maróti: i. h. 2. l. és 10. j.

¹⁸ Nem érdektelen különben Kramer megjegyzése (i. m. 25. l.), miszerint Nikoladas sikereinek színterei általában nem estek messzire polisától, Korinthostól. — Ide kívánczik mellesleg Page téves megjegyzése is, aki a 9. sor romlott Νεμέα hagyományozott alakja helyett általánosan elfogadott Τεγέα javítással szemben felveti, hogy itt esetleg az olympiai verseny állhatott fort(asse) Πίσα, nam mirum videtur, qui alibi toties videtur, Olympia numquam vicisse. — Nos: ez gyakori eset volt, lévén az Olympia a legrangosabb verseny. A legfontosabb azonban az, hogy képtelenség lenne az olympiai versenyt nemhogy a többi pánhellén viadal mögé sorolni, hanem a kisebb helyiek közé, itt a 3. helyre!

KALLIMACHOS HEKALÉJA

Kárpáty Csilla emlékének

1. A hellénisztikus költészetnek kevés alkotását olvasták szívesebben, idézték és utánozták többször az antikvitás későbbi századaiban, mint Kallimachos kiseposzát, a Hekalét. Az epigrammaszerző Krinagoras, Kallimachos halála után alig kétszáz évvel, bizonyára a literátus közvélemény ítéletét fejezi ki, mikor így ír:

Καλλιμάχου τὸ τορευτὸν ἔπος τόδε· δὴ γάρ ἐπ' αὐτῷ
ὦνῆρ τοὺς Μουσέων πάντας ἔσεισε κάλως·
αἰεῖδει δ' Ἑκάλης τε φιλοξείνοιο καλιήν
καὶ Θησεῖ Μαραθῶν οὖς ἐπέθηκε πόνους.
Τοῦ σοὶ καὶ νεαρὸν χειρῶν σθένος εἴη ἀρῆσθαι,
Μάρκελλε, κλεινοῦ τ' αἶνον ἴσον βίотου.¹

Azaz, hogy a Kyrénéből Alexandriába elszármazott költő ezzel a művével a Múzsák összes hívének „megrázó” élményt szerzett. Erre nemcsak a görögök szolgáltattak bizonyosságot, Kallimachos kortársain kezdve egészen Nonnosig.² A Krinagoras-epigramma címzettje történetesen M. Claudius Marcellus, Augustus unokaöccse; az élményben tehát a rómaiak is részesedtek. Valóban, Catullus, az Appendix Vergiliana vagy Ovidius egyik-másik részletéből-epizódjából nem alaptalanul szokás a Hekalé latin visszhangjait kihallani. S ha a latin középkor évszázadai alatt a kiseposz feledésbe merült is, annál buzgóbban forgatták Bizáncban. A Suda-lexikon szerkesztője, valahányszor közelebbi helymegjelölés nélkül Kallimachosból citál, a Hekalé egy-egy versét írja ki, s még a jóval későbbi Michaél Choniatés is a kedvelt olvasmányt megillető gyönyörűséggel idézi fel újra és újra. Choniatés után azonban a Hekalé ismeretének minden nyoma elenyészik: a reneszánszra és az újkorra a hajdan annyira népszerű költeménynek csak néhány tucatnyi sora maradt, az is szanaszét szórta, jórészt grammatikusoknál, jelentéstani, nyelvtani vagy metrikai példává lefokozva.

Szerencsére azok, akik az elveszett eredetit rekonstruálni igyekeztek — s akik sorában olyan nagyságokat találunk, mint a humanista A. Poliziano vagy R. Bentley³ —, már az előző század végéig sem egyedül a grammatikus-idézetekre

¹ AP IX 545.

² A *Hekalé* antik utóéletének legmodernebb összefoglalása A. S. Hollis szövegkiadásának bevezetőjében található: Callimachus: *Hecale*. Ed. with introduction and commentary by A. S. Hollis. Oxford 1990, 27 kk.

³ L. L. Lehnus: *Bibliografia Callimachea 1489—1988*. Genova 1989. (Publ. del Dipart. di Arch., Fil. Class. e loro Tradizioni, Nuova Serie, n. 123.) Bentley: p. 49; Poliziano: pp. 141—142; a Hekalé-törredékekhez fűződő szakirodalom: pp. 140—161.

támaszkodhattak. Az antik szerzők odavetett utalásai, de legkivált Plutarchos Théseus-életrajza,⁴ a cselekvény alapvonalait eleve sejteni engedték. Théseus — írja Plutarchos — „nem akart tétlenül maradni, meg aztán szeretne volna a nép keggyét is elnyerni; ezért elindult a marathóni bika ellen, amely sok kárt okozott a Tetrapolis néven ismert négy attikai városnak. A bikát megkötözte és végighajtotta Athén utcáin, majd pedig feláldozta Apollón Delphiniosnak. Úgy látszik, van némi igazság a Hekaléről szóló történetben is, amely szerint Hekalé megvendégelte és kunyhójába fogadta Théseust, amikor a bika ellen indult. A környező községek népei rendszeresen megülték Hekalésia ünnepét és megemlékeztek Hekaléről is, akit Hekalinának becézgettek, mivelhogy amúgy öregasszonyosan ő is becézte és simogatta a kunyhójába betérő ifjú Théseust. Hekalé fogadalmat is tett Zeusnak, hogy áldozatot mutat be, ha Théseus épségben tér vissza, de Théseus visszatértét már nem érte meg. Ezért emlékeztek meg róla Théseus parancsára, hogy vendégszeretetét viszonozzák. Ezt a történetet Philochoros beszéli el.”⁵ Kallimachos tehát alighanem maga is kortársánál, az atthidográfus Philochorosnál lelt rá a Hekalé szűzségére, aki mai tudásunk szerint elsőként foglalta írásba az attikai Hekalé-hagyományt.

De vajon miért vonzotta Kallimachost a téma? Milyen sajátos költői lehetőségeket látott benne? És végül: hogyan illeszkedik a témaválasztás és a művészi megvalósítás a maga írói-művészi krédójába?

Az ilyen és hasonló kérdésekre ma már kedvezőbb auspiciumokkal kísérhetjük meg a választ. Az előző század végétől publikált papiruszok ugyanis legalább négyszeresükre emelték az egykor ismert Hekalé-töredékek számát; *R. Pfeiffer* magisztrális Kallimachos-kiadása⁶ és a nemrég megjelent *Supplementum Hellenisticum*⁷ mintegy kétszáz sornyi szöveget őriz az eredetiből. Nem csoda, ha *A. Couat* száz éve még csupán háromszáz sorra taksálta a kiseposz teljes terjedelmét,⁸ míg manapság a becslések meg sem állnak az ezer sor alatt.⁹ Nem közömbös az sem, hogy előkerült a Hekalénak egy — időszámításunk eleje táján készült — sommás *diégésise*,¹⁰ azaz tartalmi kivonata is. Ez a *diégésis* a következő összefoglalást adja: „Az ifjúvá serdült Théseus egyszercsak Athénbe érkezik, apjának, Aigeusnak azonban erről sejtelve sincsen. Médeia az ifjú életére tör; Théseus megmenekül ugyan, de apja ettől fogva aggályos gonddal ügyel fia épségére. Marathón vidékét egy bika dűlja. Théseus útra kelne, hogy megfékezze, s mert nem engedik, estefelé titkon oszon el a palotából. Váratlanul vihar kerekedik. Théseus a lakatlan tájon magányos házikót pillant meg, ahol egy Hekalé nevű öregasszony szállást ad neki. Hajnalban felkel, elindul Marathón felé, s a bika megfékezése után visszatér Hekaléhoz: őt azonban már holtan látja csak viszont. A reményében csalódott Théseus könnyek

⁴ C. 14.

⁵ Ford. Máthé E.

⁶ Callimachus I—II., ed. *R. Pfeiffer*, Oxonii 1949—1953. A Hekalé-töredékek (részint azok, melyeket a források *expressis verbis* a kiseposzból idéznek, részint azok, amelyeket Pfeiffer a Hekalé részeinek tekint): I. pp. 226—303, nos 230—377.

⁷ Supplementum Hellenisticum. Edd. *H. Lloyd-Jones—P. Parsons*. Berolini—Novi Eboraci 1983. A Hekalé-töredékek: pp. 122—135, nos 280—291.

⁸ La poésie alexandrine sous les trois premiers Ptolemées (324—222 av. J.—C.). Paris 1882, 491 kk.

⁹ *L. A. S. Hollis*, i. m. 337 kk. Hollis egyébként azt sem tartja lehetetlennek, hogy a Hekalé terjedelme elérte az 1800 sort.

¹⁰ Görög szövegének a Hekaléra vonatkozó része: *Pfeiffer*, no. 230.

közt tesz fogadalmat a halottnak, hogy vendégszeretetéért nem lesz hálátlan, s fogadalmát azzal váltja valóra, hogy *démos*-t szervez, mely Hekalé nevét viseli, s felépítteti Zeus Hekaleios szentélyét.” A *diégésis* szerzője előzékenyen az eredeti első sorát is citálja: Ἀκταίη τις ἔναιεν Ἐρεχθεὺς ἐν ποτε γούμφῳ.

2. A *diégésis* és az idézett Plutarchos-szöveg alapján nagy vonalakban kirajzódik a kallimachosi Hekalé cselekvénye. Kétségtelen, hogy a költemény az öregasszony bemutatásával kezdődött, s hogy a történetet az ő elparentálása és a neki tett fogadalom beváltása zárta; ugyanúgy kétségtelen, hogy a középpontba Théseus és Hekalé találkozásának és beszélgetésének epizódja került; amiképpen bizonyos az is, hogy Théseus hazatéréséről és Médeia gyilkos fondorlatáról a költemény első részében (a bevezető és a centrális jelenetsor között), a marathóni bika legyőzéséről pedig a második részben (a centrális jelenetsor után és a befejezés előtt) esett szó. Ezen a nyomvonalon a töredékek jelentős hányada viszonylag jól elhelyezhető, bár nem egy töredéket a kikövetkeztetett cselekvénynek két részletéhez is nagyjából ugyanolyan joggal lehet csatolni.¹¹

A költemény tehát Hekaléval indul (*Pfeiffer*, no. 230, *Hollis* no. 1): „Élt egy athéni anyó az Erechtheus-hajlaton egykor”,¹² akit Kallimachos az alexandriai költészet kisrealizmusával igyekszik megjeleníteni (*Pfeiffer*, no. 292, *Hollis*, no. 65):

Illett bő fityulád, fejedén mely tornyosan állott,
mint pásztorkalap, és a kezedbe a bandukoló-bot.

Talán ide kapcsolható a következő töredék is, mely a törékeny, bottal sántikáló öregasszonyt jellemzi (*Pfeiffer*, no. 231, *Hollis*, no. 2):

...kedvelte a vándor is őt mind,
mert vendégszerető kalyibája sosem volt zárva.

És Kallimachos még Hekalé nevére is kitér (*Pfeiffer*, no. 342, *Hollis*, no. 81): nyilvánvalóan azért, hogy a „Hekalé”-nevet, az alexandriai „tudós” költészet modorában, a καλεῖν („hívni”) igéből eredeztesse és az öregasszony vendégszeretével hozza kapcsolatba.

Hogy a költemény Hekalét bemutató és jellemző kezdő része pontosan miként folytatódott, nem világos. Ezután talán a történet időbeli koordinátáinak megadása következett: az, hogy a vidék fölött Aigeus király gyakorolta a hatalmat feleségével, a hozzá menekült, varázshatalmú Médeiával. Mielőtt azonban Aigeus feleségül vette Médeiát, Troizénben járt, ahol a királylány, Aithra, fiút szült neki. Aigeus nem várta be, míg felserdül, hanem visszatért Athénba, de meghagyta Aithrának, hogy, mielőtt nagykorú lesz, küldje a gyermekeket — Théseust — utána. S hogy majd felismerhesse, ha találkoznak (*Pfeiffer*, no. 235, *Hollis*, no. 9),

¹¹ A tartalmi rekonstrukcióhoz elsősorban *A. S. Hollis* kommentált kiadását használtam, természetesen *Pfeiffer* és a *Supplementum Hellenisticum* Hekalé-anyagára is figyelve. Az illusztráló magyar fordításrészletekkel nem törekedtem teljességre, már csak azért sem, mert Kárpát Csilla *E. Howald* és *E. Staiger* kétnyelvű Kallimachosát forgatta (Zürich 1955; a Hekalé: 381—415), mely eleve nem adja az összes Hekalé-töredéket, másfelől pedig szükségképp nem öleli fel a *Pfeiffer* kiadása óta előkerült szövegújdonásokat sem.

¹² A Hekalé-részleteket Kárpát Csilla fordításában közlöm.

egy üreges kőszikla alá rejtette a kardját
Troizénben, sarujával,

Aithrát pedig figyelmeztette (*Pfeiffer*, no. 236, *Hollis*, nos 10-11):

majd ha a gyermek két kézzel tovahengergetni
képes a kő-teknőt, vegye át aidépsosi¹³ szablyám
és sarum is...

csak akkor induljon útnak Athén felé.

Bármilyen volt is az oka a különös kikötéseknek — talán az, hogy a troizéni nászig gyermektelen Aigeus magát és Aithrától született gyermekét trónkövetelőktől féltette¹⁴ —, Théseus teljesítette az apjától szabott feltételeket és férfitá serdülve nekiindult, hogy az ismertetőjelek birtokában megismertesse magát Aigeusszal. Útközben hősiek harcok árán megtisztította az utat az ott leselkedő gonosztevőktől, akik között Periphétést, Sinist és Skeirónt, Kerkyónt, Prokrustést és a krommyóni vadkant, Phaiát tartja számon a hagyomány.¹⁵ Athénban a jelek szerint nem tudta, vagy valamilyen ok miatt nem akarta felfedni kilétét apja előtt. Médeia azonban, nem hiába volt varázshatalma, rögtön (*Pfeiffer*, no. 232, *Hollis*, no. 4) „megszimatolta, hogy fia ő Aigeusnak”, s talán azért, mert időközben neki is fia született Aigeustól,¹⁶ és annak számára akarta biztosítani a trónutódlást, mindenesetre ettől fogva Théseus elveszejtésén munkálkodott. Alighanem elhitette férjével, hogy a városba érkezett fiatalember veszélyt hozhat rá, tehát végezni kell vele; s rábeszélése a méreggel kevert italt egy lakomán¹⁷ (?) talán maga Aigeus nyújtotta Théseusnak. A király nyilván csak az utolsó pillanatban vette észre az annak idején fia részére Troizénben hagyott ismertetőjeleket; Théseus már emelte a poharat, mikor rákiáltott (*Pfeiffer*, no. 233, *Hollis*, no. 7), hogy ki ne igya. Az apa és fia közti beszélgetés során Aigeus — nyilván sok egyéb mellett — a majdnem végzetes félreértés okára is kitért (*Pfeiffer*, no. 234, *Hollis*, no. 8), s ha nem tudjuk is, milyen sorsot szánt a bűnös Médeianak, annyi kétségtelen (a *diégésis*-ből), hogy Théseust nem engedte el maga mellől.

Théseus tehát ott élt a palotában. Egy napon azonban vészes hírek érkeztek Marathónból, ahol (*Pfeiffer*, no. 283, *Hollis*, no. 16), egy „borzalmas bika dúlt-fúlt”. Théseusban felébred a tettvágy, újabb hősi tettet szeretne végrehajtani, de hiába kérleli apját, hiába biztosítja, hogy épségben tér majd haza (*Pfeiffer*, no. 238, *Hollis*, no. 17), Aigeus hajthatatlan. A királyfi így lopva hagyja el a palotát és sietve útnak indul Marathón felé (*Pfeiffer*, no. 238, 1—9, *Hollis*, no. 18, 1—9):

Míg csak a nap ragyogott, hogy a föld is főtt a melegtől,
addig a naptüzes ég tündöklőbb volt a tükörnél,
és sehol egy felhő nem tűnt fel az ég-levegőben,
semmi homály...;

¹³ Az Euboiia szigetén elterülő város fémiparáról volt nevezetes.

¹⁴ Vö. Ps.-Apollodóros III 15, 6.

¹⁵ L. Plut., Théseus 8—11.

¹⁶ L. Ps.-Apollodóros I 9, 28.

¹⁷ Ez Plutarchos verziója (Thés. 12); ugyancsak Plutarchos szerint a lakomán elébe táltalt húst Théseus az apjától annak idején Troizénben hagyott karddal kezdte szelgetni, így ismert rá Aigeus.

ám, mikor anyjuktól vacsorát sürgetnek a lányok,
s munkától kezük elvonják már...
...akkor a Parnés-
hegy mögül egy felhő, s a kakukkfüves Aigialósnak
csúcsa mögül feltűnt, s nagy erővel záporozott le.

Pusztá véletlen, hogy a bőrig ázott Théseus a lakatlan tájon mégis fedél alá húzódhat: ráakad Hekalé kunyhójára. S ami a kunyhóban történik, az a kiséposz központi jelenetsora.

A költemény bevezetője hangsúlyosan említette Hekalé vendégszeretétét, még nevét is ezzel magyarázva; a következőkben a költő bizonyára a vendégszeretet gyakorlati megvalósulását ábrázolta — finoman, részletező gonddal. Az öregasszony tanácsára Théseus előbb (*Pfeiffer*, no. 239, *Hollis*, no. 28) „levetette csuromvizes ingét,” aztán Hekalé máris (*Pfeiffer*, no. 240, *Hollis*, no. 29) „tessékelte a lóca felé”, de előzőleg „nyűtt takarót vett el nyoszolyájáról s megrázta”, nyilván azért, hogy összehajtogatva a lócára terítse, mielőtt Théseus leülne. S mert a vendég csuromvizes, fáradt és bizonyára éhes is, azaz melege, mosdóvízre és némi harapni-valóra van szüksége, nyomban hozzáfog a begyűjtáshoz (*Pfeiffer*, no. 242, *Hollis*, no. 31), aztán „a kemény fát felhasogatta”. Az előkészületekben talán maga Théseus is segít Hekalénak, mindenesetre az ő szájából is elhangozhat (*Pfeiffer*, no. 245, *Hollis*, no. 60), hogy

...most mondsza, melyik tekenőbe
öntsek a lábamnak fürdővizet?¹⁸...

de Hekalé sem rest (*Pfeiffer*, no. 246, *Hollis*, no. 34), mert „öntve a teknőből a vizet, töltött bele újra”. Közben készül a vacsora; alighanem ebbéli tevékenysége során Hekalé (*Pfeiffer*, no. 244, *Hollis*, no. 33) „kapta a tűzhelyről a hasas fazekat le”, s ugyancsak hozzá és a vacsorafőzéshez kapcsolódhat az is (*Pfeiffer*, no. 286, *Hollis*, no. 110), hogy: „majd szépen faragott meritőkanalát követelte”. Hekalé egyszerű étkeket tesz az asztalra, egyebek közt háromféle olajbogyót (*Pfeiffer*, no. 248, *Hollis*, no. 36),

gergerimost, pityrist,¹⁹ meg az őszi olajfa gyümölcsét,
mit sós lébe rakott úszkálni fehéren...

mindehhez pedig (*Pfeiffer*, no. 251, *Hollis*, no. 35)

vett a tarisznnyából kenyeret bőven s odarakta —
csordásoknak ilyet hamuból szed s ád a fehérnép.

¹⁸ Némelyek szerint ez a töredék a költeménynek egy másik pontján állt, nem ide, hanem a Skeirón-kalandhoz tartoznék, s azt a pillanatot jelenítené meg, amikor Théseus hozzákészül megmosni Skeirón lábát, aki őt is éppen lábmossák közben készül a vízbe lökni és megölni. *Nota bene:* az eredeti ποσί mellett nem áll tulajdonos névmás, következésképp mind a „lábamnak”, mind a „lábadnak” fordítás jogsult.

¹⁹ Az előbbi név a túlerett, utóbbi az aprószemű olajbogyót jelentette; az utóbbi nevét alighanem a πίτυρον (*korpa*) szóból kapta.

Az antik görög etikett szabályai szerint csak most, a vendég ellátása után szabad annak kiléte felől érdeklődni. Meglehet, hogy Hekalé eközben tette szóvá Théseus saajátságos hajviseletét, melyet róla utóbb is „*théséis*” néven emlegettek (*Pfeiffer* no. 281, *Hollis* no. 15):

...megnyírva hajad tövig, ifjú!

A beszélgetésből csak igen kevés számú töredék őrződött meg, Théseus bemutatkozásának csupán a befejező sorai (*Pfeiffer*, no. 253, 1—4, *Hollis*, no. 40, 1—4), azok értelmezése is helyenként bizonytalan:

én Marathónba megyek viadalra...,
...Pallas (?) pedig az, ki vezérel az úton.
Most megtudtad, amit kérdeztél. Rajta, anyóka,
szólj te is! Óhajtok valamickét hallani rólad.

Nagyon valószínű, hogy Hekalé ráérősebben szólt, mind vendége, nemhiába beszélt Kallimachos egy helyt (*Pfeiffer*, no. 310, *Hollis*, no. 58) „az anyóka örökké mozgó ajkairól”. Bizonyos, hogy a cselekvény időpontjában egyedül él, senkije sincsen, s az is, hogy koldusszegény, de nem a maga hibájából (*Pfeiffer*, no. 254, *Hollis*, no. 41), hiszen jó módban nőtt fel, s jól is ment férjhez, — abban az aphidnai illetőségű, királyi vérből származó férfiban ugyanis, akinek az emlékét olyan jóleső belefeledkezéssel idézi fel (*Pfeiffer*, no. 253, 8—12, *Hollis*, no. 42), minden bizonnyal a férjét sejtethjük. Théseus pedig, jegyzi meg a múltba visszarévedő öregasszony, megboldogult férjére hasonlít (*Pfeiffer*, no. 274, *Hollis*, no. 45), hiszen

néki is akkoriban pelyhedzett zsenge szakállá,
mint a gyopárszirom, éppoly aranyló...

Boldogságuk és szerencsájük betetőződni látszott, mikor megszülettek a gyermekeik, két fiú, akik szüleik legszebb reményei szerint fejlődtek (*Pfeiffer*, no. 284, *Hollis*, no. 48, 7), „felcseperedve sudár jegenyékként.” Utóbb azonban sújtani kezdte őket a balsors. Hekalé férje az Orneida Peteós — későbbi források szerint Aigeus ellensége²⁰ — megbízásából, útra kelt a Peloponnésos felé, de hajója viharba került, s ő a tengeren lelte halálát (*Pfeiffer*, nos 639, 327, 629, *Hollis*, no. 47). A csapást további csapások tetézték. Férje elvesztése után Hekalénak hamarosan meghalt az idősebbik fia, s végül, mindennek betetőzéséül Kerkyón, a „gonosz szomszéd” (*Pfeiffer*, no. 294, 2, *Hollis*, no. 49, 10), a kisebbik fiával is végzett.²¹ Az amúgy is megtört Hekalé most már harmadik halottja fölött keseregphetett (*Pfeiffer*, no. 350, *Hollis*, no. 49, 2—3):

Ó, nem azért késtem meghallani hívogatásod
már régóta, halál, őt is hogy sírva sirassam!

²⁰ L. Pausanias X 35, 8. Plutarchosból tudjuk (Thés. 32), hogy Peteós fia, Menestheus viszont Théseusszal állott szemben. A család egyébként Erechtheusra²¹ vezette vissza az eredetét, mint Aigeus is.

²¹ A töredékes szöveg egyébként azt a feltevést is megengedi, hogy mindkét fiú Kerkyón áldozata lett.

Idáig jutva elbeszélésében, a szelíd öregasszonyból kitör a féktelen harag és bosszúvágy (*Pfeiffer*, no. 368, *Hollis*, no. 49, 14—15):

Lenne csak itt! Iszonyat, de kibökném tüskés bottal
 abszemit én, s enném eleven húsát is a gaznak!

Végül, mert a töredék ide is tartozhat, csak a hosszú, kezdeti boldogság után keservesre fordult élet summázata marad (*Pfeiffer*, no. 275, *Hollis*, no. 53):

Tengek hontalanul, vagyonunk mind elragadozták.

Hogy folytatódott-e még a beszélgetés, s ha igen, miről, nem tudni; így nyitott kérdés, vajon arról felvilágosította-e vendéglátóját Théseus, hogy többé nem kell bosszúvágyat éreznie Kerkyón iránt, mert fiának gyilkosa meglakolt, Athén felé jövet ő maga végzett vele. Csak az este befejezésére vetnek némi kevés fényt a töredékek: Hekalé elkészíti Théseus fekhelyét, s minthogy kétségkívül a sajátját (vagyis a jobbikat) szánja ifjú vendégének, magyarázatul megjegyzi (*Pfeiffer*, no. 256, *Hollis*, no. 63), hogy

én odabenn, a suton hálók, már vetve is ágyam.

Másnap hajnalban az öregasszony kel fel előbb, Théseus még alszik; aztán Hekalé (*Pfeiffer*, no. 257, *Hollis*, no. 64), bizonyára hozzálát reggelit készíteni. Mindenesetre hamarosan elérkezik a búcsú pillanata: Hekalé alighanem a költeménynek ezen a pontján ígérhette meg (l. *Plut.* és a *diégésis*), hogy hálaáldozatot mutat be az isteneknek, ha vendége sikerrel jár Marathónban, s Théseus is, hogy a bikakaland után megint felkeresi az öregasszony vendégszerető kalyibáját.

Ez a búcsú sokkal meghittebb és melegebb a szokványosnál. Érthető: Kallimachosnál nem két, sorsát-körülményeit nézve merőben ellentétes ember, a fényes jövő elébe néző királyfi, s a halál küszöbére jutott, balsors verte öregasszony futó találkozásáról van szó. Mire Hekalé és Théseus elválnak, szorosabb kapcsolat van közöttük, mint néhány, vendéget és vendéglátót alig összekötő, tűnékeny emlék: az együtt elmúlottott este folyamán mindkettőjükben mély emberi rokonszenvébredt egymás iránt. Théseus ámulva láthatta, hogy magánya, elesettsége, egész tragikus életsorsa ellenére Hekalé meg tudta őrizni emberi integritását, s hogy benne ezen a puszta, lakatlan vidéken valódi melegségre, őszinte jószándékra lelt. Hekalé pedig szinte mindjárt szívébe fogadta ifjú vendégét: Théseus régen holt férjére és vele együtt felhőtlenül boldog fiatalkorára emlékeztette; s talán azért is közel érezte magát hozzá, mert férje korai vesztében ugyanazokat az Orneadákat terhelte a felelősség, akitől Aigeusnak, következésképpen Théseusnak is volt miért tartaniuk; arról nem is beszélve, hogy Théseust mint a Kerkyón legyőzőjét, azaz mint személyes jótévőjét ismerte meg.

Hátravan még a költemény központi epizódját a befejezéshez fűző, értelmezési nehézségekkel többszörösen megterhelt részlet. Bár a papiruszok és főként az ún. bécsi tábla ennek jókora, mintegy hetven sor terjedelmű, mi több, összefüggő részletét visszamentették, de úgy, hogy az illető részletben három nagyobb lacuna van, melyek közül az első kettő hozzátételleg 22-22, a harmadik 11 sorra rúg, s kitöltésükhöz a *diégésis* ezúttal nem ad támpontokat.

Ahogyan az előzményekből eleve várható, Hekalé és Théseus búcsúja után a marathóni kalandnak kell következnie. Csakugyan, néhány apró töredék biztosan vagy valószínűleg Théseus és a bika küzdelmére vonatkozik. A bika eleinte vadul támad, neki-nekiront, hogy felöklelje (Pfeiffer, no. 732, Hollis, no. 165), „ám csak üres levegőbe döfött dühödött szarvával”; aztán mindinkább Théseus veszi át a kezdeményezést. Egyetlen fegyvere az a buzogány, melyet az Athén felé mentében legyőzött útonállótól, Periphétéstől vett el²² (Pfeiffer, no. 258, Hollis, no. 67), s lassan-lassan úrrá lesz a kifáradó állaton, végül pedig, már egészen megszelídítve (Pfeiffer, no. 259, Hollis, no. 68), csak „húzta, amaz meg ment vele lomhán.”

Az imént idézett sor után nem sokkal kezdődhetett a bécsi tábla. Az első lacunáig terjedő passzussal még nincs baj. Théseus feltűnik a küzdelmet biztonság- gal távolból figyelő helybeliek előtt, maga után vonszolva a bikát (Pfeiffer, no. 288, 1—15, Hollis, no. 69), melynek

szarva csak egy volt már, buzogánytól tört le a másik.
Látva a hőst, mindnyájan ijedten visszariadtak
íly nagy férfival, íly bikaszörnnel szembekeülni,
míg csak a távolból Théseus nagyot így nem üvöltött:
„Várjatok ott bátran! S aki fürgebb, fusson Athénba
hírnökként, s vigye gyorsan a hírt Aigeusnak, apámnak,
megszabadítva eképp a töméntelen aggodalomtól:
Théseus nincs már messzi, s a vízben dús Marathónból
élve cibálja elé a bikát.” Így szólt, amazok meg
kurjongattak: „*ié paián*”, s őt helybe bevárták.
Oly falevél-halmot sem az északi szél, sem a déli
nem terített még földre, s az ősz sem, a lombhullajtó,
mint aminőt a tömeg Théseusnak a lába elé szórt.
És körülállták őt a parasztok, míg a parasztnők
...öveikkel megkoszorúzták²³

Most következik az első 22 (?) soros lacuna. Ennek helyén az eredeti bizonyára azt tartalmazta (egyebek közt), hogyan vonult be Théseus diadalmasan Athénba. A leírásnak rövidnek kellett lennie, mert a bécsi tábla következő összefüggő szöveg-részlete — amivel az értelmezési nehézségek kezdődnek — már egészen más hely-színre, más szituációba vezet. Különös beszélgetés kellős közepén vagyunk: éjszaka, fán ülve, két madár (!) társalog egymással — helyesebben egyikük, a varjú viszi a szót, a másik csak hallgatja. A varjú több generációval korábbi időkre emlékezik vissza, melyeket ő, az ókorban is legendásan hosszú életűnek tekintett madár, fiatalon már megért: mikor az istenek és Kekrops, a felerésztt kígyótestű athéni király, az Attikáért versengő Poseidón és Athéna közül Athénát jelentették ki győztesnek, s amikor a későbbi athéni király, Erichthonios született. A varjú éppen csak utal Erichthonios világra jöttének „rejtélyes” körülményeire s elhallgatja, hogy Héphaistos erőszakkal akarta magáévá tenni Athénát, de, mert az istennő ellenállt neki, spermája a földre hullott, ezért hordta ki a Földanya, vagyis Gé az

²² L. Plut., Thés. 8.

²³ A részletben leírt *phyllobolia*, illetve az övvel való megkoszorúzás főként az olympiai győztesek- kel kapcsolatban ismeretes.

újszülöttet. Athéna azonban sajátjának tekinti a csecsemőt, s Pallénébe készülődve egy letakart bölcsőben átadja őt Kekrops három lányának, azzal a szigorú megfigyeléssel, hogy vigyázzanak rá, míg távol lesz, de ne merjék fellebbenteni a bölcső takaróját (*Pfeiffer*, no. 260, 21—29, *Hollis*, no. 70, 6—14):

Titkolták a valót, sose tudtam meg, születése
 hogy történt igazán, de a vén madarak sutyorogták:
 Héphaistosnak Erichthonioszt hogy a Földanya szülte.
 Akkoriban Pallas, birodalmán sáncot emelni —
 mit neki sorsolt Zeus s a tizenkét égilakó mind,
 S ő, ama Kígyó is — ment távol, achaiai tájra,
 Pallénébe. Ezenközben meg a lányok, az őrzők,
 rút tettet forraltak eszükben, s így cselekedtek:
 nyúltak a láda után s le is oldozták kötelékét.

A következő — szintén 22 (?) soros — lacuna legfeljebb futólag tehetett említést a kíváncsiskodó lányok bűnhődéséről, ehelyett azt beszélt el, hogy a varjak kilesték az Athéna parancsát megszegő három „ört”, s elhatározták: nyomban hazaérkezése után tudomására fogják hozni az istennőnek, amit láttak. Elébe mentek tehát, maga az elbeszélő is (ahogyan egy, az itteni lacunába illeszthető papirusztöredék mutatja), mert Athéna mindössze építőanyagért ment Pallénébe (*Pfeiffer*, no. 261, *Hollis*, no. 71), ahol épp csak

felragadott egy nagy követ ő, s feltűzött övvel
 lépdelt városiránt. Vele én a Lykeios Apollón
 szüntelenül ragyogó, szép útján jöttem szembe.

A varjak dicséretet vártak szolgálatkészségükért, de csalódnuk kellett, az istennő (ahogyan egy másik, szintén ebben a lacunában elhelyezhető papirusztöredékből kiderül) egészen másként fogadta a kedve ellenére való hírt. Jóváhagyás vagy dicséret helyett, — így meséli a történetet elmondó varjú (*Pfeiffer*, no. 374, *Hollis*, no. 72), —

görbe szemekkel pillantott rám ő, a haragtól
 hullalilán...

s, más források tudósítanak róla, büntetésül az összes varjút örök időkre kitiltotta az athéni Akropolisról.

A bécsi tábla harmadik szövegrészlete rövid és meglehetősen töredékes, mindenestre a varjú Athéna „mindig súlyos haragjáról” ejt szót, aztán, a maga mentségére, szabadkozva jegyzi meg (*Pfeiffer*, no. 260, 42—43, *Hollis*, no. 73, 13—14), hogy

akkoriban kicsi varjú voltam, a nyolcadik ember-
 öltőben vagyok én...

szavait azonban egy 11 (?) soros lacuna szakítja félbe. A bécsi táblán lévő utolsó szövegrészletben a varjú már elbeszélésének végső tanulságát vonja le, mégpedig

jóslattal, mint akibe a három legendás jósnő, a *Thriai* ihlete szállt: eljön az idő, hogy majd a hollók hófehér tollazata is koromfeketére változik, mert rossz hírt fognak vinni Apollónnak, fülébe juttatva kedvese, Korónis hűtlenségét. Bajt hoz magára mindenki, figyelmezteti nyomatékosan a másik madarat (*Pfeiffer*, no. 260, 48–52, *Hollis*, no. 74, 7–11), aki a

... rossz hírt viszi. Vajha megérnéd
még ama távol időt, hogy megtudd végül: a Thriák
hogy fújják jós-ihletüket vén varju begyébe!
Esküszöm — addig még van idő bár — esküszöm ennen
ráncos-aszott bőrömrre s e fára, ha száraz is immár,

hogy, folytatja tovább néhány alig értelmezhető sorral lejjebb (*Pfeiffer* no. 260, 55–69, *Hollis* no. 74, 16–28), akár

este vagy éjszaka lesz, nappal vagy reggel, a holló,
mely most még a fehér hattyúkkal is állja a versenyt
tejszínű tollaival, pihe bóbíta-tollkoronával,
látja szurokfeketésén vészordó szárnyait egykor,
készpénzül hiradásáért: Phoibos fizet így meg,
majd ha Korónis lányka felől, ki a lózabolázó
Ischys után futosik, hollótól holmi csunyt hall.
Így szólt; s álom igazta le őt is, a szóra lesőt is.
Nem sok időig aludtak; a pirkadat egyhamar eljött
harmat-esőzve, mikor tolvajkéz nem tapogat már
zsákmányféle után, hisz a hajnal pírja világlik.
Rázendít odakünn egy vízmerítő is a dalra;
és kinek út mentén van a háza, a sok kocsitengely
felveri azt, a batárok alatt nyikorogva; s ugyancsak
bosszantják biz az ágyusüket rabszolga-kovácsok
sűrű csapásokkal...

A varjú a hosszadalmas történetet azért mondta el, hogy a rossz hír közlésének céltalanságát, sőt, ártalmasságát bizonyítsa. De vajon miért volt szükséges hangsúlyozni ezt? És éppen itt? A legvalószínűbb feltételezés az, hogy Hekalét, nem sokkal Théseus indulása után, csendben elérte a halál; a varjú és beszélgető partnere²⁴ a véletlen folytán alighanem észrevette, mi történt, s mikor társának az az ötlete támadt, hogy értesíteniük kellene Théseust, a varjú a maga „történelmi” példájával igyekezett őt erről lebeszélni. Mellesleg a varjú elbeszélése, ha a kiseposz szerkezetét nézzük, mintegy pendant-ja az Aigeus—Aithra-történetnek (mert

²⁴ A másik madár mibenlétéről sok vita folyt, anélkül, hogy kielégítő megoldás született volna. Az egyik mindenestre a varjú jóslatában szereplő holló. Mellette leginkább az szól, hogy Ovidius, aki számos művében Kallimachos nyomdokain haladt, s akinél a Hekalé ismerete, illetve hatása is kimutatható, a *Metamorphoses*-ben (II 534–565) egészen hasonló szituációba hozza a két madarat: a holló már repül, hogy híriül adja Apollónnak Korónis hűtlenségét, a varjú pedig igyekszik őt lebeszélni erről — ugyanazzal a történettel, amit Kallimachosnál itt, a Hekalében mond el. Ehhez l. *Fr. Bömer* *Met.-kommentárját* (I 371).

mindkettő Athén és Attika mitikus múltjának egy-egy szeletébe enged bepillantást), ahogyan Théseus Athén felé menet véghezvitt hőstettei is a marathóni kalanddal tartanak egyensúlyt, s ahogyan a költemény eleje és vége, Hekalé bemutatásával illetve elparentálásával, megint csak strukturális megfelelője egymásnak: vagyis a központi epizódot, Hekalé és Théseus együtt töltött estéjének jelenetsorát, hármas héj öleli körül.

A befejező részből alig maradt fenn valami. Annyi bizonyos, hogy Théseus nem feledkezett meg ígéretéről, s a diadalmas athéni hazatérés után nyomban útnak indult vissza, megvinni győzelme hírét Hekalénak. Úgylehet, sietett az indulással, következképpen útközben érte az este és a szabad ég alatt kellett ledőlnie nyugovóra (*Pfeiffer* no. 375, *Hollis*, no. 153), úgy, hogy „vánkosul egy zord kődarabot tett.”

Másnap, Hekalé kunyhójához érve, egyszerű sírhalom tűnik a szemébe, mely mellett a környék lakói állnak. Döbbsenten kérdezi tőlük (*Pfeiffer*, no. 262, *Hollis*, no. 79), hogy kinek ásnak itt sírdombot.

Mikor felvilágosítják, Théseus tart gyászbeszédet a holt Hekalé fölött. Ez a gyászbeszéd az egyébként olyan távolságtartó és hűvös Kallimachos tollán szokatlan melegséget és érzelmi telítettséget kap (*Pfeiffer*, no. 263, *Hollis*, no. 80):

...menj hát, te szelíd öregasszony,
járd az utat, hol a szívfacsaró gondok sose járnak.
...Gyakran
emlékezni fogunk vendégszerető kalyibádra,
s rád is, anyóka — közös menedékünk volt ez a kunyhó.

A kiséposz utolsó sorai pedig bizonyára a megígért emlékezés théseusi intézményesítéséről szólhattak: hogyan nevez el Théseus egy attikai démost Hekalé nevéről, s hogyan jelenti be Zeus Hekaleios kultuszának megalapítását.

3. Előttünk tehát az egész költemény, a maga hagymahéjszerű szerkezetével, melyben a Hekalét bemutató kezdet és az emléket halhatatlanságba emelő befejezés külső héjai előbb a „történetileg” szituáló, aztán a Théseus hőstetteit tartalmazó másik két héjat, s azokkal együtt a költemény magvát, vagyis Hekalé és Théseus találkozásának epizódját fogják körül.

Ha a költemény tartalmi és szerkezeti rekonstrukciója helyes, akkor egyszersmind az is vitathatatlan, hogy Hekalé nem epizódszereplő benne, ami pedig mind a bevezetőben idézett Plutarchos-passzusból, mind a *diégésis*-ből kiolvasható volna, hanem ellenkezőleg: ő a főszereplő, nem hiába idézték az antikok következetesen „Hekalé” címmel a művet, valahányszor egy-egy versére pontosan, az előfordulási helyet is megadva hivatkoztak. Más szóval olyan eposz áll előttünk, melynek főszereplője héroikus tetteket végrehajtó férfi helyett nő, s még csak nem is valami szép, harcias amazon, hanem törődött és szegény öregasszony! A Kallimachost megelőző epikus költészethez képest, mi tagadás, ugyancsak merész, hogy ne mondjam, vakmerő újítás. S persze korántsem az egyedüli, annál kevésbé, mert a főhős megválasztása további és mélyreható változásokat von maga után. Hekalé ugyanis szükségszerűen nem ilyen vagy amolyan hősi cselekedetével vívja ki a halhatatlanságot: csupán vendégszeretete, szívessége, önzetlen segítőkészsége jutalmául nyeri el, azaz egyáltalán nem valami kivételes, hanem nagyon is hétköznapi, egyszerű,

mondhatni közemberi erények miatt. S ennek megfelelően a cselekvény legfőbb színtere sem Aigeus királyi palotája vagy az attikai táj, hanem egy rozszant kunyhó, távol a várostól, a hegyek közt. Prózaibb környezetet keresve sem lehetne találni. Ez végképp nem a régi típusú eposzok világa.

Ha azonban így áll a dolog, akkor azon sem csodálkozhatunk, hogy a kallimachosi eposz külsőleg is erősen elüt nagymúltú elődjétől. Imént már láttuk az első sorát:

Élt egy athéni anyó az Erechtheus-hajlaton egykor.

A Hekalé tehát mindjárt beköszöntő mondatával szinte kötelező érvényű epikus hagyományokat tol félre: szerzője szemlátomást szükségtelennek tartja, hogy segítségül hívja a Múzsákat, vagy hogy előljáróban röviden összegezze, miről fog énekelni. Érthető: a maga választotta tárgyhoz egyszerűen nem igényelte a szokványos invokáció és expozíció oda nem illő, súlyos témát ígérő gesztusát, jobban megfelelt neki a népmesék szerény, póztalan indítása. Ha pedig a költemény valamennyi ránk maradt töredékét végigolvassa valaki, több-kevesebb bizonyossággal kimondhatja, hogy Kallimachos az invokáción és az expozíción kívül más kötelező epikus kellékeket is vagy száműzött a maga eposzából, vagy legalábbis igen szűkmarkúan adagolt. A Hekalé szövegét, már amennyi ma ismert belőle, csak hébe-korba szakítják meg hasonlatok, s azok sem terebélyesednek önálló életképekké, mint az Iliasban vagy az Odysseiában annyiszor, másfelől hiányzik az istenapparátus is, mely egyébként Homérosznál az emberi szférát volt hivatva kozmikussá tágítani — vagy, pontosabban szólva, talán mégis az utóbbi nyomait fedezhetjük fel, ha nem is az epizódok között, hanem csupán a varjú múltidéző elbeszélésében, tehát tudatosan háttérbe szorítva. A hasonlatok és az istenapparátus ilyen mértékű redukciója megint könnyen magyarázható. Léven a Hekalé szerény, ezer soros *epyllion*,²⁵ szemben a sokezer sorokat görgető nagyeposzokkal, sem a cselekvény folytonos meg-megszakítását, sem horizontja tágítását nem nagyon tűrte volna el — vagyis a hasonlatok és az isten-gépezet háttérbe szorítása végső soron a költemény belső ökonómiájából következik.

Mindent összevetve a Hekalé, kivált, ha Apollónios Rhodios nagyjából egykorú Argonautikájával vetjük egybe, valóban az eposz nem is akármilyen, hanem radikális megújítására tett kísérletnek tekinthető. Radikális és egyben céltudatos kísérletnek, melyhez csak Kallimachos egész költészetfelfogása és poétikája adhat kulcsot.

4. Csakugyan: milyen elvi megfontolások húzódnak meg a kyrénéi eredetű költő eposz-elképzelése mögött? Tulajdonképpen miért ódzkodott a Hekalét megalakító Kallimachos a nagy terjedelemtől, ha másfelől az Aitiát hajlandó volt négy énekre és felbecsülhetően legalább öt-hatezer sorra nyújtani? Az ellentmondás csupán látszólagos. A Hekalé költője számára ugyanis a terjedelem önmagában

²⁵ A kiséposz-műfaj megjelölésére ma használt *epyllion* szó, bár antik eredetű, *terminus technicus*-szá csak a legújabb korban vált, mégpedig a jelek szerint *J. Heumann De epyllio Alexandrino c. dissertatio* (Königsee, 1904) óta, l. *F. M. Pontani: L'epillio greco*. Firenze, 1973.

semleges kategória; csupán akkor tiltakozik ellene,²⁶ ha a verssorok ezrei egyetlen, összefüggő cselekvényt hömpölygetnek. A követelmény tehát nem úgy elvontan és általában a rövidség, hanem a cselekvény rövidsége, s ilyen értelemben a Hekalé és a tartalmilag egymástól független elbeszéléseket összefűző Aitia között nincsen lényeges különbség. Hogy ez az elméleti követelménye min alapul, azt Kallimachos többször és mindig más oldalról igyekszik megvilágítani, kivált az epigrammákban és az Aitia poétikai szempontból olyannyira fontos prológusában, de a himnuszokban és az iambosokban is. A terjedelmes költői művek, mondja egyhelyt, a nagy folyamokhoz hasonlítanak, melyek vize tömérdek *iszapot és hordalékot* sodor magával, a művészileg tökéletes költemény, az *ἄκρος ἄωτος* viszont a szent források egy-egy kristálytisztá csöppjéhez hasonlatos;²⁷ másutt arról beszél, hogy őt ne perzsa mérfölddel, hanem a mesterségbeli tudás, a *τέχνη* alapján mérjék,²⁸ továbbá, hogy az áldozat legyen kövér, *πάχυς*, a Múza ellenben karesú, *λεπταλός*,²⁹ s általában, hogy a nagy terjedelmű, a hosszadalmas, a zsíros, a nem-elegáns helyett a kevés sorból állót, az édeset, a táplálót, a finoman megmunkáltat kell választani — vagyis azt, amit összefoglalóan a kallimachosi (és részben a hellénisztikus) költészetfelfogás legsűrűbben alkalmazott terminus technicusa, nevezetesen a *λεπτός* melléknév és továbbképzett formái fejeznek ki.³⁰ Kallimachos ideálja, nem kétséges, a végletes csiszoltság, az aggályos műgond, a makulátlan elegancia volt, mindezt pedig, úgy vélte, csak bizonyos terjedelmi korlátok között lehet egyforma magas szinten tartani. Az imént említett terjedelmi követelményt tehát *minőségi*

²⁶ L. Aitia I 3—6 (Ford. Kárpáty Cs.):

...soha terjengős hős-ének nem született meg
tollamból, sokezer sornyi, királyurak, ősz
hősök tetteiről, szavam apróztatva, gyerekként
görgetem én, cipelek bár sereg évtizedet.

²⁷ II. himnusz 108—112 (ford. Devecseri G.):

Assyriában nagy folyam árja zuhog, de nagyon sok
földi piszok van benne, vízében sok szemetet hord.
Déónak nem minden vízből visznek a méhek,
abból csak, mely szennytelenül s tisztán fakadoz fel
szent forrásából s gyéren jön, dísz a víznek.

²⁸ L. Aitia I 17—18 (ford. Kárpáty Cs.):

...Ne perzsa arasszal
mérjétek nekem itt, ámde tudással a dalt.

A σοφία főnevet használja Kallimachos is, mikor a költészetről ejt szót (vö. epigr. 7, 4, ill. 46, 4), ahogyan korábban Solón vagy Pindaros.

²⁹ L. Aitia I 23—24 (ford. Kárpáty Cs.):

Áldozatul, költő, a legeslegjobb a kövérjé
nyújtanod; ám Múzsád, jó fiu, lenge legyen.

³⁰ L. epigr. 27, 4; Aitia 11, stb. A római neóterikus költők és Catullus *lepidus* szava (etimológiailag is) a *λεπτός* megfelelője.

követelmény fogalmaztatta meg és működtette, ugyanaz, ami egyébként a hagyományos hexameter kallimachosi reformjában³¹ is döntő szerepet játszott.

Így és ezért lett a Hekalé kiséposz, epyllion. S ha figyelmesen olvassuk a Hekalé töredékeit, egyhamar magyarázatot kapunk — terjedelmén túl — költőjének tárgyválasztására is. Főként az Aitia-prológos híres ellentétpárjai között, melyek metaforikusan a rossz és a jó költészet két pólusát villantják fel. Ezek sorában kerül szembe egyrészt a „vérnek örvendő” daru és a „mézédes dalú” csalogány,³² másrészt az „otrombán bőgő” számár és a „tisztá hangú” tücsök,³³ és logikusan kapcsolódik hozzájuk — itt az ellentétpár magától értetődő pozitív tagját el is hagyja Kallimachos —, a „zajos ének” és a „mennydörgő hang” elutasítása.³⁴ A négy kiragadott példa világosan beszél, s újra meg újra ugyanazt az egy gondolatot járja körül: hogy ti. a költészet igazi terrénumát a harcok és háborúk helyett a békés, az emberi léptékű témák jelentik. A Hekalé pedig ezek közé tartozik. Mert igaz ugyan, hogy a „hősi” kalandokat Kallimachos a Hekaléből sem száműzte teljesen, de közülük csupán egyet jelenít meg, éspedig Théseus marathóni bika-kalandját, azt is viszonylag rövidre fogva, a többit ellenben (talán az összeset, de a java részüket bizonyára) Théseus Athén felé vezető, kalandokkal teli útjának a mostani szövegállapotból ítélve jobbadán referáló összegezésébe, mondhatni hátterelbeszélésbe rekkenti el.

Érdemes a többi ellentétpárt is faggatóra fogni egy kicsit. Kallimachos ezúttal Apollón szájába adja, úgyszólván az istennel szentesített a maga művészi meggyőződését, mely szerint jó költő nem a széles, hanem a keskeny utat választja, sohasem mások nyomdokain, hanem az önmaga-taposta ösvényen halad;³⁵ máshol

³¹ L. legújabban A. S. Hollis: i. m. 15 kk.

³² L. Aitia I 13—16 (ford. Kárpáty Cs.):

Darvak Egyiptomból thrák tájra röpjülnék át bár
pygmaios vérrel telve, s a massageták
méd harcokra nyiluk távolról messzi röpiétek:
mégis, akármilyen parány, édesebb a csalogány.

Megjegyzendő, hogy a pygmaiosokra „halált és pusztulást” hozó darvak képét egy homérosi hasonlatból (Ilias III 3 skk.) kölcsönzi Kallimachos, a massageták és a „médek” (azaz perzsák), közelebbről Kyros és Tomyris harcát viszont Hérodotos említi (I 214), aki leírja, hogy „először szemben állva nyilakkal lövöldöztek”, s hozzáfűzi, hogy „ez a csata volt a legkegyetlenebb, valahányat a barbárok egymást közt valaha is vívtak.”

³³ L. Aitia I 13—16, ill. 29—30 (ford. Kárpáty Cs.):

... akiknek a tiszta tücsökzene kedves,
s nem, ha számár ordít, — övelük énekelek.

³⁴ L. Aitia I 19—20 (ford. Kárpáty Cs.):

Leshetitek tőlem nagy-lármás vers születését!
Mennydörgés nem e lant dolga, hanem Zeuszé.

³⁵ L. Aitia I 22—28 (ford. Kárpáty Cs.):

S arra is intlek még: a kocsik nem járta csapáson
lépkedj csak, se hajts más kocsit törte nyomon,
s arra se száguldozz, hol széles az út: se tiprott
ösvényen szekerezz, bármi szoros legyen is.

pedig, a kyklikus eposzokra célozva jelenti ki, hogy benne utálatot kelt a „sokaktól körülrajongott szerető”, a „mindenkit kiszolgáló kút”, s hogy gyűlöl minden „közkeletű”-t, minden δημόσιον-t.³⁶ Megint igencsak világos és áttetsző szimbolika. Magyarul: nem elég, hogy a téma békés és emberi léptékű, ráadásul legyen új, kevésbé vagy egyáltalán nem ismert. Mint ahogyan új, ismeretlen volt a Hekalé-történet, hiszen kortárs író, Philochoros jegyezte fel. És ez a céltudatos újra-törekvés nem csupán a költői tárgy választását határozta meg. Ez formálta Kallimachos stílusát is, melyben annyi ritka, különben alig használt szóval-kifejezéssel találkozhat az olvasó, s amelyen — az utókor szerencséjére — olyan örömezt csemegéztek az antik grammatikusok.

De a radikálisan új mellett a Hekalét mégis át- meg átszővi a hagyomány, vagy közelebbről az epika már több évszázados hagyománya. Tulajdonképpen magától értetődik, elvégre Kallimachos nem eltörölni: megreformálni akarta a számára hovatovább félévezredes műfajt. Így hát versmértéknek marad a hexameter, csak épp elegánsabbra hangszerelve; mi több, a költemény nyelvi szövetében egyre-másra hagyományos ión-aiol formák és homérosi kifejezések, floszkulusok bukkannak fel;³⁷ a főszereplő Hekalé partnere az a Théseus, akit korábbi Théseus-eposzok már régóta epikus hőssé avattak; azonkívül ott vannak, igaz, jelentőségükben költőileg redukálva, a hősi kalandok is.

Csakhogy a hagyomány sokkal mélyebben áthatja a Hekalét, semmint első pillantásra hinnénk. Ahogyan a modern narratológia fogalmaz, az intertextuális hatások hipertextuális hatásokkal keverednek benne. Emlékezzünk vissza Hekalé és Théseus együtt töltött estéjének jelenetsorára: egy gazdag családból származó, balsorsa folytán szegénységre jutott öregasszony vendégül lát, szóval és étellel jól tart valakit, akiről hosszú ideig nem tudja, hogy nem akárki, hanem az éppen uralkodó király fia. Az antik olvasó hamarosan ráismert a nagy epikus előkép-szituációra: az Odysseia Eumaiosa, az „isteni kondás”, a királyi sarjból lett rabszolga, ugyanígy fogadja a kolduscondra inkognitójában hozzá betérő Odysseust. S még a lábmosás-epizód is az Odysseiára, Odysseus és Eurykleia jól ismert páros jelenetére emlékeztethette őket. Bármennyire meglepőt, újszerűt, netán akár botránkoztatót találtak is a kortársak eleinte a Hekalében, az ilyen helyeken némileg mégis otthon

³⁶ L. epigr. 28, 1—4 (ford. Orbán O.):

...utálok
jární oly úton, hol árad a sűrű tömeg,
megvetem azt, aki minden férfi szerelme, akárki
kútjából nem iszom, undorító a divat,

ahol a fordító a görög δημόσιον-t adta vissza a „divat” szóval.

³⁷ Kallimachos esetenként egész sorokat sem habozik kölcsönvenni a homérosi költeményekből. Az Odysseiában talált két sort (XV 494—495), miszerint

καδδραθάτην δ' οὐ πολλὸν ἐπὶ χρόνον, ἀλλὰ μὲνινθα
αἴψα γάρ Ἡὼς ἤλθεν ἐὺθρονος...

a maga Hekaléjába a következőképpen illeszti be (Pfeiffer, no. 260, 63—64, Hollis, no. 74, 22—23):

καδδραθάτην δ' οὐ πολλὸν ἐπὶ χρόνον, αἴψα γάρ ἤλθεν
στιβήεις ἄγχαυρος...

érezhették magukat. És nemcsak itt. Mikor Hekalé fiatalon tragikus véget ért fiairól beszél, fájdalmas anyai büszkeséggel mondja róluk, hogy τὼ μοι ἀναδραμετήν ἄτε κερκίδες, hogy szépen fejlődtek, „felcseperedve sudár jegenyékként...”. Akárcsak az Iliasban Thetis, aki Achilleus közelgő halálán keseregve idézi fel a múltat. Az ő fia szintén ἀνέδραμεν ἔρπει ἴσος, azaz „fölserdült, mint fiatal fa”.³⁸ Hasonlók vagy azonosak a kifejezések, hasonló a szituáció. Később, a kisebb fiút halálba taszító Kerkyónról beszélve, Hekalé hajlott korát meghazudtoló indulattal kiáltja:

Lenne csak itt! Iszonyat, de kibökném tuskés bottal
ebszemit én, s enném eleven húsát is a gaznak!

A tehetetlen gyűlölet paroxizmusából fakadó szavak. Épp mint azok, melyek az Iliasban a másik fia-vesztett anya, Hekabé sebzett lelkéből fortynognak elő — mert a trójai királyné viszont a Hektórt megölő Achilleusról sirja-sikoltja el, hogy „... bárcsak kiharapva falhatnám fel a máját...”.³⁹

Párhuzam párhuzam után. És mindegyik azt a jelenetsort kíséri, mely az epikus hagyomány felől nézve a leginkább volt újszerű, mindegyik következetesen ahhoz a szereplőhöz kapcsolódik, aki a költemény elején, megint csak az epikus tradíció szemüvegén át, a legkevésbé ígérkezett igazi eposzba illő és illeszthető figurának. Az eredmény pedig az, hogy az egyszerű attikai öregasszony, az első pillantásra epikai anti-hős, mialatt a cselekvény pereg, egyre több és több kanonizált eposz-szereplő vonásait veszi fel, miközben sorsában, szavaiban és cselekedeteiben előbb a homérosi hősköltemények példássá magasztosított szolgálival, utóbb már egy királyné-, sőt, egy istennő-szereplőjével is azonosul. Az Ilias- és Odysseia-párhuzamok pedig kényszerítő erővel sugallják, hogy Hekalé, bármilyen legyen a neme és a kora, bármilyenek a körülményei, jottányit sem kisebb, szürkébb és érdektelenebb a hagyomány elismert epikus hőseinél, sokkal inkább egyenjogú társuk, törvényes utódjuk, a látszat ellenére igenis valódi epikus hős. S mikor a költemény végén Théseus szíves vendéglátásáért (és persze töretlen lélekkel átküzdött életéért) a halhatatlanságot adja Hekalénak cserébe, szimbolikusan mintha a legnemesebb, a leginkább értékállóan elfogadott epikai hagyományok fogadnák be a merőben újszerű hősnőt. Nem akármilyen írói bravúr, amit Kallimachos a Hekalében véghezvisz: éppen a meghaladni kívánt hagyománnyal mondat *placet*-et az általa teremtet másra, vagyis az epikus költészet megújításának kísérletére.

De vajon csak bravúr volna a Hekalé? Csak jól sikerült költői ötlet a szokott-nak és szokatlan-nak, hagyományosnak és attól eltérőnek ez az ütköztetése? Annyi bizonyos, hogy a választott téma, középpontban a kanonizált és a kanonizálandó hőssel, vagyis Théseusszal és Hekalével, szinte tálcán kínálta *régi* és *új* szembesítést; aligha lehet véletlen, hogy Kallimachos ugyanezt az alapképletet az Aitia III. könyvének elején⁴⁰ másodszor is feldolgozta, csak ott Hekalét a szegény és öreg argolisi napszámos, Molorchos, Théseust Héraklés, a bika-kalandot pedig a nemeai oroszlán megölése helyettesítette, s a történet happy end-del zárult, mert Molorchos és a küzdelem színhelyéről sértetlenül visszatért hős együtt ünnepelhette a dúvadon vett diadalt.

³⁸ XVIII 56; ford. Devecseri G.

³⁹ XXIV 212—213; ford. Devecseri G.

⁴⁰ Pfeiffer, nos 54—59.

Van azonban a Hekalé- és a Molorchos-történetnek, túl a tartalmi és tipológiai hasonlóságokon, még egy érintkezési pontja. Miről is szól valójában a Hekalé? Arról, hogy milyen események és miként vezettek el részben a Zeus Hekaleios-kultusz, részben a Hekalé nevét viselő *démos* megalapításához. És miről tudósít az Aitia Molorchos-epizódja? Valami tipológiaiilag megint nagyon hasonlóról: hogy milyen előzmények után — és következtében — inaugurálta Héraklés a nemeai játékokat. Azaz egyik is, másik is aitiologikus elbeszélés, a prózai vagy verses elbeszélésnek az a fajtája, melyet annyira kedvelt a hellénisztikus irodalom, s azon belül kivált Kallimachos: hiszen az *Aitia*, ahogyan már a címe is elárulja, ilyen és egyéb *aition*-ok, „ok”-ok tucatjait fűzi egymás mellé. A téma mindegyikben egy-egy még meglévő, még élő, de homályba vesztett eredetű kultusz, szokás vagy intézmény, s a költő arra vállalkozik, hogy ezek létrejötteinek, illetve kialakulásának okát és miértjét tárja fel. Az ilyen művészi célkitűzés jellegzetesen tudós költészetet ígér, s magyarázatul kézenfekvő arra gondolni, hogy az alexandriai literátorok jól kihasználták mindazokat a lehetőségeket, melyeket az első Ptolemaiosok jóvoltából alapított két hatalmas könyvtár, a Museioné és a Serapeioné, biztosítottak számukra. Ez azonban, még ha van is benne igazság, csupán felszínes magyarázat. A költői aitionok mögött nem valamiféle öncélú tudományosság igénye húzódott meg, legalábbis eleinte, Kallimachos korában, bizonyosan nem. Sokkal többről van szó: az aitionok ürügyén múlt és jelen, hagyományos és új viszonyával, egymáshoz fűződő kapcsolatával vívódtak a költők vagy prózaírók, köztük Kallimachos is. Ez a „tudós” elbeszéléstípus egyszerre fejezett ki távolságtudatot (vagy éppen távolságtartást) és kötődést, egyszerre fordult a jelen és a hajdan-volt felé; valójában és lényege szerint eredetileg a korszerűt akarta rákapcsolni a hagyomány még változatlanul éltetőnek érzett forrásaira.

Mi következik ebből? Az, hogy a Hekalé sem egyszerűen „tudós” költészet, s Kallimachos nem csupán költői bravúrhoz használja fel, nem csupán játékos szentesítésül idézi meg tanúnak az epikus örökséget, hanem azért, mert a maga eposzát a hagyományos, a homérosi epika logikus folytatásának, törvényes örökösének és utódának látja, s mert úgy érzi, hogy a kettő, minden különbség ellenére, szerves egység, elválaszthatatlanul összetartozik. A Hekalé tehát nemcsak *egy* epikus költemény a sok közül; jóval több annál: egy sajátos irodalomtörténeti pillanat érzékeny és úgyszólván programszerű megfogalmazása. Más szóval: paradigmatis érvényű alkotás.

5. Az a szituáció, melyben a Hekalé megszületett, csakugyan sajátos. A helyszín Alexandria, időpont a Kr. e. III. század 70-es éve, ⁴¹ vagyis a korai hellénizmus pezsgő, felfelé ívelő korszaka. Azok az évtizedek, mikor a görög oikumené Nagy Sándor után bekövetkezett világtörténelmi léptékű átrétegződése szinte

⁴¹ A Hekalé születését ma általában a Kr. e. III. század 70-es éveire, vagyis Kallimachos korai periódusára teszik, s a datálást illetően rendszerint a 4. iambosra hivatkoznak, mely egyik részletében (*Pfeiffer*, no. 194, 61—92) két varjút beszélget egymással, mi több, beszélgetésük során a varjak néhány szó erejéig mintha a Hekalé központi jelenetsorát, közelebbről annak egy papirusztöredéken előkerült (*Pfeiffer*, no. 238, *Hollis*, no. 36, 4—5) apró mozzanatát idéznék (*Pfeiffer*, no. 194, 77), mondván, hogy olajbogyóból készül egyebek közt az „olajbefőtt; ilyesmit ízlelt Théseus is.” A vitathatatlan összefüggést többnyire úgy értelmezik, hogy ez az iambos már feltételezi a Hekalé elkészültét, de a következtetés akár visszájára is fordítható: a Hekalé még csak tervként lebegett az iambost megíró Kallimachos szeme előtt.

magától értetődően művészileg is mindenben az újat igényelte, egyszersmind napi-rendre tűzte a görög kulturális hagyományhoz fűződő viszony tisztázását is. Lát-szatra talán paradoxon, hogy ami az irodalmat illeti, mindkettőben a Ptolemaiosok alig néhány évtizede alapított fővárosának, Alexandriának az alkotói jártak az élen, leginkább éppen Kallimachos. Amiképpen paradox az is, hogy nem Athén, nem a klasszikus kor patinás kulturális középpontja, hanem a fejlődés lázában égő fiatal metropolis gyűjtötte össze, dolgozta fel és rendszerezte mindazt, amit az egyetemes görög irodalmi hagyatékából egyáltalán össze lehetett még gyűjteni. A látszólagos paradoxon azonban a történelmi körülmények sajátosságaiban leli magyarázatát. Sok egyéb tényezőt most mellőzve: Alexandria lakosai — és persze költői-írói —, ezek a görögök-lakta föld minden szögletéből verbuválódott telepe-sek, akiket idegen idiómát beszélő bennszülöttek tömegei vettek körül és figyelmez-tettek folyvást más-voltukra, valamennyi óhazában maradt vérrokonuknál mé-lyebben érezhették át, hogy a hagyomány számukra ott és akkor nemhogy teher, de támasz, létszükséglet, egzisztenciális fogódzó. Ahogyan az *új* a szó szoros értel-mében mindüknek lételeme volt, úgy látták az örökölt hagyományban görögségük megtartásának, identitástudatuk megőrzésének biztosítékát. Ez a kettősség érző-dik, hol jobban, hol kevésbé, az egész alexandriai költészetben, ebből fakadt — míg pusztá manírrá nem merevült — az alexandriai költők sokszor rosszálló mellékszön-gékkel emlegetett tudós hajlama, ez adta az indíttatást az aitionok kereséséhez. Végső soron ennek a kettősségnek a szorításában fogant és született meg, ennek állított irodalmi emléket Kallimachos Hekaléja. Egyik ókori scholiastája úgy véle-kedett, hogy csupán azért szánta rá magát a Hekalé megírására, mert kritikusaiknak bizonyítani szeretne volna: igenis tud eposzt írni. Kallimachos antik bűvárlója alighanem jócskán elvetette a súlykot interpretációjával. De annyit mindenesetre kiérzett a műből, hogy szerzője ebbe az egyetlen eposzába tudatosan belefoglalta mindazt, amit a korszerű epikáról, hagyomány és modernség viszonyáról akkor, a III. századi Alexandriában tudni vélt és művészileg kifejezni akart.

S hogy mennyire sikerült a kísérlet, azt akár az antik utókor írói-olvasói is sejteni engedik: mindazok, akik a Hekalét olyan lelkesen forgatták, magasztalták, utánozták. A véletlen szeszélyéből ránk maradt, szerencsére számban növekvő töredékek pedig egyre inkább az ő *pozitív* ítéletüket látszanak igazolni — mert aligha lehet kétséges, hogy olyan részletek, mint a Théseust Hekalé kunyhójába kergető vihar képsora vagy a madarak éjszakai beszélgetését követő hajnal leírása az *egyetemes* görög költészet remeklései közé tartoznak. A *Hekalé* elveszte, szinte biztosra vehetjük, a hellénisztikus irodalom egyik legreprezentatívabb alkotásától fosztott meg bennünket. Sőt, talán nem túlzott merészség megkockáztatni: úgyle-het egy remekművel lettünk szegényebbek.

AZ ÁRU REJTETT HIBÁIÉRT VALÓ HELYTÁLLÁS A HELLÉNISZTIKUS PAPIRUSZOKBAN*

A görög polisok V—IV. századi jogrendszerében számos irodalmi forrás utal arra, hogy rabszolgák, ill. igásállatok piaci adásvétele esetén a vétel felbontható volt azon a címen, hogy az eladott és átadott áru betegnek bizonyult (*ἀναγωγή*). Ez az intézmény nagy hasonlóságot mutat a római jogból ismert redhibitióval, mely az aedilis curulis jogképző tevékenységének eredményeként az általános szakirodalmi vélemény szerint valamikor az i. e. II. sz. elején fejlődött ki.**

* A tanulmányban az alábbi munkákat használtuk: *V. Arangio-Ruiz—G. Pugliese Carratelli*: *Tabulae Herculanenses*, La parola del passato 34 (1954); *A. Berger*: Die Strafklauseln in den Papyrusurkunden. Leipzig—Berlin 1911; *N. Brockmeyer*: Die antike Sklaverei. Darmstadt 1979; *M. J. Bry*: La vente dans les papyrus Gréco-Egyptiens. Paris 1909; *B. Büchschütz*: Besitz und Erwerb im griechischen Alterthume. Halle 1869; *L. Dörner*: Zur Sachmängelhaftung beim gräko-ägyptischen Kauf. Diss. Erlangen—Nürnberg 1974; *M. Feyel*: Nouvelles inscriptions d'Abdère et de Maronée. BCH 66—67 (1942—1943); *B. Frese*: Aus dem gräko-ägyptischen Rechtsleben. Halle 1909; *B. Frese*: Zur Lehre vom gräko-ägyptischen Kauf. ZVR XXX/2; *O. Gradenwitz*: Einführung in die Papyruskunde. Leipzig 1900; *J. Hermann*: Interpretation von Vollmachtsurkunden. Akten des XIII. Internat. Papyrologenkongr. Marburg 1971; *E. Klingenberg*: Sull'interdipendenza tra l'agglomerato urbano e il diritto greco. Atti del Congresso di Como e Bellagio, 1979; *A. Kränzlein*: τοῦτον τοιοῦτον ἀναπρόριον in den Eselverkaufsurkunden aus dem kaiserzeitlichen Ägypten. Grazer Beiträge 12—13 (1985—1986); *B. Kübler*: Miscellen ἐπαφή. SZ 29 (1908); *B. Kübler*: Nochmals ἐπαφή SZ 32 (1911); *H. Leewald*: Eine Synchoresis aus der Zeit des Commodus, Papyrus Rainer G.25817. Studi Arangio-Ruiz, Napoli, III; *P. Meyer*: Griechische Texte aus Ägypten. Berlin, 1916; *P. Meyer*: Juristische Papyri. Berlin 1920; *L. Mitteis—U. Wilcken*: Grundzüge und Chrestomathie der Papyrusurkunde. Leipzig—Berlin 1912; *Moravcsik Gy.*: A papiruszok világa, Bp. 1942; *Moravcsik Gy.*: Miről vallanak a papiruszok? Bp. 1961; *M. Mühl*: Untersuchungen zur altorientalischen und althellenistischen Gesetzgebung. KLIO 29 (1933); *H. Müller*: Die Gesetze Hammurabis, Wien 1903; *C. Préaux*: Vente de deux Chamelles, Chronique d'Égypte 37 (1962); *F. Preisigke*: Wörterbuch der griech. Papyri Ägyptens. Berlin 1925; *F. Pringsheim*: The Greek Law of Sale. Weimar 1950; *F. Pringsheim*: Ausbreitung und Einfluss des griechischen Rechts. Heidelberg 1952; *H. A. Rupprecht*: Die Eviktionshaftung in der Kautelarpraxis der Graeco-Ägyptischen Papyri. Studi Biscardi, 1982; *H. A. Rupprecht*: Die „Bebaiosis“, Zur Entwicklung und den räumlich-zeitlichen Varianten einer Urkundenklausel in den graeco-ägyptischen Papyri, Studi Sanfilippo, III. 1983; *E. Seidl*: Ptolemäische Rechtsgeschichte. Glückstadt 1962; *W. Spiegelberg*: Die demotischen Papyri. München 1931; *W. Spiegelberg*: Zwei demotische Urkunden aus Gebelen. Paris 1913; *K. Sudhoff*: Miscellen ἐπαφή. SZ 30 (1909); *R. Taubenschlag*: The Law of Greco-Roman Egypt in the Light of the Papyri. Warszawa 1955; *G. Thür*: Bemerkungen zum altgriechischen Werkvertrag. Studi Biscardi, 1984; *G. Thür*: Hypotheken-Urkunde eines Seedarlehens für eine Reise nach Muziris und Apographie für die Tetarte in Alexandria. CHE 2 (1987); *E. Visser*: Briefe und Urkunden aus der Berliner Papyrussammlung. Aegyptus 15 (1935); *E. Weiss*: Peregrinische Manzipationsakte. SZ 37 (1916); *W. Westermann*: Slave Transfer: Deed of Slave with Affidavit of Vendor. Aegyptus, 13 (1933); *W. Westermann*: The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity. Philadelphia 1955; *U. Wilcken*: Griechische Ostraka aus Ägypten und Nubien. Leipzig 1920; *H. J. Wolff*: Das Recht der griechischen Papyri Ägyptens. München 1978.

** *Pólay E.*: Az eladói kellékszavatosság a preklasszikus római jogban, Acta Jur. et Pol. Tom. XI. Fasc. 9. Szeged 1964.

Az athéni irodalmi források tanúsága szerint valószínűleg csak rabszolgák adásvétele esetén, és csak bizonyos súlyosabb betegségek felmerülésekor nyílt a vevőnek lehetősége arra, hogy a megvásárolt rabszolgát visszaadja és az eladótól a vételárat visszakövetelje. Platón az epilepsziát és három másik betegséget említ, más források taxáció nélkül a rabszolga betegségéről szólnak, míg az abdérai feliratban szintén a szent betegséget (epilepsziát) és néhány más súlyosabb kórt találunk megnevezve. A perlési határidőt az epilepsziát illetően egy évben rögzítik, míg más betegségekre Platón egységesen hat hónapos jogvesztő határidőt javasol. Ugyanakkor az abdérai felirat az egyes bajok súlyossága szerint differenciál a perlési határidők megválasztásánál. Néhány forrásunk arra utal, hogy némelyik polisban ígásállatok adásvételére is kiterjesztették az *anagógé* jogintézményét.

E tanulmányban azt vizsgáljuk, hogy a görög és a római jogban ismert *redhibitio* vajon érvényesült-e a hellénisztikus Egyiptom joggyakorlatában is, és ha igen, akkor milyen áruféleségek esetén és milyen hibák okán.

Mivel a fent ismertetett görög jogterületen és a preklasszikus római jogban is csupán két áru, a rabszolgák és ígásbarmok adásvétele esetén érvényesült az eladói kellékszavatosság, ezért a következőkben a rabszolga- ill. állatteladást tartalmazó egyiptomi görög nyelvű papiruszokat tekintjük át.

I. Az adásvételi szerződések szerkezete

A nagy számban fennmaradt papirusz okiratok között bőven találunk példákat rabszolga- és állatteladásokra. A statisztikai adatok közlésében egy, a témát részletesen feldolgozó disszertációra támaszkodunk.¹

Dorner² adataiból 128 állatteladási és rabszolgaeladási okiratot ismerünk, melyek datálása az i. e. I. sz. végétől az i. sz. IV. sz. közepéig terjed. Tehát ezek mind Egyiptom római fennhatóság alá kerülésének ideje után keletkeztek. A korábbi, a ptolemaiiai korból csupán két rabszolgaeladást ismerünk, és ezekben semmilyen utalás sem történik a rejtett fizikai hibákért való helytállásra.³ Ezeken kívül sikerült a szakirodalomban néhány demotikus okiratra bukkanni, amelyek rabszolga- ill. állatteladást tartalmaznak az i. e. II. századból. Közös jellemzőjük, hogy az eladó mindben helytállást vállal az esetleges jogi hibáért (ha harmadik személy elperelné a dolgot egészben vagy részben a vevőtől), de a fizikai hibákról nem tesz említést.⁴

A hellénisztikus Egyiptom római idejéből származó adásvételi okiratok (διαγραφή, ritkábban απογραφή) az adásvételi és végrehajtási okirat sajátos kombinációi, melyek a következő szkéma alapján íródtak:⁵

¹ Dorner: 2—60.

² Dorner: 60—64.

³ Ezek a következők: Zenon Papyri I. 59003, i. e. 25-ből és a P. Strassb. 79, i. e. 16—15-ből. Ezeket említi Pringsheim is (480).

⁴ Spiegelberg: Zwei demotische Urkunden, és Spiegelberg: Die demotische Papyri Loeb, No. 43, No. 44. A szakirodalom egyöntetűen azt a nézetet vallja, hogy a ptolemaiiai időkből semmilyen bizonyítékot nem ismerünk a fizikai hibákért való helytállásra vonatkozóan. (Pringsheim: 480, Seidl: 126).

⁵ A papiruszok adásvételi formáinak részletes elemzését lásd Frese: Zur Lehre vom gräko-ägyptischen Kauf. 142; Mitteis—Wilcken: Chrestomathie, 190 sk.; Frese: Aus dem gräko-ägyptischen Rechtsle-

ὁμολογεῖ { πεπρακέναι
ἀπέχειν
βεβαιώσειν

Először szerepel tehát az eladó eladási nyilatkozata, ezt követi az adásvétel tárgyának megnevezése és leírása. Az állatokat a nemük, színük, kifejelettségi állapotuk megjelölésével jellemezték. A teveeladásoknál gyakori még a teve bőrébe égetett megkülönböztető jelzés leírása: ezek a „billogok” görög betűk voltak, melyeket az állat jobb combjára vagy a jobb állkapcsára égettek.⁶ Rabszolgáknál azok nemét, korát, elnevezését és esetleges ismertetőjeleit vagy anyajegyeit jelölték meg. Az adásvétel tárgyának megjelölése után következik általában a rejtett fizikai hibákért való helytállást kizáró klauzula, mely jelzőként és ugyancsak accusativusban kapcsolódik az előző részhez. Ezután szerepel a vételár átvételének nyugtázása és az eladó nyilatkozata, hogy a vevő az okirat kiállításának napjától a dolog birtokát és tulajdonát bírja. A zárást általában az eladó nyilatkozata képezi, melyben magára vállalja a βεβαιώσειν-felelősséget, azaz az *evictio*-ért való helytállást. Némelyik szerződésben azt is megemlíti, hogy a dolog átadása megtörtént.

A rejtett fizikai hibákért való helytállást kizáró klauzula legfeljebb a papiruszok 1/5-ében hiányzik. Dorner⁷ adataira támaszkodva elmondhatjuk, hogy a 64 ismert rabszolgavételből 24-ben és a 128 állateladásból 83-ban megtalálható a kellekszavatosságot kizáró ill. korlátozó klauzula. Ezenkívül 17 (ill. 13) szerződés töredékes volta miatt nem lehet bizonyosan semmit sem állítani.

A klauzula előfordulási gyakoriságáról a rabszolga- és állateladási papiruszokban összeállítható egy egyszerű táblázat. Élettelen dolgok eladásánál a klauzula csupán két esetben bukkan fel, két kézimalom-eladásnál, ezért ezeket a szerződéseket nem vontuk be vizsgálódási körünkbe.⁸

ben, 33; *Gradenwitz*: Einführung, 164; *Meyer*: Juristische Papyri, 335. *Kränzlein* utal rá, hogy ezek a Homologie-okiratok egyetlen példányban íródtak, és az eladó állította vagy állíttatta ki őket. Szerepük az volt, hogy bizonyítékként szolgáltak a vevő kezében egy esetleges lopási vád esetén jogos szerzésének igazolására, valamint *evictio* esetén ezzel követelhetette az elidegenítő helytállását, ha az megtagadta volna azt (πεπρακέναι—Bekanntnis und βεβαιώσειν—Erklärung). Hasonlóan *Préaux*: 159.

⁶ A tevéket a combjukon, a pófájukon, a nyakukon vagy a szügyükön jelölték meg általában. E jelet legtöbbször görög betűkből állították össze, és ezeket a szerződésekben az állatnak adott teljes név kiírásával adták meg. Néha arab írásjeleket is említenek (*Préaux*: 160).

⁷ *Dorner*: 60—64.

⁸ Az alábbi táblázatot *Dorner* (60—64) adatai alapján állítottam össze:

AZ ELADÓI KELLEKSZAVATOSSÁGOT KIZÁRÓ KLAUZULÁK

ELŐFORDULÁSA A PAPIRUSZOKBAN

Rabszorgaeladások

Állateladások

	A klauzula szerepel	A kl. nem szerepel	Másféle kl. szerepel	Nagyon töredékes, nem vizsgálható	A kl. szerepel	A kl. nem szerepel	Töredékes
i.e.		1	1	1	3		
I. sz.	5	1		5	14	1	3
II. sz.	7	3	7	3	56	13	7
III. sz.	10	3	2	7	8	10	1
IV. sz.			6	2	5	5	1

Érdekes a klauzulát tartalmazó papiruszok kiállítási helyének földrajzi megoszlása is. Szembetűnő, hogy az I. századra datált okiratok szinte kivétel nélkül az arsinoéi kerületből származnak. Csupán egyetlen papirusz nem innen származik, két továbbinál pedig nem lehet pontosan megállapítani a keletkezési helyet. Ebből a jelenségből néhányan arra következtetnek,⁹ hogy a klauzula talán itt jelentkezett először, és innen terjedt el egész Egyiptomban.

II. A rejtett hibákért való helytállás kizárása

A következőkben közelebbi vizsgálat alá vesszük először az állateladások, majd a rabszolgaeladások tipikus klauzuláját.

A) Az *igásállatok eladása* esetén a klauzulát a szerződések túlnyomó többségében megtaláljuk: ... τοῦτον τοιοῦτον ἀναπόριφον ...¹⁰ melyet úgy fordíthatunk „úgy, amilyen, visszaadhatatlanul”. Egy esetben találunk a klauzula mellett kiegészítést: a P. Lond. 303. (i. sz. 142-ből) Πειπρακέναι ... ὄνον ... τοῦτον τοιοῦτον ἀναπόριφον χωρίς πῆρου ... A szerződést részletesen elemzi M. J. Bry,¹¹ és úgy foglал állást, hogy a πῆρος egy érzékszerv vagy testrész használatától való megfosztottságot jelent, azaz a számár bizonyos jellegű megcsonkítottsága esetére az eladó elismerte a *redhibitio* lehetőségét. Egyébként minden esetben a τοῦτον τοιοῦτον ἀναπόριφον klauzulát találjuk, ami Pringsheim¹² szerint azonos a latin *talis qualis*-szal, és azt jelenti, hogy az állatot minden hibájával együtt („with all faults”) adták el, az ἀναπόριφον pedig, hogy nem lehet azt visszaadni (cannot be rejected). Hasonlóan fordítja a klauzulát B. Frese,¹³ O. Gradenwitz,¹⁴ L. Mitteis és U. Wilcken,¹⁵ P. Meyer:¹⁶ „so wie er ist mit allen ihm anhaftenden Vorzügen und Fehlern, ohne daß er vom Käufer zurückgegeben werden kann.” Wegener¹⁷ kiterjesztő értelmezést nyújt, mely szerint az állat (vagy rabszolga) a klauzula által úgy kerül

⁹ Frese: Rechtsleben, 34, Dörner: 92.

¹⁰ Az ἀναπόριφον jelentése: *non redhibendum*, „unabstossbar”, „visszaadhatatlanul”. Pringsheim szerint (482) az ἀναπόριφον az ἀναπόριπτον változata, mely eredeti formájában a papiruszokban nem található meg. Preisigke a szó jelentését másként magyarázza: „was dem Empfänger nicht wieder entzogen werden darf”, és ezt vonatkoztatja a rabszolga- és állateladási papiruszok szóhasználatára. Ennek ellenére a „*non redhibendum*”-jelentés vált általánosan elfogadottá, és mi is ezt vesszük alapul.

¹¹ Bry: 295.

¹² Pringsheim: 481.

¹³ „Beim Kauf von Tieren wird sie (die Haftung für Sachmängel) fast immer von den Parteien ausgeschlossen. So werden Kamele, Esel usw. gewöhnlich verkauft τοῦτον τοιοῦτον ἀναπόριφον, d.h. so wie sie sind, und nicht zurückzugeben”; Frese: Zur Lehre 144.

¹⁴ Gradenwitz (52) fordítása: „wie sie gehen und stehen unwiederbringlich”.

¹⁵ Mitteis—Wilcken: Grundzüge ... II 1, 185, 192. „Sehr wichtig ist ferner die Beobachtung, dass beim Kauf von Tieren — und nach Ausscheidung der Sklaven sind diese, wie Kamele, Esel, Rinder die gewöhnlichsten Objekte des Mobiliarkaufs — die Gewährleistung für Mängel beinahe nie stattfindet” — melyet a szerződések úgy fejeztek ki, hogy a dolgot τοῦτον τοιοῦτον ἀναπόριφον adták el.

¹⁶ Die Haftung für heimliche Mängel fehlt normalerweise stets, so heisst es Nr. 32. 10 sk. ὃν καὶ παρείληφεν ... τοῦτον τοιοῦτον ἀναπόριφον (*talem qualem non redhibendum*)” Meyer: Jur. Papyri 116 lj. 69.

¹⁷ The proceeding words t.t. may mean not so much „such as the slave is” as rather „such as the purchaser sees him”, i. e. „*non redhibiturus* on account of a *morbis, qui omnibus potuit apparere*”: Wegener: JJP 9—10 (1955—1956) 103.

eladásra, ahogyan azt a vevő megtekintette, és nem lehet azt visszaadni olyan betegség miatt, amit mindenki észre kell hogy vegyen.

Talán ez az interpretáció ragadta meg a legújabb irodalomból Kränzleint,¹⁸ és a kifejezés két oldalának önálló jelentést tulajdonít. Szerinte ha az egyik oldal elmarad, akkor a kifejezés értelme megváltozik, azaz ha csupán a τοῦτον τοιοῦτον szerepel, akkor ez kb. megfelelne a *simplaria venditio*-nak. Ha viszont csak az ἀναπόριφον kifejezés szerepel, akkor mindenféle kellékszavatossági igény érvényesítése kizárt. A kifejezések együttes előfordulása pedig azt jelenti, hogy csupán az adásvételkor fennálló és észlelt vagy észlelhető hibák miatt nem lehet visszaadni: „das Tier in dem Zustand, in dem es sich im Moment der Urkundenerrichtung befindet, unrückgebar sein soll. Denn wenn sich z.B. einige Tage später eine Erkrankung zeigte, war das Tier nicht mehr „so beschaffen“ wie im Moment der Urkundenerrichtung, sondern verändert und deshalb schon nach dem Wortlaut die Befugnis zur Rückgabe nicht mehr versagt. Ich meine also, daß zwar wegen aller im Kaufzeitpunkt bereits sichtbaren Mängel die Rückgabe ausgeschlossen war, nicht aber für kurz danach auftretende”.¹⁹ Kränzlein értelmezése szerint tehát a τ.τ.ἄ.-klauzula csupán a visszalépési jog kizárását jelentené, és nem érintené a hatályos jog értelmében fennálló kellékszavatossági igényeket. Bonyolult logikai úton arra a következtetésre jut, hogy a τ.τ.ἄ.-klauzula csak a vevő önkényes visszalépését zárja ki, de semmilyen jelentőséggel nem bír a kellékszavatosság vonatkozásában.

Kränzlein felfogásával nem értünk egyet. A klauzula kifejezéseinek két külön jelentésű részre bontása erőszakoltnak tűnik. A két fordulat, a τοῦτον τοιοῦτον és az ἀναπόριφον inkább egymást magyarázónak, egymást erősítőnek látszik. Az „úgy, amilyen” (*‘talis qualis’*) kifejezést magyarázza, annak következményeit rögzíti az ἀναπόριφον (= visszaadhatatlanul). Szerintünk szoros összetartozásukat, a „Spruchformel”-jellegét igazolja az a tény is, hogy a kifejezést töredékesen is használták — és minden bizonnyal azonos jogkövetkezményeket váltott ki. Ilyen értelemben foglal állást pl. Pringsheim,²⁰ Mitteis.²¹

Kränzlein felfogása más nézőpontból is kifogásolható. Egyrészt sem a római jog, sem a hatályos jog alapján nem képzelhető el szavatossági igények érvényesítése, ha a hiba már az adásvételkor látható volt. A látható hibákra nem köteles az eladó felhívni a figyelmet, azokat a vevőnek észlelnie kell — ezért a jog ismertnek tételezi őket.

A visszalépési jog kizárása a látható hibák esetére csak akkor bírna jelentőséggel, ha a vevőnek bármikor jogában állna a szerződést önkényesen felbontani. Erre pedig nincsenek bizonyítékaink sem a görög, sem a hellénisztikus egyiptomi jogra

¹⁸ Kränzlein: 225—234.

¹⁹ Kränzlein: 230.

²⁰ Pringsheim (481—482) szerint a kifejezés első fele római eredetű, míg a második görögnek látszik. Szerinte is ugyanaz a kettő jelentése, és többnyire együtt használták őket. Hogy a τοῦτον τοιοῦτον a latin *talis qualis* fordítása lenne, és kimondóttan római eredetű, arra nem látunk elég bizonyítékot. Pringsheim általában feltételezi a római magánjog szinte azonnali behatását a hódítás után. Ilyen gyorsasággal ez csak adminisztratív eszközökkel és közjogi vonalon lett volna elképzelhető. Ennek viszont ellentmond az, hogy diszpozitív szabályként kezeli, amelyet a szerződő partnerek következetesen kizártak megegyezésükben.

²¹ Mitteis (192) a kifejezés két oldalát egyenértékűnek tekinti, melyek általában együtt szerepelnek, de ha egyik áll csak az okiratban, akkor is ugyanazt a hatást biztosítja: pl. ἀναπόριφος = amit nem lehet visszaadni.

nézve. Kränzlein következtetései logikailag helyesek, de szerintünk a szerződési gyakorlatra nem jellemző az ilyen megfogalmazás. A felek szerződéseiket igyekeznek mindig lehetőleg konkrétan és egyértelműen megfogalmazni. Ezért ha a szerződésben az szerepel, hogy „úgy, amilyen, visszaadhatatlanul”, akkor azt szó szerint úgy is értik. Ha arra gondolnak, hogy az áru gyors megbetegedése esetén visszaadható legyen, akkor azt feltétlenül szerződésbe is foglalják — akár van ilyen diszpozitív jogszabály, akár nincs (lásd a római adásvételi szerződéseket).²²

A τ.τ.ᾱ.-klauzula fordítási-értelmezési variációinak áttekintése után a következőkben arról adunk számot, hogy milyen következtetéseket lehet levonni a τ.τ.ᾱ.-klauzula jelenlétéből a hellénisztikus Egyiptom jogának kellékszavatossági szabályaira vonatkozóan.

A szakirodalomban: a) Többek szerint nem ismerték Egyiptomban a rejtett fizikai hibákért való helytállást. Így Taubenschlag²³ átfogó elemzést ad a papirusz-anyagról és kijelenti, hogy a rejtett hibákért való helytállás (ὄγις καὶ ἄσινής) csak egy esetben szerepel,²⁴ egy i. sz. 289-ből származó okiratban. Egyébként nem létezett „guarantee against physical defects”. Az egyiptomi jog Pringsheim²⁵ szerint sem ismerte a rejtett fizikai hibákért való helytállást. A τ.τ.ᾱ.-klauzulának a római időkben való felbukkanását ezért a római jog befolyásaként értelmezi. A klauzula jelentkezését az *edictum aedilicium* hatásának kizárására irányuló törekvésként magyarázza. Következtetésével annyiban egyetértünk, hogy a helytállás felvállalásának lehetősége valamilyen formában fel kellett hogy merüljön, különben nem született volna negatív klauzula. Pringsheim viszont csak a római jogban látja a lehetséges „másik jogrendszert”, melyre reakcióként a τ.τ.ᾱ. megszülethetett. A rejtett fizikai hibákért való helytállás intézménye azonban a görög jogban is ismert volt (pl. abdériai és knóssosi felirat), ha nem is mindenütt azonos tartalommal. Pringsheim egyébként az abdériai feliratot figyelmen kívül hagyja könyvében, a τ.τ.ᾱ.-klauzula jelentkezését pedig a helyi lakosságnak a római joggal, mint a hódítók jogával szembeni ellenállására vezeti vissza. Ez az elmélete ma már túlhatalodtnak tekinthető.²⁶ Azonkívül a római jognak a helyi jogra kifejtett befolyását a BGU 13 sz. okirattal bizonyítja, mely i. sz. 289-ből származik. Az, hogy egy III. sz. -i okiratban római formulákat használnak, semmiképpen sem igazolja a római jognak az i. sz. I. századra feltételezett erőszakos és jelentős befolyását. Viszont a római jog azonnali recepciója csak adminisztratív úton lenne elképzelhető, erre pedig semmilyen adatunk nincs.

b) Mások a τ.τ.ᾱ.-klauzula gyakori előfordulásából arra következtetnek, hogy létezett olyan diszpozitív jogszabály, amely a vevőnek rejtett fizikai hiba esetére kellékszavatossági igényeket biztosított. Ilyen értelemben nyilatkozik Frese,²⁷ ami-

²² FIRA III 87—89 a verespataki viaszostáblák mancipációiban és hasonlóan az egyiptomi papiruszok *emptio venditio*-i esetén: FIRA III 132—133, 135 és a herculaneumi viaszostáblák adásvételi szerződésai: LX—LXII. és LXV.

²³ Taubenschlag: 335.

²⁴ BGU 138 = M.Chr. 265

²⁵ Pringsheim: 487

²⁶ Kränzlein (230, 232) is elutasítja a legújabb kutatásokra (Feyel, Triantaphyllopoulos) hivatkozva. Hasonlóan vélekedik Préaux (160), aki a rabszolga- és állatteladásokra egyaránt érvényes görög törvényt tételez fel háttérként.

²⁷ Frese: Rechtsleben 34: „Wir können nur feststellen, daß bei Sklaven- und Viehkäufen die Parteien die Mangelhaftung ausschliessen durch Hinzufügung der Klausel τοῦτον τοιοῦτον ἀναπόριον,

kor a római edictumhoz hasonló tartalmú diszpozitív szabályozást tételez fel, mely akkor lép életbe, ha az eladó elmulasztja a *Zusicherung*-adást. Elméletével szemben fölvethető, hogy túlzottan római jogi kategóriákban gondolkodik. A görög jog más módon szabályozta a kérdést, pl. nem ismerte a *Zusicherung* stipulációs módját. Kränzlein²⁸ szintén arra a következtetésre jut, hogy léteznie kellett olyan diszpozitív jogszabálynak, melyet a felek klauzulájukkal kizártak. Sőt arra következtet, hogy a kizárás ellenére is érvényesült ez a kellékszavatosságra kötelezés. Részlete-sen vizsgálja továbbá azt a kérdést, hogy mit jelent a klauzula hiánya egyes okiratokban. Többféle alternatív hipotézis²⁹ felvetése és cáfolása után azt fogadja el helyes megoldásként, hogy a klauzula hiánya valóban a kizárás tudatos elhagyá-sát jelenti: azaz érvényesült a fenti diszpozitív szabályban feltételezett helytállási kötelezettség. Az eladó eltekintett a kellékszavatosság kizárásától, vagy mert egy-szerűen elfeledkezett róla, vagy nem tartotta fontosnak, mert megbízott a másik félben, ill. áruja jó minőségében, vagy gyengébb pozícióban volt az ügyletkötéskor és nem tudta elérni a kizárást.³⁰

A klauzula hiányának gyakoriságáról és okairól tekintsük át Dorner³¹ statisztikai adatait. A klauzula ugyanis csak 6 rabszolga- és 30 állatteladási szerződésből hiányzik. A rabszolgaeladások közül kettő Egyiptomon kívüli eredetű, tehát nem tartozik témánkhoz, kettő csak pusztá másolat, egy pedig *diekbólé*. Csak egyetlenegy³² marad, amelynek tartalmaznia kellene a klauzulát, de nem szerepel benne: ez a papirusz azonban alul és felül is töredékes: a *bebaiósis*-klauzula is hiányzik belőle, ezért nem zárható ki, hogy a letört részekben szerepelt a τ.τ.á. is. A 30 állatteladás-papirusz közül kettő olyan időben keletkezett, amikor a klauzula még nem volt elterjedt; további kettő *diagraphé*, amely általában csak a legfontosabbakat foglalja össze, hét nagyon töredékes, további háromnál pedig a *bebaiósis* is hiányzik stb. A fenti áttekintés alapján Dorner³³ megállapítja, hogy az érintett szerződések nagy része olyan *cheiographé*, amelyet nem hivatalos hely előtt állítottak ki. A töredékeseknél és a *diagraphé*knél a klauzula hiánya érthető, és semmilyen következtetésre nem adhat okot. Az általa is képviselt nézethez csatlakozva feltételezzük, hogy a τ.τ.á. klauzula hiánya jogilag irreleváns. A jelenség oka éppúgy lehet a felek feledékenysége, mint az okirat típusa.

oder sie doch wesentlich einschränken, so haftet z.B. der Verkäufer eines Sklaven nur für Epilepsie. Hieraus dürften wir entnehmen, daß im allgemeinen eine Mängelhaftung des Verkäufers im gräkoägyptischen Recht anerkannt war." Hasonlóan Préaux: 160, aki a Code Civil 1641—1643 cikkelyeire hivatkozik, melyek szerint az eladó szavatosságra kötelezett az eladott dolog rejtett hibáiért, kivéve a szemmel látható hibákat, illetve kivéve azt az esetet, ha a felek szerződésükben kizárják a szavatosságot. Hasonló tartalmú görög törvény érvényességét tételezi fel az egyiptomi jogterületre. Felfogásának ellentmond, hogy a szavatosság felvállalásával csak a III. sz. végén találkozunk először a papiruszokban. Nehezen képzelhető el, hogy egy létező jogszabályt 300 éven keresztül mindig kizárjanak a felek szerződésükben.

²⁸ Kränzlein: 230.

²⁹ Felveti, hogy a τ.τ.á.-klauzulának talán semmilyen jogi jelentősége sem volt, mert *ex lege* fennállt a Rückgaberecht, amit nem is lehetett kizárni. Ezt a megoldást maga is elveti, mondván, hogy valószínűtlen egy klauzula 300 évig való következetes ismétlése, ha annak semmi jogi jelentősége nincs. Másik kézenfekvő megoldás, hogy a τ.τ.á.-klauzula hiányozhatott, mivel beleértették a felek a szerződés tartalmába a diszpozitív jogszabályok erejénél fogva. Hasonló jelenséget bizonyított *Rupprecht* a βεβαιώσις-klauzula szerepét illetően. Számunkra ez a hipotézis tűnik a legmeggyőzőbbnek.

³⁰ Kränzlein: 230.

³¹ Dorner: 151—152.

³² BGU III 805, 137, 138

³³ Hasonló értelemben foglal állást *Mitteis*: 192, *Dorner*: 155.

Elfogadható Dorner véleménye, mely szerint a klauzula elterjedése és általánossá válása után annyira a szokásjog részévé vált, hogy akkor is hatott, ha nem említették meg kifejezetten.³⁴

Mielőtt a klauzula jelentőségéről és a hatályos joghoz való viszonyáról további következtetéseket vonunk le, célszerűnek látszik a rabszolga-adásvételek elemzése.

B) A *rabszolgaeladások* klauzulái is az I. században bukkannak fel, és mindjárt tömeges méretekben. Bár nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy a korábbi időre nézve szinte semmilyen adattal nem rendelkezünk. A Ptolemaiosok korából fennmaradt démotikus papiruszok kevés támpontot nyújtanak a rabszolgaeladás szabályait illetően. A legtöbb semmilyen utalást nem tesz az eladói kötelezettségekre. Taubenschlag³⁵ mutat rá arra, hogy *egyben*³⁶ a *fugitivus*-hoz hasonló rejtett hibát találunk. Az I. századtól kezdve fennmaradt görög nyelvű papiruszok viszont szinte mindig tartalmazták a következő klauzulát: τοῦτος τοιοῦτος ἀναπόριφος³⁷ πλήν³⁸ ἱερὰς νόσου καὶ ἐπαφῆς . . . Azaz: „úgy, amilyen, visszadhatatlanul, kivéve epilepszia³⁹ és lepra esetén.”

Egy szónak, az ἐπαφή-nak a fordítása körül évszázados vita dúl. B. Kübler⁴⁰ összefoglaló cikket írt a szó jelentéséről, melyet már Gradenwitz⁴¹ is *manus iniectio*-ként magyaráz. Ezt a magyarázatot veszi át a magyar kiadásokban Moravcsik Gyula.⁴² Ezután Wenger és Mitteis⁴³ egyértelműen az „Aussatz” (= lepra) fordítás mellett száll síkra, úgyhogy végül Gradenwitz is feladta korábbi álláspontját.⁴⁴ Ezek után Kübler⁴⁵ ismét megkérdőjelezte a fordítást azzal, hogy az ἐπαφή a rabszolgára vonatkozó dologi jogi igényt jelenti. Ezt a nézetet a hasonló ἀνέπαφος szó jelentésvizsgálatára alapozza, mely néhány papiruszban zálogjogi megterheléstől való mentességet jelent. K. Sudhoff⁴⁶ az orvosi szempontok és érvek felsorakoz-

³⁴ Pringsheim: 463.

³⁵ Taubenschlag: 332.

³⁶ Ryl. dem. No. 7. p.58.

³⁷ Az ἀναπόριφος kétségek kívül a rabszolgára vonatkozik és azonos jelentésben szerepel, mint az állateladásoknál, és „non redhibendum” értelemben fordítják: ἀναπόριφος πλήν ἱερὰς νόσου καὶ ἐπαφῆς ist juristisch zu übersetzen mit „non redhibendum, nisi ob . . .” (Gradenwitz, 60). A jogi szakirodalomban kivétel nélkül ebben a fordításban szerepel. Moravcsik „visszavonhatatlan”-nak fordítja (Moravcsik: [1961] 47, 83 és 116). Preisigke is szerepelteti szótárában ezt a jelentést.

³⁸ A πλήν előljárót a χώρις is helyettesítheti pl. P. Lugd. Bat. II.7, BGU III 937, CPR 109, melynek jelentése „abgesehen von”.

³⁹ A ἱερὰ νόσος kétségtelenül azonos a *morbus comitialis*-szal, a szent betegséggel, amin az epilepsziát értették.

⁴⁰ Kübler: SZ 29 (1908) Miszellen: ἐπαφή, 474—479.

⁴¹ „Wie es geht und steht, unwiederruflich, ausser bei *manus iniectio* oder *morbus comitialis*”, Gradenwitz: 57; Gradenwitz (60) és Berger (140) a jogi hibák közé sorolja.

⁴² Moravcsik (116): „A latin *manus iniectio*-nak megfelelően azt jelentette, hogy az illető a rabszolgára tulajdonjogi igényt támaszt. Minthogy azonban ugyancsak az ἐπαφή szó bélpoklosságot is jelent, más magyarázók itt e szónak az utóbbi értelmére gondolnak”. Az 1961-es kiadásban bélpoklosságnak fordítja.

⁴³ „Die beiden hauptsächlich vertretenen Übersetzungen des Wortes sind: *Aussatz* (begründet von Wilamowitz) und *manus iniectio* (Gradenwitz); von letzterem Standpunkt aus wäre in den Urkunden gemeint, daß der Verkäufer haftet, wenn ein Drittberechtigter am Sklaven eine *Manus-iniectio* kraft dinglichen Rechts . . . vollzieht, also Haftung für Rechtsmangel. Die erstere Ansicht hat die größere Wahrscheinlichkeit für sich” (Mitteis—Wilcken: Grundzüge, 194).

⁴⁴ Bry (300) e tekintetben Gradenwitznek Mitteishez írt levelére hivatkozik.

⁴⁵ Kübler: 475.

⁴⁶ Sudhoff: SZ 30 (1909) Miszellen „ἐπαφή der *Aussatz*”, 406—408.

tatásával azt bizonyította, hogy a „lepra”-jelentés nem vethető el a betegség könnyen felismerhető jellegére való hivatkozással. A leprának hosszú a lappangási ideje, és tünetei kezdetben sok más, enyhe bőrbetegséggel téveszthetők össze. Platón, sőt még Justinianus idején is a lepra Európában nagyon ritkán fordult elő, valószínűleg ezért nem kap nagy szerepet a Digestában sem. Egyiptomban és Elő-Ázsiában viszont ismert és gyakori volt ez a betegség. Ezenkívül a *ἱερά νόσος* és az *ἐπαφή* kifejezések mindig együtt fordulnak elő, amiből szintén arra következtethetünk, hogy mindkettő testi hiba.⁴⁷ Kübler⁴⁸ egy új okirat ismertetésével támasztotta alá érvelését, melyben az *ἐπαφή* valószínűleg dologi jogi igényt jelent. Érvelésének hibája, hogy e papirusz⁴⁹ nem Egyiptomból származik, ezért szóhasználatát nem tekinthetjük vitadöntőnek. A legújabb irodalomban egyre inkább a „lepra” jelentés mellett foglalnak állást (pl. Pringsheim,⁵⁰ Taubenschlag,⁵¹ B. Hermann,⁵² Dörner⁵³), vagy nyitva hagyják a kérdést pl. Frese⁵⁴.

Több tényező is Kübler nézete ellen szól: egyrészt a dologi jogi igények elleni védelmet a *βεβαίωσις*-klauzula magában foglalta,⁵⁵ amely az *ἐπαφή*-tól elkülönülten a szerződések végén helyezkedett el. Ezért értelmetlennek látszik a dologi jogi igény még egyszeri kiemelése, és éppen a *ἱερά νόσος*-szal, egy betegséggel összekapcsolva. Másrészt csupán a rabszolgák adásvételében találkozunk az *ἐπαφή* kifejezéssel, ha viszont dologi jogi igényt jelentett volna, akkor éppúgy szerepelhetett volna az állatteladásokban is. Így e tanulmányban szintén a „lepra” jelentést fogadjuk el.

C) A klauzula jelentését illetően arra következtethetünk, hogy a rabszolga-eladásoknál a rejtett fizikai hibáért való helytállás nem ismeretlen, eseteit viszont szűk körre, csupán két okra korlátozzák. Az eladó tehát az esetleges fizikai hibák közül csak a *ἱερά νόσος* és az *ἐπαφή* fennállása esetére ismerte el a vétel felbontásának lehetőségét. E két kifejezés csupán a rabszolgák eladásáról készült szerződésekben fordul elő, ott viszont szinte mindegyikben.⁵⁶ A szakirodalomban uralkodó az a nézet, hogy a klauzula a kellékszavatosságnak e két esetre szorítását jelenti, így Mitteis,⁵⁷ Meyer,⁵⁸ Taubenschlag,⁵⁹ Pringsheim,⁶⁰ Hermann,⁶¹ Westermann⁶².

⁴⁷ Sudhoff: 407.

⁴⁸ Kübler: SZ 32 (1911) 366—370.

⁴⁹ Westermann: Aegyptus 13 (1933) 231.

⁵⁰ Pringsheim: 465—470.

⁵¹ Taubenschlag: 334.

⁵² Hermann: Interpretation. 161.

⁵³ Dörner (119—125) szerint az *ἐπαφή* valószínűleg betegség, melynek az *ἀνέπαφος*-hoz semmi köze sincs.

⁵⁴ Frese: Zur Lehre, 144.

⁵⁵ A legújabb irodalom részletes elemzését l. Rupprecht id. két cikkében.

⁵⁶ Dörner ez alól csupán két kivételt talált: P. Cair. Masp. 67098 (V) és 67120 (VI), melyeknél semmilyen klauzula sem szerepel.

⁵⁷ Mitteis (193) a római joggal összevetve megállapítja, hogy az eladói kellékszavatosság „erscheint doch in Ägypten gegenüber dem römischen Recht als eine eingeschränkte”.

⁵⁸ Meyer: Jur. Papyri, 116—117.

⁵⁹ „The vender guaranteed the *βεβαίωσις* against eviction or against *ἱερά νόσος* καὶ *ἐπαφή* (Taubenschlag: 332).

⁶⁰ Pringsheim: 481 sk.

⁶¹ Vö. Hermann: 161.

⁶² Westermann: 231.

Az egyik klauzulát tartalmazó okirat⁶³ érdekessége, hogy kölcsönszerződés mellett zálogul köt le egy rabszolganőt, melyet mint „ἀσυκοφάντητος πλὴν ἱερὰς νόσου καὶ ἐπαφῆς” jelöl meg, és amelyet a kölcsönadó birtokba vehet az adós nem teljesítése esetén, sőt emellett még a rendes végrehajtási eljárást is elindíthatja.⁶⁴ A kölcsönszerződés mellékegyezményeként kötött zálogszerződésben az adós helytállást vállal a zálogul lekötött rabszolga esetleges hibáiért. Ez arra utal, hogy a dolog rejtett fizikai hibáiért való helytállás nemcsak adásvételi ügyletekben fordulhat elő. Hasonló tényállást tartalmaz ugyanis egy Lysias-beszéd (Or. VIII 10),⁶⁵ ahol egy zálogként kapott beteg ló ἀναγωγῇ-lehetőségéről esik szó. Ezt a forrást először elutasítottuk azon ok miatt, hogy nem adásvételről, hanem egy kölcsön biztosítékáról van szó, ezért az ἀναγωγῇ egyszerűen „visszaadás”-t jelent, ám semmi köze nincs adott esetben a rejtett hibákhoz. A fenti papirusz azonban azt tanúsítja, hogy a klauzula nem csupán adásvételi szerződés alkatrésze lehet.

Az ἀσυκοφάντητος πλὴν ἱερὰς νόσου καὶ ἐπαφῆς kétségekívül a kellékszavatosság kifejezése. Úgy tűnik, hogy a dolog rejtett fizikai hibáiért való helytállás a dolog bármilyen causából történő átadásához kapcsolódhatott, ha annak célja a tulajdon átruházása volt.

A τ.τ.ἄ.-klauzulától való eltérés csekély számú,⁶⁶ az uralkodó helyzet a rejtett fizikai hibákért való helytállás korlátozása, ill. két esetre, a ἱερὰ νόσος és az ἐπαφῆ felmerülésére való szorítása. Kérdés, hogy miért éppen ez a két betegség, az epilepszia és a lepra vált kellékszavatossági okká, és milyen összefüggésben lehetett ez a tény a környező jogrendszerek esetleges befolyásával. Az epilepszia és a lepra súlyos és gyógyíthatatlan betegség volt. A Keletről elterjedt lepra fertőző voltát már korán felismerték, és a betegeket elkülönítették az egészségesek társadalmától: „kitették” őket.⁶⁷ Azaz ha egy leprával fertőzött rabszolgát vásárolt valaki, akkor többszörös kár érte: egyrészt elvesztette a rabszolgát, mivel azt ki kellett taszítani a leprások közé, másrészt maga és házanépe is a fertőzés veszélyébe került. Az epilepsziásokat az ókorban vallásos színezetű félelem övezte, erre utal a betegség elnevezése is: ἱερὰ νόσος „szent betegség”. A démonok által megszállottaknak tekintették őket,⁶⁸ ahogyan egy papirusz klauzulája szó szerint is említi.⁶⁹

A démonoktól való megszállottságot, mint redhibitiós okot a Digesta is említi. A kérdésre a testi és lelki hibák elhatárolása kapcsán térnek ki a jogászok, és megítélésük vezérfonala az, hogy az enyhébb lelki hibák (ha valaki csak néha jár a „fanatikusok” közé vagy alkalmilag foglalkozik jövendőmondással (D. 21.1.1.9.)), nem adnak okot a redhibitióra. Ugyanúgy azon az alapon sem kérhet redhibitiót a

⁶³ A papirusz szintén Oxyrhynchosból való, P. Osl. II. 40. Col. I. A: i. sz. 150 körül keletkezett, lásd Dorner: 79.

⁶⁴ Pringsheim: 471.

⁶⁵ Lysias Or. 8.10.

⁶⁶ Dorner (65–66) említi, hogy három esetben hiányzik az ἀναπόριφον kifejezés; további hét esetben viszont csak az ἀναπόριφον szerepel. Pringsheim (471) szerint ekkorra már a klauzula annyira elterjedt, hogy egyedül az ἀναπόριφον is elegendő volt a kívánt joghatás elérésére. Egyes esetekben klauzulánk alkalmazása nem szó szerint történik, pl. BGU III 806.

⁶⁷ Sudhoff: SZ 30 (1909) 406–409.; Dorner: 135.

⁶⁸ P. Berol. Inv. 16046 B (i. sz. 300 körül)

⁶⁹ Dorner (137) koncepciója szerint a kellékszavatosságot a sokkal régebbi *evictio* — felelősség mintájára alkották meg. A hasonlóság abban áll, hogy amíg *evictio* esetén a harmadik személy dologi jogi igénye miatt veszti el az eladó a rabszolgát, addig rejtett hiba esetén önként adja vissza, veszti el a rabszolga birtokát.

vevő, hogy az eladott rabszolga korábban ezt tette, ha e szokásával azóta felhagyott (D. 21.1.1.10.). De ha fennmaradt ez a hibája, és pl. a bacchánsnők szentélyébe jár, és mint tébolyodott jóslatokat ad, mégha az csupán bujaságból történik, akkor ez lelki hiba, és Vivianus csak *actio empti*-t ad rá. A lelki hibák, pl. őrültség miatt általában akkor adnak redhibitiót, ha az valamilyen testi hibára (pl. erős láz, D. 21.1.4.1.) vezethető vissza. Az epilepsziát Labeo (D. 21.1.3.) a betegségek közé sorolja.

III. Összehasonlító jogi elemzés

A) Tekintsük át, hogy milyen más jogterületen találkozunk az említett betegségekkel, mint kellékszavatossági okokkal!

a) A görög jogterületen a *ἔρπα νόσος* fordul elő. Találkozunk vele Platón⁷⁰ elemzésében és az abdéri feliratban.⁷¹ Az *ἔρπη* mint lepra a görög jogterületen nem fordul elő. Ezzel szemben számos más betegség felmerül kellékszavatossági okként (Platónnál még a vesekő, nehézzivélés, és általában minden hosszantartó, súlyos betegség, az abdéri feliratban vérhas, láz, Hypereidés és a lexikographusok szövegeiben általában a rabszolga betegsége).

b) A római jogterületen az eladó helytállási kötelezettsége e korban már lényegesen bővebb körre terjedt ki. Az *edictum aedilicium*⁷² szerint az eladó helytállásának mindenképpen ki kell terjednie arra, hogy a rabszolga egészséges, nem szökött, nem csavargó, nem terheli felelősség lopás vagy valamilyen delictum miatt, nem beteg vagy hibás.⁷³ Az edictum a betegségeket összefoglalóan említi, és a jogtudósok edictum-kommentárjai adnak közelebbi eligazítást arra vonatkozóan, hogy mely betegségek ill. hibák esetén indítható kereset.

Az *ἔρπη* megfelelőjét nem találjuk ezek között, de a démonoktól való megszállotság mindenképpen redhibitiós causa volt.⁷⁴ Ugyanakkor a Digestában is több utalást találunk arra, hogy az edictumban foglaltakért való helytállást a szerződő partnerek kizárhatták: *Pacisci contra edictum aedilium omnimodo licet, sive in ipso negotio venditionis gerendo convenisset, sive postea*. (D. 2.14.31. Ulp.) Azaz az edictumban foglaltakkal ellentétben mindenképpen meg szabad egyezni, vagy magában az adásvételi szerződésben vagy később. Hasonló állásfoglalásokat másutt is találunk a Digestában, pl. D. 21.1.14.9., és a redhibitio kizárása a D. 21.1.48.8. alatt: *Simpliarum venditionum causa ne sit redhibitio, in usu est*.

A jogtudósok ezen véleményeit Weiss⁷⁵ a teljes szerződési szabadság megtestesítésének nevezi. Gellius (6,4,1) is említi: „*servos, ... quorum nomine venditor nihil praestaret*”, amely a Szír-római jogkönyvben L. 39.III., 113 b II alatt mint *ἀπλῶ*

⁷⁰ Platón, 916a

⁷¹ Feyel: 711.

⁷² D. 21.1.1.1. Ulp. 1 ed.

⁷³ Pringsheim (489) szerint a római joggal ellentétben a felelősség itt nem terjed ki a *vitia*, csak a *morbus* körére. A továbbiakban Pringsheim az igásállatok eladói kellékszavatosságát is csak a római jogban jelentkezőnek tekinti. Egyiptomban nem ismerték ugyan az igásállatok eladásánál a kellékszavatosságot, de görög földön a klasszikus korban vannak ennek fennállására utaló adataink.

⁷⁴ D. 21.1.1.9, 10, D.21.1.4.1.

⁷⁵ Weiss: SZ 37 (1916) 172. A Digesta fenti, az edictumban foglaltak ellenére a feleknek a helytállás kizárására módot adó szakaszai mind a klasszikus kor végéről származnak.

χρηματι jelenik meg. Weiss szerint ugyanezt jeleníti meg a papiruszokban a τοῦτον τοιοῦτον ἀναπόριφον klauzula. Az egyiptomi hellénisztikus okiratok és a római jog kapcsolódási pontja tehát a felelősség-kizárás lehetőségének fennállásában található meg: a római jog is ismert olyan típusú ügyletet, ahol az eladó helytállási kötelezettségét a felek teljesen kizárták, és ugyanúgy elképzelhető volt annak egy-két betegségre való korlátozása is.

c) A keleti jogterületről, a szír-babiloni jogról a szekundér-irodalomból⁷⁶ nyert betekintés révén ismertetünk néhány adatot. A babiloni jogban valószínűleg két causa miatt élhetett a vevő kellékszavatossági jogokkal. Ezek közül az egyik (*bennu*) minden valószínűség szerint epilepsziát jelentett. A *tebitum-šibtu* pedig Müller⁷⁷ ill. Sudhoff⁷⁸ szerint betegség, ill. lepra. Mühl⁷⁹ ugyanakkor inkább jogi hibának, valamilyen delictum vagy „Kapitalverbrechen” elkövetésének tartja. Dorner⁸⁰ az epilepszia és lepra, mint kellékszavatossági esetek megjelenését kimondottan a szír-babiloni jogra vezeti vissza. A szír joggyakorlatnak az egyiptomi szerződési szokásokra való befolyását egy okirattal⁸¹ támasztja alá, mely i. e. 713-ból származik, és klauzulái a papiruszainkban használtakkal hasonlóságot mutatnak.

d) Ugyanakkor nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy e papiruszok Egyiptomban keletkeztek. Bár az ősi egyiptomi jogról nem rendelkezünk információkkal, a fellelhető néhány démotikus szerződésből lehet arra következtetnünk, hogy nem ismerték a rejtett fizikai hibákért való helytállási kötelezettséget. Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a lehetőséget sem, hogy az egyiptomi szokásjog szabályai juthattak érvényre a papiruszokban. Ilyen értelemben foglal állást Westermann,⁸² aki a klauzulát egy hagyományos egyiptomi vagy régi szemita szabály maradványának tekinti. Dorner⁸³ szerint ebből legfeljebb arra következtethetünk, hogy a helytállási kötelezettség tagadásának lehetősége már a korai keleti jogrendszerekben is kifejlődött, de hangsúlyozza, hogy jogi klauzula csak az I. században lett belőle. Bár a klauzula megjelenésének idejéből nem szabad messzeemenő következtetéseket levonni: az ugyanis, hogy az I. századból vannak rá tömeges adataink, csak akkor lenne döntő bizonyíték, ha ugyanolyan mennyiségű okiratot ismernénk az i. e. I., ill. II. sz.-ból is.

B) A fent vázoltak alapján kellene állást foglalnunk azt illetően, hogy mely joganyag hatását tükrözi a papiruszok felelősséget kizáró ill. korlátozó gyakorlata. Véleményünk szerint a fenti négy számításba vehető tényező közül egyik sem

⁷⁶ Koschaker: 247; Kohler—Ungnad: 286. Westermann szerint az asszír rabszolgavételnél két hibát említene, melyért az eladó helytállni köteles: *bennu* = epilepszia és *sibtu* = lepra. Westermann idézi Mendelssohn könyvét, mely szerint a Babiloni Talmud (Tract Gittin, folio 86 a) szövegében a rabszolgakért való garancia az alábbiakra terjedt ki: „freedom from all objectionable qualities and from any eruption (skin disease) that has come out from any eruption to the white spot (indication of leprosy) recent or old” (ez az adat kb. az i. sz. II. századból való).

⁷⁷ Müller: Die Gesetze Hammurabis, Wien 1903.

⁷⁸ Sudhoff: 407.

⁷⁹ M. Mühl: Klio 29 (1933) 74.

⁸⁰ Dorner: 132—133.

⁸¹ Kohler—Ungnad: 286. A szerződés i. e. 713-ból származik, és szövegét így fordítják a szerzők: „Das Silber ist vollständig gegeben. Die betreffenden Leute sind gekauft, genommen. Rückkehr, Prozess, Klage gibt es nicht.” A papiruszok állandó alkatrészeként szereplő klauzulák hasonlóan hangzanak.

⁸² Westermann (Slave Systems, 99): „a traditional Egyptian or old semitic clause”.

⁸³ Dorner: 91.

zárható ki, azaz mindegyik hatása kimutatható valamilyen vonatkozásban. Ebből következik az is, hogy nem lehet kizárólagosan egyre sem visszavezetni a klauzula alkalmazását.

A görög jog hatása nem szorul külön bizonyításra: az elemzett papiruszok mind görög nyelven íródtak, a szerződő partnerek közül a nevek alapján sok valószínűleg görög származású volt. A Ptolemaiosok alatt Egyiptomban görög típusú igazgatási rendszert vezettek be.⁸⁴ Az általános felfogás éppen az, hogy a papiruszok joganyagának a görög joggal kellene megegyeznie. E várakozással ellentétben problémánkat illetően a görög jognak látszólag ellentmondó szabályokat találtunk. De nem zárhatjuk ki egy ősi egyiptomi adásvételi szokás továbbélésének lehetőségét sem, mivel szokásjogi úton kifejlődött joganyagról van szó, amely nagyon lassan változik. A görög jog egésze is nagyrészt szokásjogi úton kifejlődött, zömében kodifikálatlan jogszabályok tömege volt, melyet nem lehet törvényhozási aktussal vagy uralkodói parancsal recipiálni. Azonkívül az egyes polisok joga sem volt egységes: csak főbb tendenciákról beszélhetünk, de semmiképpen sem egységes jogról. Így az eladói kellékszavatosság is más és más causák alapján érvényesült az egyes polisokban.⁸⁵

Kérdés az, hogy szükségszerű volt-e a görög jog megoldásainak átvétele avagy sem. Láttuk, hogy a görög jog klasszikus korszakában Athénban és más polisokban az agoranomosok hatáskörében alakult ki a kellékszavatosság, mint a piaci rendszabályok része. A jogintézmény közjogi eredetű: az agoranomos rendszeti hatalmán alapszik, és a rabszolgakereskedelem „állami felügyelete” jelenik meg általa. A forgalom biztonságának fenntartása a bizonytalan eredetű áru és a kétésgzisten-ciajú kereskedők miatt közjogi rendszeti eszközöket kívánt. Görög földön a magántulajdonban álló rabszolga a termelés alapvető tényezője volt. Ugyanakkor Egyiptomban a magántulajdonban lévő rabszolgák aránya sohasem közelítette meg a görög vagy a római szintet. A termelés nem az ő munkájukra, hanem a szabad parasztok adózási és munkaszolgálati rendszerére épült fel.⁸⁶ Ilyen viszonyok között a rabszolgák adásvétele sem lehetett tömeges: Egyiptom sohasem volt a rabszolga-kereskedelem központja. Hiányzik tehát az állami érdek és a gyakorlati szükségszerűség is az agoranomosok szigorú piacrendszetének átvételéhez.⁸⁷ Ter-

⁸⁴ Wolff: 9–18.

⁸⁵ A kérdés részletes elemzését lásd *Pringsheim*: Ausbreitung, 8.

⁸⁶ A görög és az egyiptomi rabszolgatartó társadalom eltérő vonásait *Westermann* (Slave Systems 47–52) részletesen elemzi. A ptolemaiiai korban a rabszolgák száma valószínűleg elenyésző volt a szabad munkásokéhoz képest mind a mezőgazdaságban, mind a kézműiparban. A görögök bevándorlása után a helyzet talán némileg módosult, mivel Egyiptomban is megtartották a házi rabszolgák tartásának szokását. A mezőgazdasági termelés továbbra is a szabad vagy „fél szabad” (jogi értelemben) parasztok munkáján alapult. *Westermann* (48) és *Wilcken* (Griechische Ostraka 703–704) ugyanezt bizonyítja a kézművesipar terén. Az egyiptomi gazdasági életben tehát a hellénisztikus és a római időkben is az olesó bérű „szabad munkások” voltak a termelés alapvető tényezői és a rabszolgák hozzájuk képest elhanyagolható szerepet játszottak. *Brockmeyer* (141 skk.) is hangsúlyozza, hogy Egyiptomban a rabszolgaság sokkal kisebb arányú és jelentőségű volt, mint a hellénisztikus világ más részein. Hivatkozik *J. A. Straus* papirológiai kutatásaira, aki szerint a fennmaradt papiruszokban megemlített rabszolgák nagy része az országban született, és csak kis hányadát importálták. A római időkben is a rabszolgák nagy részét a ház körüli munkákban foglalkoztatták.

⁸⁷ Wolff (9–18) részletesen tárgyalja az agoranomosok megváltozott hatáskörét. *Klingenberg* említi, hogy az agoranomosok feladatai közé tartozott a földmérés és az öntözőcsatornák ellenőrzése is, valamint jegyzői tevékenységet végeztek, a görög agoranomosok viszont semmilyen jegyzői munkát nem végeztek.

mészetesebb a szokásjogi anyag továbbélése, és annak nagyon lassú módosulása a külső hatások eredményeként. Hasonló eredményre jutott H. A. Rupprecht⁸⁸ az evictió felelősség vizsgálatakor. Ugyanúgy Westermann,⁸⁹ aki számos példát említ arra, hogy a klasszikus athéni jog és a hellénisztikus Egyiptom jogszokásai a rabszolgaságot illetően eltérőek maradtak. Így e két szokásjogi rendszer *de facto* létezése mellett harmadikként jelentkezett, mint lehetséges megoldás, a római jog. A többféle joganyag együttélése és maga az a tény, hogy mind szokásjogi úton érvényesült, azonos irányban befolyásolta a szerződő partnereket: törekedjenek arra, hogy *megállapodásukban* rögzítsenek minden lényeges pontot és kívánt jogi hatást. A felek „csináltak jogot” a köztük levő jogviszonyra, és ezt írták bele a szerződésükbe.⁹⁰ Ezt a gyakorlatot igazolják az elterjedt klauzulák, és nem cáfolják az egyes körzetekben jelentkező kisebb eltérések sem.

C) A szerződésnek, mint a felek közti jogviszonyra érvényes diszpozitív jogszabályok rögzítésének felfogását többféle oldalról is bizonyítani lehet:

a) Egyrészt ha egy piacon egyszerre többféle jogrendszer megoldásai jelentkeznek alternatívaként, akkor a felek számára magától értetődő az általuk kívánt joghatások rögzítése. Alapvető érdekük volt ez a későbbi félreértések elkerülése érdekében. Mindez fokozottan érvényes, ha a szerződő partnerek különböző származásúak és így különböző jogrendszereket tekintenek sajátjuknak.

b) A felek jogviszonyában az az érvényes jog, amit kifejezetten vállalnak vagy kizárnak. Ezt a korabeli római szerződések eladói kellékszavatosságra vonatkozó anyagával lehet bizonyítani. Bár az *edictum aedilicium* révén már legalább az i. e. 200 körüli időktől jogszabály rendezte az eladó kötelező helytállását, a szerződő partnerek mégis következetesen szerződésbe foglalják az eladó ígéretét erre vonatkozóan: „*Eam puellam sanam esse, a furtis noxisque solutam, fugitivam erronem non esse praestari...*” (FIRA III 87.) Hasonló klauzulát találunk a többi fennmaradt rabszolga-adásvételnél is (FIRA III 88–89, 132 és a herculaneumi viaszostáblák⁹¹ közül a LX–LXII. szövegében).

A régi klauzulákhoz való ragaszkodást Pringsheim⁹² egyrészt az emberi kényelmességgel magyarázza, másrészt a régi, jól bevált formákba vetett bizalommal. Hasonló formulázást figyelhetünk meg egy ló eladásáról készült szerződésben: P.S.I. VI 729: „*Eum (e) quom esse bibere, ita uti bestiam veterinam adsolet...*”, mely a Varro által idézett Manilius-féle⁹³ szerződési formulával az állatok egészségéért való garanciavállalás módját illetően megegyezik. A fenti szerződések azt tükrözik, hogy bár natúráliaként az edictumban foglaltak kifejezett kizárás nélkül érvényesültek volna jogviszonyukban, a felek mégis következetesen rögzítették ugyanazokat az elemeket szerződésükben.

⁸⁸ Rupprecht: Die „Bebaiosis” 617. A τ.τ.á.-klauzulát hasonlóan értékeli Wenger (779).

⁸⁹ Westermann: Slave Systems 49–51. *Büchschenschutz* (116) szerint a szülők gyermekeladási jogát Solón egyetlen esetre korlátozta: az atyának megengedi, hogy leányát eladja, ha az egy férfinak odaadja magát, vö. Plutarchos, Solón 23.

⁹⁰ Hasonló gondolatokat fejt ki Rupprecht a Bebaiosis-klauzula kapcsán: Die Eviktionshaftung 476. Hasonlóan Frese: Aus dem Rechtsleben, 34.

⁹¹ Arangio-Ruiz és Pugliese-Carratelli: Tabulae Herculanenses, 57 és 63. A verespataki szerződések elemzését lásd Pólay: A dáciai viaszostáblák szerződése, ill. Pólay: Sklaven-Kaufverträge.

⁹² Pringsheim: Ausbreitung 11–12.

⁹³ Varro 2,3,5. FIRA III 135 és 136; az elsőben a dátumozás görög nyelvű, a második és a harmadik pedig görög nyelven íródott.

c) Ugyanígy utalhatunk napjaink szerződési gyakorlatára. Különösen azon a területen, ahol a jog írásbeliséget követel meg (pl. ingatlanok elidegenítése), a felek ragaszkodnak az ünnepélyes formák és diszpozitív jogszabályok ismételtetéséhez. Ne csodálkozzunk tehát azon, hogy az antikvitás egyszerű polgárai még jobban fetisizálták a szerződések régi jó formáit.

E kis kitérő és a római jogi szerződések párhuzama alapján feltételezzük, hogy a felek a hatályos jogot vonják be szerződésükbe: a szerződés a megegyezésükből várható legfontosabb következmények rögzítése. A papiruszok formulái az eladói helytállást illetően — azaz a helytállás kizárása az állatok, és korlátozása a rabszolgák eladása esetén — a hatályos szokásjogi szabályok rögzítésének tekinthetők.

D) Bár Pringsheim azon nézetével, mely szerint a τ.τ.ᾱ.-klauzula a római jog hatására, ill. e hatás tagadására jött volna létre, nem értünk egyet, ám a római jog hatását más vonatkozásban kimutathatónak tartjuk. Nevezetesen már az I. századból is vannak olyan okirataink, melyeket Egyiptomban állítottak ki, de alanyai római polgárok és ezért a római mintát követték. Más papiruszokban a római és a görög elemek keveredve jelentkeznek. Gradenwitz⁹⁴ elemez e szempontból egy adásvételi papiruszt, melyet a verespataki okiratokkal hasonlít össze. Más vonatkozásban, a büntetőklauzulák kérdését vizsgálva hasonló következtetésre jut Berger.⁹⁵ Érdemes az általa kiemelt két papiruszt az eladói kellékszavatosság jelentkezését illetően is megvizsgálni. Egy a pamphyliai Sidében kiállított okirat⁹⁶ egy rabszolgalány eladását rögzíti. Görög nyelven fogalmazták, de többnyire a római mintát követve. A kellékszavatossági klauzula így hangzik: ὕγιῃ ἐκ διατάγματος καὶ οὐδεμίαν ἔχον ζημίαν πρὸς πάντων καὶ μήτε ῥέμβον, μήτε δραπετικὸν ἱερᾶς τε νόσου ἐκτός, vagyis *sanam ex edicto et (omni noxa solutam) adversus omnes neque fugitivam neque erronem et sine morbo comitiali*.

A görög szöveg tehát nagyrészt a római szerződésekben szokásos klauzulák tükörfordítása, de ugyanakkor megjelenik benne a tipikus görög klauzula: ἱερᾶς τε νόσου ἐκτός = *et sine morbo comitiali*. A *morbus comitalis* sem a római szerződésekben, sem az edictumban nem fordul elő.

A másik, Berger által említett papirusz⁹⁷ hasonló hatásokat mutat a rejtett fizikai hibákért való helytállás terén: ἱερὰν δὲ νόσον καὶ σίνος παλὸν καὶ κρυπτὸν πάθος μέχρις μηνῶν ἑξ καὶ δρασμὸν μέχρις μηνῶν δεκαδύο ὁμοίως ὁ πεπρακὼς καὶ διάδοχοι αὐτοῦ βεβαιώσουσιν τῷ πριαμένῳ καὶ διαδόχοις αὐτοῦ, ἢ ἐκτίσουσιν αὐτῷ τὴν τειμὴν καὶ τὸ βλάβος καὶ ὅσον ἂν αὐτῷ διαδόχοις τε αὐτοῦ διαφέρῃ, τῆς πράξεως . . . (*Similiter praestabit venditor eiusque successores emptori eiusque successoribus comitalem morbum et ulcus vetus et vitium latens per menses sex, fugam autem*

⁹⁴ Gradenwitz (65—67) a Papyrus Brit. Mus. 229. elemzése kapcsán kiemeli a verespataki táblák szövegezésétől való eltéréseket, az esetleges graecizmusokat. A BGU 887 és a BGU 316 papiruszokat római jogi jelentőségük szempontjából behatóan elemzi Wenger: 779—783.

⁹⁵ Berger: Strafklauseln, 142.

⁹⁶ BGU III. 887 = FIRA III 133. Az eladó Lucius Iulius Protoktetos. A dátumozást a konzulok nevével jelzik, és sok görög kifejezés a latin terminus technicusok tükörfordításának tűnik. Seidl (183—184) a római jogi hatást mutató görög nyelvű szerződések (P.S.I. VI. 729, FIRA III 133 = BGU 887) alapján feltételezi, hogy a római jogot már az I. sz.-ban recipiálták Egyiptomban.

⁹⁷ BGU I 316. = FIRA III 135 (Askalonból); a papiruszt részletesen elemzi Bry is (303), aki a hellén és római formák vegyes jelentkezését emeli ki. Hivatkozik Bry egy leipzigi papiruszra i. sz. 293-ból (297), melyben a klauzula így hangzik: ἱερὰν δὲ νόσον καὶ σίνος παλὸν καὶ κρυπτὸν πάθος μέχρις μηνῶν ἑξ . . .

per menses duodecim, vel solvent ei pretium et damnum ...) Figyelemre méltó egyrészt a körültekintő fogalmazás: nyilvánvaló, hogy nem minden betegségért és hibáért vállal helytállást az eladó, amiért az *edictum aedilicium* szerint felelnie kellene. Az eladó helytállása csupán az itt felsorolt esetekre korlátozódik. Megerősíti ezt a feltevést a határidők eltérő megválasztása és szerződéses rögzítése is. Bizonyosan római eredetű a *vitium latens* és a *fuga* megemlítése. Ugyanakkor elsőként szerepel az egyiptomi klauzulából átvett *ἱερὰ νόσος* = *morbus comitialis*. A σίνοϛ παλεόν = *ulcus vetus* (régí sebhely, kelés) talán valamilyen bőrbetegség lehet, másutt ezzel a kifejezéssel még nem találkoztunk.⁹⁸ A fenti három papirusz⁹⁹ egyébként nem Egyiptom területéről származik, ezért jelentősebb náluk a római befolyás. Figyelemre méltó azonban, hogy legalább ugyanolyan arányban mutatnak görög hatást is.

Taubenschlag¹⁰⁰ szerint a rómaiak maguk is egyaránt használták a hellénizált római és a görög formát a rabszolgaeladásokban. Ezekre a szerződésekre jellemző, hogy a καταγραφή-t a *traditio*-val kombinálják.¹⁰¹ Érdekes példa erre a H. Lewald¹⁰² által elemzett synchóresis Commodus idejéből (II. sz.), melyben a vevő görög, az eladó viszont valószínűleg római polgár (Titus Sibius Symmachus). A „Sachmängel” vonatkozásában a helyi szokások érvényesülnek: ἀπλῶ χρηματι οὔσαν ἐκτὸς ἱερᾶς νόσου καὶ ἐπαφῆς.¹⁰³ A görög formák használatából arra következtethetünk, hogy a felek szerződési szabadsága korlátlan volt, és szabadon választhattak a birodalmi jog és a helyi népjogok használatára között. Amennyiben római polgár az eladó, kedvezőbb helyzetben van a helyi egyiptomi jogszokások felelősségkizáró klauzulájának alkalmazásával. Néhány — kétségtelenül nem római polgárok közötti — okiratban viszont a III. sz. végétől, ill. a IV. sz.-tól kezdve megfigyelhetjük a római formák beszivárgását:

1. BGU 13. (ed. Wilcken)¹⁰⁴ a Meroti kerületből származó teveeladás: παραδεδώκαμεν σοὶ τὸν κάμηλον ἀχάρακτον ὕγιην καὶ ἀσινὴν πρὸς τὸ ἀπὸ τοῦ νῦν ..., melyben az eladó helytállást vállal azért, hogy a teve nincs égetett billoggal megjelölve, egészséges és sértetlen.

2. Egy 300 körüli hermapolisi rabszolgaeladásban, melyet E. Visser adott ki,¹⁰⁵ a következő klauzulát találjuk: παραδεδωκά σοι ἰδίᾳ πίστι καὶ καλῇ αἰρέσει, πιστὴν καὶ ἄδραστον οὔσαν ἐκτὸς ἱερᾶς νόσου καὶ ἐπαφῆς καὶ ἀνεπίλημτον ἀπὸ δαίμονος ... Az eladó „*bonis condicionibus*” adja el a rabszolgát, és megígéri, hogy nem szökevény hajlamú, nem epilepsziás és leprás, és nem szállták meg a démonok. Az okirat szövegezése eltér az általános egyiptomi gyakorlattól, és a szökevény jelleg valamint a *bonis condicionibus* = πίστι καὶ καλὴ αἰρέσει, πιστὴν καὶ ἄδρασ-

⁹⁸ Mitteis-Wilcken (193) a σίνοϛ παλεόν-t „*alte Schaden*”-ként fordítják.

⁹⁹ BGU 887 — Side in Pamphylien, P. Brit. Mus. 229—Seleucia Pieriae, BGU 316 — Askalon.

¹⁰⁰ Taubenschlag (333) szerint a hellénizált római formák figyelhetők meg: P. Hamb. 63 (l. *Pringsheim* 483), a görög forma Freib. 8; Vind. Bosw. 7, P.S.I. 1254, Lond. II. No. 251.

¹⁰¹ P. Freib. 8. P. Lond. II. No. 251 (Taubenschlag: 333).

¹⁰² Lewald: 429—438.

¹⁰³ A klauzula jelentésével fentebb már foglalkoztunk. Lewald (435) szerint a klauzula a *simplicia venditio* megjelenítése: „Der Verkauf τ.τ.á. bedeutet demnach Verkauf mit vertragsmässigem Ausschluss der Haftung für Fehler und Mängel, sodaß die Klausel im Wesentlichen das Gleiche besagt, wie die bekannte Formel, wonach der Verkäufer den Sklaven verkauft τ.τ.á.”

¹⁰⁴ Mitteis—Wilcken: 265.

¹⁰⁵ Visser: Aegyptus 15 (1935) 267—276.

тов . . . — kitétel római jogi hatást mutat. Viszont a két ősi egyiptomi rejtett hibát is megemlíti.

3. Érdekes egy Philadelphiából származó, az 5/6. században íródott üzleti levél, melyre a müncheni L. Wenger-Institut munkatársai hívták fel a figyelmet.¹⁰⁶ A magát becsapottnak érző vevő reklamál utólag az eladónak, hogy túl magas árért szózza rá a tevéket. Megpróbálta a piacon értékesíteni őket, de senki nem kínált értük hasonló árat. Ezért felszólítja az eladót, válasszon: vagy visszaveszi az állatokat vagy enged az árból.

Ezek a példák azt igazolják, hogy a római jogi megoldások az évszázadok során lassan tért nyertek. Ugyanakkor a folyamat mindvégig legalább kétirányú volt: a római szerződések is felvettek görög formulákat és a görögök is rómaiakat. Mindenképp egy spontán folyamat, lassú közeledés és összeolvadás tanúi vagyunk, mely a felek szerződési szabadságából indul ki. A fenti okiratok azt tanúsítják, hogy a felek szabadon döntöttek abban, hogy milyen jogelemeket vegyenek fel szerződésükbe. Az eladói kötelezettség szabályai tehát valószínűleg mindenütt diszpozitívak voltak, és a helyi szerződési szokások, a szerződő partnerek erősebb vagy gyengébb pozíciója döntötte el, hogy mennyi jut érvényre belőlük az adott piacon kötött szerződésekben.

¹⁰⁶ *Rupprecht*: Sammelbuch XVI/1. 12397.

A CICEROI *DE RE PUBLICA* PALIMPSESTUSÁNAK NYELVI SAJÁTOSSÁGAI*

A pécsi kollokviumon (1985 szeptemberében) a liviusi szöveghagyomány másolási hibáiból kötöttünk össze egy csokorra valót.¹ Most a ránk maradt könyveiben is *ingens Livius* (Mart. XIV 190) után a cicerói életmű egyetlen darabjának hasonló célzatú átvizsgálására vállalkozunk.

A *De re publica* a múlt század elejéig a Cicero-hívók elsíratott desideratumai közé tartozott: a külön hagyományozott *Somnium Scipionis*-t nem számítva, Angelo Mai felfedezése és első kiadása (1822) előtt csak töredékekből és testimoniumokból ismerték.² Ama bizonyos palimpsestus kódex (jelenleg Vat. Lat. 5757)³ sorsáról, amely a bobbioi kolostorból 1618-ban került Rómába, és amelynek Cicero szövegét őrző, vékonyságuk miatt csak lemosott pergamenlapjaira 700 táján Augustinus zsoltárkommentárjait másolták rá, izgalmasabb regényt lehetne írni, mint G. Freytag „Elveszett kézírata”. A Mai és Niebuhr jóvoltából — bár csak töredékeiben — feltámasztott mű filozófiai- és irodalomtörténeti taglalását ez alkalommal nyilván nem tekinthetjük feladatunknak,⁴ az eredetileg luxus-kiállítású kódex keletkezési körülményei viszont elválaszthatatlanok nyelvtörténeti vizsgálódásainktól.

Kódexünket L. D. Reynolds minősítette luxus-kiadásnak.⁵ Egykori megrendelőiről az érdemes Konrat Ziegler csak óvatosan nyilatkozott:⁶ „librum pulcherimum veri simile est iussu sumptuque confectum esse unius ex illis viris nobilissimis, qui saec. IV conservandis et emendandis operibus clarissimorum scriptorum antiquorum operam dederunt” — vagyis „bölcsejje” alkalmasint az ún. Symmachuskörben keresendő. Az már csak merő sejtés, amit ugyanitt (p. XXXV) olvasunk, hogy ti. esetleg maga Augustinus is ezt a kódexet forgatta volna: „facere non possum, quin forsitan Augustinum ipsum membranas nostras manibus versantem

* Elhangzott a budapesti nemzetközi vulgáris és késői latin nyelvészeti konferencián, 1990. március.

¹ B. I.: Klasszikus kéziratok másolási hibái, mint a vulgáris latin megismerésének egyik forrása. Ant. Tan. 35 (1985–86) 211 skk., németül a kollokvium aktáiban (Latin vulgaire — latin tardif, Tübingen 1987), 11 skk.

² L. Konrat Ziegler mértékadó modern kiadásának (1964) bevezetését (p. XXXIV sq.): De librorum politicorum extra palimpsestum memoria.

³ A kódex tüzetes leírása — a bobbioi könyvtár történetével együtt — az Ehrle—Mercati-féle facsimile-kiadás bevezetésében: Codices e Vaticanis selectae, vol. XXIII.

⁴ Részletes eligazítás K. Büchner monografikus igényű RE-cikkében, „M. Tullius Cicero” 1108 skk.

⁵ L. D. Reynolds—N. G. Wilson: Scribes and scholars.² Oxford 1974, 273: „originally a *de luxe* edition.”

⁶ I. m., p. XV.

mihi confingam.” Gondoljunk arra, hogy a Róma nagyságát visszaálmodók közül nemcsak Petrarca tisztelte Cicerót és Vergiliust „a latin nyelv szemefényeinek” (Trionfo della fama, III 15: Questi sono gli occhi della lingua nostra): így járt el már a Symmachus-kör Vergilius-hívő reprezentánsa, Macrobius is, amikor a *De re publ.* zárókönyvéből Scipio álmát kommentálta.⁷ De gondoljunk a Vergiliust becsülő Ambrosiusra is, aki a *De officiis* etikai tanításait *de officiis ministrorum*-má formálta, vagy Augustinus Hortensius-élményére (Conf. III 4,7 *ille liber mutavit affectum meum* etc.) és máris értjük a *de re publica* pogány másoltatóinak buzgalma.

Más lapra tartozik a minket most közelebből érdeklő *másolók* buzgalma. (Többszámban, mivel K. Ziegler⁸ kimutatta, hogy két librariusszal van dolgunk; a kötethez csatolt fényképmelléklet ékesen bizonyítja a különbséget a két írás között.) A. W. Van Buren a palimpsestus korábbi kiadásában⁹ még csak *egy* másoló ligatúráiról, rövidítéseiről, „helyesírási” sajátosságairól értekezett olyannyira kimerítő alaposággal, hogy csupán a következtetlen szóelválasztásoknak öt lapot szentelt, — *spatiosius, quam utilius* (Ziegler, p. VIII). Persze ezek is tanulságosak a librariusok *ingenium*-ának szemléltetésére, si modo ingenii vocabulo abuti fas est (uo. p. XXII). Az A-val jelölt paginák másolóját Ziegler — Horatius szavaival — olyan *homuncio*-nak mutatja be, quem nascentem aut Melpomenen aut sorores aut ullum alium deum placido lumine adspexisse infitias ire omnino debemus, sed qui...litteras pulcherrimas pinxerit, sed Latine loqui (nedum Ciceronis verba intellegere) non valuerit.

A „nevetségés” szóelválasztásokból csak néhány különösen értelmetlent mutatunk be (a korrektor javításaival): *licuituscūlis* | *ē* (I 1,1 *licuit Tusculi se... delectare*); *umdi*^s | *set* (ibid.: *undis et tempestatibus*); *perše* | *petāe* (I 21,34 *persaepe te*); *me tuatēiis* (I 43,67 *ut discipulos metuat et iis blandiatur*); *propter* | *uebāene* (I 44,68 *proterve bene*); *quammihi*^c | *ēerror* (II 4,7 *quam hic error*); *neē* | *essarias* (II 5,10 *necessarias*, ugyanígy III 2,3) stb.

Néhol az értelmetlen írást az eredeti példány unciális majuszkuláinak összetéveszthetőségével tudjuk magyarázni, mint pl. I 2,3 *consuis* (= *consiliis*); I 19,31 *mouentibus* (*molientibus* helyett); ugyanígy *uberi* (I 43,67 *liberi* helyett), *fetiau* (II 17,31 *fetiali* helyett), vagy *dicu* (II 20,36 *dicti* helyett); II 1,2 *ULLA* (*UITA* helyett); III 8,12 *magnēicum* (fordítva pl. V 4,6 *adflctis* (azaz *a delictis*);¹⁰ III 9,14 *angulum* (*anguium* helyett); de már pl. a *nimis* adverbium félreértésére (I 44,68 *nifis*) nehéz magyarázatot vagy mentséget találni. Türelem kellett hozzá, amíg a korrektor az értelmetlen folyamatos írást (pl. I 2,2 *quasiistinangulis*) értelmessé tagolta: *quas isti in angulis*. Máshol a következő sor elejéről kellett az előző sor hiányzó utolsó betűjét pótolni, mint pl. II 22,39 *ui*^s | *špoli* (*vis populi*). A szókezdő *h* ritkán maradt el, pl. II 4,8 *haut* (= *haud*) vagy II 33,58 *ominibus*.

Már az „előzményben” (exemplum codicis Bobiensis) is voltak összetéveszthető rövidítések, amelyek a *per* (*prae, pro*) praepositíók írásában, ill. felbontásában

⁷ Vö. Sat. I 24,5 *de Cicerone, qui conviciis impenetrabilis est*; ugyanitt Vergiliusról: *altiora inesse* (*sc. operibus eius*); Vergilius és Cicero, mint „kanonische Texte”: R. Herzog, Kl. Pauly III 857.

⁸ I. m., p. XV sqq.

⁹ Suppl. papers of the American School of class. stud. in Rome, II. (New York 1908) 84—262.

¹⁰ Hibásan (*dilictis*-nek) olvasta H. Schuchardt: Der Vokalismus des Vulgärlateins, I. (Leipzig 1866) 299.

zavart okoztak, pl. I 2,3 *pérocesserint*, II 29,51 *pr̄ae^rscripsit*, II 32,56 *pr̄ōditis*.¹¹ Nehezítette mind a korlátolt másoló, mind az igyekvő korrektor dolgát, hogy a mintául vett példányban szép számmal lehettek szövegváltozatok és magyarázó (sorközi vagy marginális) glossák.¹² Tudunk arról, hogy maga Cicero utólag *Phliasi-os*-t akart volna írni a hibás *Phliuntios* helyett (II 4,8, vö. ad Att. VI 2,3), ez a javítás azonban a jelek szerint nem került be a közkézen forgó szövegbe. Tanulságos az is, hogy a mű elejének egyik bonyolult mondata (I 2,2 *usus — sc. virtutis — est maximus civitatis gubernatio et . . . rerum . . . reapse, non oratione perfectio*) Arusianus Messius IV. század végén szerkesztett stilisztikai példatárában (*Exempla elocutionum*, GL VII 506 K.) kétszeres hibával szerepel (*reapse non ratione praeceptio*), vagyis a *de re publ.* szövege helyenként alaposan elvadulhatott.

Erre az elvadulásra hasonló példát idézhetünk egy Isidorus-testimoniumból: (Romulus) *urbem condidit . . . et habuit plebem in clientelas principum discriptam . . . multaeque* (gen.!) *dictione ovium et boum . . . coercebat* (II 9,16), — ami Isidorusnál (X 155) *multaque editione*-vé torzulva hagyományozódott.

A bobbíói palimpsestus korrektora néhol iskolás pedantériával egészíti ki az érthető rövidítéseket is (pl. II 31,54 *māg^{stratus}*), vagy túlbuzgónak bizonyul (uo. 55⁹⁰ *equidem*). Így magyarázandó talán a szinkopált *vincum*-nak ismételtlen megfigyelhető korrigálása *vinculum*-ra (I 26,42; III 2,3; indokolt viszont a téves *discipulina* helyesbítése: II 19,34). Van, ahol buzgalmában a jót „javítja” rosszra (pl. II 20,36 az *Aequorum* népvétet *equorum*-ra; II 4,8 korrigálja a *Peloponnesus ae*-ját, de ugyanott a hibás *ennianes*-t nem helyesbíti *Aenianes*-re). Előfordul olyan is, hogy a meg nem értett szöveget még hibásabbra formálja; így lett az értelmes mondatból (II 33,57 *vincit ipsa rerum publicarum natura saepe rationem*) kettősen hibás mondatvég (*sēparationem*).

A korrektor túlbuzgóságát tapinthatjuk ki a ritmikus részek „szabályossá” tételében is. Például mindjárt az elején (I 1,1 ex.): *ut ea vis* (*sc. necessitas virtutis*)

omnia blandimenta voluptatis o|tique vi|cerit. Itt a ritmuskívánta *otique*-t a korrektor szépen normalizálta volna: *otiⁱque*. Nem sokkal később (I 4,7 *populo R. idem iurāte iurāssem*) az iskolamesteri pontosság *iuravissem*-et ajánlott volna; vö.

I 13,19 *quaeque ad rem publicam pertinent*, ahol egyik-másik kiadó elfogadná a mondattanilag éppenséggel indokolható coniunctivust (*pertineant*), ami azonban

felborítaná a dicreticust. (Előtte is: *ad domos nostras*, azaz creticus + spond.) Úgy látszik, a IV. század végén már nem volt fül a klauzulák élvezéséhez, vö. I 27,43

communis iuris et consilii (Zieglerrel nyilván *consili* olvasandó, *clausulae causa*); I 34,51 *civitatum salus* (Ziegler: *civitatum efficeret clausulam meliorem*); II 11,21

civitatem . . . a vita hominum abhorrentem et a moribus (cod.: *et ā māiōrib.*: vagyis a korrektor a második *a* törlésével vétett a ritmus ellen).¹³

¹¹ Vö. Reynolds 202: „many notae are open to misinterpretation.”

¹² Vö. Ziegler XXVIII sqq.

¹³ Vö. Reynolds 208 (ad Sen. ep. 117,24 *deos vitam et salutem rōga*): „MS authority and rhythm (double cretic) decide.”

De most már legfőbb ideje, hogy rátérjünk a bobbíói palimpsestusból kihüvelyezhető nyelvtörténeti tanulságokra. Itt a H. Schuchardt alapvető művében (*Der Vokalismus des Vulgärlateins*. Leipzig 1866—68) felhalmozott adattömkeleg — áttekinthetatlensége folytán — nem sokat segít: esetről-esetre kell vizsgálnunk a jelenségeket.

Akárhány adattal szemléltethetjük pl. az *ae* diphthongus és az *e* jelölésének ekkorra már tökéletes zűrzavarát: I 1,1 *quaeratur* és I 4,7 *quaeri* (*quer.* helyett), illetőleg fordítva I 2,3 *quereretur* (*quaer.* helyett); I 5,9 *presertim*, viszont I 6,10 *praematur*. Teljes a következetlenség *Lacedaemo(n)* írásában: I 16,25 *Lacae-demonii*, I 33,50 *Lacaedemo*, II 12,24 *Lacædēmonium* (ugyanígy II 23,42; II 28,50; IV 4,4) stb. Az *interpretari* ige *ae*-s írását hol kijavítja a korrektor (II 28,50), hol nem (I 17,29; V 2,3),¹⁴ helyes a *premium* korrigálása (III 16,26), ugyanakkor javítatlan marad *agraesti* (II 10,20). A *progenies* abl.-át (I 24,38 a *progeniae*), a *cado* perfectumát (II 10,18 *caecidit*) vagy a *saedibus*-t (II 4,7) helyesbítette a korrektor, *Greciae*-t (II 4,9) már nem; II 10,18 helyesen *saeculis*, viszont a *senatus*, *senator* következetesen *sēnatus*-ra, *sēnator*-ra van változtatva.¹⁵ A régi ejtésnek talán egyetlen nyoma *aaetati* (dat.: II 10,18), amelynek kezdő *a*-ját törölte a korrektor. A hosszúság-rövidség már aligha számított: fentebb említettük a *saepe rātionem* félrehallását (*separātionem*); ha a *laevis* *a*-ja (II 35,60) fölöslegesnek találtatott is, azért még nem biztos, hogy *lēvis*-nek ejtették. Nincs különösebb jelentősége az *aeger* ('beteg') hibás írásának (I 40,63 *ager*).

A görög szók *ph*-je már korábban is *f*-nek hangzott. Kódexünk librarius a hol *ph*-nak, hol csak *p*-nek, hol *f*-nek írta, mint pl. I 2,3 *philosofum* (corr. in *p^hum*), ugyanott később *filosofi*. Tanulságos a *Philus* cognomen írásmódja: *Philus*, *Phīlus* (sohasem *Filus*), *Pilus*; az utóbbi formát egy alkalommal (I 14,21) az *l* áthúzásával *Piusra* „javította” a másoló. Ez talán az egyetlen nyoma az újmódi *pietas*-nak a nagy harc és háborúság közepette. Bezzeg Vergilius Mediceus-kódexének keresztény librarius a ugyanezekben az években még az *amem*-et (Georg. II 486) *amen*-nek írta! Emlékezzünk Macrobius Saturnaliai beszélgetéseinek hangulatára: „Man weiß nicht, ob man es vornehm oder hochmütig nennen soll, daß Macrobius so tut, als gebe es das Christentum nicht” — jegyezte meg Fr. Klingner.¹⁶ Vannak aztán hyperurbánusnak minősíthető finomkodások, mint pl. *Olympum* (I 36,56) vagy *Pythagoras* (III 11,19),¹⁷ viszont *Ifigenia* (I 18,30, uo. *filosofari*).

Ide kívánczik az I. könyv csillagászati kitérésében (14,21 skk.) sűrűn emlegetett archimédési éggömb (*sphaira*) átírásának a palimpsestusban kitapintható változatossága: *sphaera*, *spaera*, *sfaera*, *sphera*, *sfera*, sőt egy helyen (14,22) *sphēla*. A *traulismos*-nak (*balbe loqui*) ez a példája nem áll egyedül a bobbíói kódex nyelvi anyagában: I 5,9 *laculariremp.* (= *lacerari rem publ.*); III 9,15 *fluges* (az *l* fölé írott *r*-rel *fruges*-re javítva). Schuchardt (I 136 skk.) számtalan esetet sorol fel az „ősrégi” *l/r*, ill. *r/l* cserére (Vertauschung), vö. *peregrinus* — *pelegr.*; *terebra*, *non telebra* (App. Probi GL IV 198, 21 K., és fordítva: *flagellum*, *non fragellum*, uo. 198,9); *plaetor* (Liv. Vind. XLII 9,2, vö. a *Plaetorius*-családnévvel); *flagrare* — *fraglare* — *fragrare* etc.

¹⁴ Vö. Schuchardt I. 421.

¹⁵ Vö. Schuchardt I. 399 sk.

¹⁶ Fr. Klingner: Röm. Geisteswelt.⁴ München 1961, 530.

¹⁷ Vö. a Schuchardttól (I 18) felhozott példákkal: *Calphurnius*, *Semphronius*; az Aeneis V. századi Palatinus-kódexében (Vat. Pal. 1631) is *phidus Achates* (VI 158) vagy *phoedus* (XII 109) olvasható.

Anyagrengetegében nem szerepel a Lucanus-szöveghagyomány egyik érdekessége: a *Pharsalia* egyik sorának kezdete (VI 60 *coit area belli*, azaz Pharsalos mezején a világ minden hadszínterének borzalma összezsúfolódik) az ún. Ps.-Acro-féle Horatius-kommentárban (ad c. II 1,6 *periculosae plenum opus aleae*) kétszeres torzulással így olvasható: *coit alea belli*. (Kódexünkben a *gi*- szótag palatalizálására is akad példa: II 19,34 *fuisse* — *fugisse* helyett,¹⁸ az *u* hosszúságának figyelmen kívül hagyásával, akárcsak *cōgit* — *coit*.)

A *ti* magánhangzó előtti változásának fíziológiáját Schuchardt (I 150 skk.) részletesen vizsgálta. A sok tanulságos példa (oszk *Bansa* = *Bantia*, ma S. Maria de Vanze, *sapiensa*, *Crescentsianus*, *Bonifatsius*, *osiosus*, gót *kautsjon*, de Ulfilasnál *lectio* még *laiktjo*) közt találjuk kódexünk *adsensior* olvasatát is (II 44,70; egyebütt — I 10,15; I 37,61; III 35,47 — *adsentior*); a folyamat koraiságát bizonyítja a gyakori „fordított írásmód”, pl. *provincia* (Hadrianus korából), *solatium*, *benefitium*, ill. *ocium* (389-ből, tehát a Cicero-kódex másolásának idejéből) stb. A *ci* „egyházi” ejtése későbbi (Schuchardt I 162; a *fascia* Ulfilasnál még *faskja*); kódexünk csak egy-két bizonytalan értékű olvasatot kínál. Valószínűleg helyesen járt el Mai, amikor a II. könyv elején (I,1 ex.) a hagyományozott *dicendi* — *docendi* szópár első tagját *discendi*-re javította. (A hibát az előző mondatban olvasható *dicendo* okozhatta.) Csak bonyolultan tudjuk magyarázni pl. az *esse* inf. hibás írását (V 5,7): *ēēē* (vö. Schuchardt I 145: *esce*). Hasonló a helyzet az *excellō* ige írásképevel *an^tēscel^lerent* (II 34,59, vö. a Diomedesnél — GL I 374,17 K. — olvasható töredékkel); talányos az *accideret* után (I 4,7) alliteráló *acerbius* eredeti írása: *acserūius*; ismert jelenségre utal a *noē* (I 36,56)¹⁹ vagy a *Xerses* (III 9,14) írásmód (vö. Schuchardt I 145: *Crexēs* = *Crescens*). Nem tudunk mit kezdeni egy fejezetben belül két problematikus hibával: II 17,31 *hoē* | *tilium* (*Hostilium*) és (uo.) *reges* után *hoē*.²⁰

Az *-ns*-re végződő szótagok magánhangzójának alig hallhatóan nazális ejtése okozta, hogy pl. a *censeo* ige 2. személyű alakját (V 3,5) a másoló *ceses*-nek írta, és az *n*-t csak a korrektor pótolta. Az id. Catónak a II. könyv elején olvasható dicséretét a figyelmetlen librarius vagy nem értette, vagy Cato *gravitas*-át (I,1 *gravitate mixtus lepos*) látta maga előtt, amikor a mondat végét összezagyválta: *tantus erat in homine usus rei publicae ... et modus in dicendo. ... et orationi vita admodum congruens*. A figyelmes korrektor kijavította: *congruens*. (Vö. Sen. ep. 75,4 *concordet sermo cum vita*.)

Így érthetjük meg a hagyomány elágazását olyan esetekben, mint pl. Hor. c. II 16,2: *prensus* vagy *pressus*? Vagy: *consensus* — *concessus* — *consessus* — *concentus*? (Lucr. IV 78; Cic. Sest. 50,106 és 54,115; Verg. Aen. V 340 és 577; Hor. Ep. I 14,3.) *Census* non raro in libris confunditur cum *sensus* (Thes. s. v. 807,6 sq.). És így nem tudunk döntení abban a kérdésben, hogy kódexünkben (II 21,38) *voluntate atque concessu* — avagy nem inkább *consensu*? — *civium* olvasandó-e.

A *b/v* felcserélése (bétacizmus) a köztársasági idők végétől kimutatható, mint pl. CIL I 206,63 *triumphavit* (fut.); *libertavus*; *Salbio*, *Flabio*, *Favio*; a III. században már föltöbb gyakori. Bár a két hang főleg a spanyolban és a délfancia nyelvjárá-

¹⁸ Nem regisztrálta Schuchardt (II 461).

¹⁹ Vö. Schuchardt (I 133) tanulságos példáival az *Appendix Prohib*-ból: *aries*, *non ariex*; *poples*, *non poplex*; *locuplex*, *non locuplex*.

²⁰ Vö. Reynolds 273: Verg. Ecl. X 70 *haec*, a Laur. 39,1 kódexben *haes*-ből javítva, utána persze: *sat erit*.

sokban mosódik össze, a szólásmondás mégis a germánokat marasztalja el, mint akiknek *bibere* és *vivere egy*. Reynolds (204) mintapéldaként említi bizonyos Quintilianus-kéziratok hibáját (VI 3,93 *pane et aqua bibo*), amelyet az acc.-i alak beiktatása sem tett értelmesebbé, és amelyet csak M. Haupt tisztázott konjektúrájával: *vivo*. Jellemző, hogy akadt olyan fontoskodó grammatikus,²¹ aki holmi „finom” értelmi árnyalatot fedezett volna fel a *redivivus* — *redibivus*-féle párokban. Ezek a tévesztések valósággal hemzsegek a bobbíói palimpsestusban, mint pl. I 1,1 *bis* (*vis* helyett), I 2,2 (és *passim*) *lauoribus* (*lab.* helyett), I 9,14 *tu uero* (*Tubero*), *dauant* (*dabant*); I 10,15 *bita* (*vita*), I 12,18 *salutabit* (*-vit*); I 16,25 *uello* (*bello*; ugyanígy I 32,48); I 43,67 *pribatum* (*priv.*); II 19,34 *insitiba* (*-va*); II 20,36 *bouisse* (*vov.*); III 4,7 *bolscā* (*Volscam*); III 13,23 *iobis* (*Iovis*); III 15,24 *iuuet* (*iubet*) stb. A *belua* olvasása egy helyen (II 40,67) bizonytalan, két másikon (III 11,19 és 33,45) viszont annál tanulságosabb: *uel^uis* | *bis*, ill. *uel^bast* (*belua est*).²² A félhangzó *v* ejtésére vonatkozólag árulkodó javítást találunk pl. I 3,6; *oel* (*vel*), vagy III 9,14 *Pacūiano*, esetleg I 34,53 *tribuunt* (a kódexben *triūunt*), vagy III 11,18 *quiq.* (= *cuique*).

Félreérthetően artikulált hangok ejtéséről, illetőleg írásbeli rögzítéséről esvén szó, említünk még néhány sajátosságot. *P/B*-tévesztést egyszer-kétszer (II 25,46 *suberiae*, vö. II 39,66 *reabse*), szőeleji *D/T*-tévesztést is csak egyetlen alkalommal (I 1,1 ex. *atū* (= *datum*) konstatáltunk,²³ így a librarius nyelvi hovatartozandóságára nem merünk következtetni. Ugyanígy irreleváns az *amnis* — *annis* összetévesztése is. A szóvégi *-d* (*-t* helyett), mint pl. *fugid* (I 16,25), *inquit* (I 18,30), *essed* (I 3,4) vagy *incidid* (III 2,3) stb. olyannyira általános (vö. Schuchardt I 119 skk.), hogy következtetések levonására megint csak nem alkalmas. A *prosthesis* („der euphonische Vorschlag eines Vokals vor konsonantischem Anlaut”) jelenségének ismertetése során Schuchardt (I 337 skk.) még a magyar *iskolát*, *ispéket* (? Speck), *istállót*, majd a *Stephanus* név *Istefanus* stb. fejleményeit is említi, de kódexünkben csak egy példát tud felhozni (II 342): III 32,44 *is^s* | *pecies*. (Ugyanígy a Grynaeus-féle Livius Vind.-ben 43,3,7 *ispecie*, vö. a francia *espèce*-szel.)

Van azonban kódexünknek egy olyan olvasata, amely — lezárásul — távolabbi kitekintésre készíti az előadót. A II. könyv elején (II 11,21) Romulus államszervezői erényeiről van szó, akinek jóvoltából az új nép szinte máris felnőtt, nem sírdogált kisgyermek módjára *in conabulis*. Az *o*-t csak a korrektor javította *u*-ra. (Fordítva — nem egészen pontosan — I 4,8: az eredeti *cummodis*-t a korrektor változtatta *commodis*-ra.) Ennek az íráshibának az illusztrálására Schuchardt (I 180 skk. és egyebütt) ezernyi példát sorakoztat fel: Liv. (Vind.) 42,2,5 *novibus* (= *nubibus*), 16,3 *victorum*; 43,14,9 *iussoros*; Verg. Aen. (Vat.) IX 65 *moros* stb. Az ömlesztett anyag kivonatos felvonultatásának sem volna értelme: *nus* — *nubis* — *vus* (*nos*, *nobis*, *vos* helyett), *robur* — *rubor*, *consulatur* — *consolatur*, Verg. Aen. (Vat.) VII 640 *luricam*; *nomen* — *numen*, *sponsa* — *spunsa* (fr. *épouse*); *locus* — *lucus*, *potat* — *putat*, *totus* — *tutus* stb.²⁴ Az *u* magánhangzónak *-ns* előtt *o*-val való

²¹ A talán VI. századi Placidus: Schanz—Hosius—Krüger: Gesch. der röm. Lit. IV 2 (München 1920) 262.

²² Vö. Schuchardt II 503; idézzük itt a Lukács ev.-ban (13,15: Palat. s. IV—V. ed. Tischendorf, és Vindob. s. V—VI. ed. Blanchini) olvasható *vobem*-et (*bovem* helyett).

²³ Vö. I 43,67 *ud ita* (*ut ita*); III 2,3 *e^dut* (*et ut*).

²⁴ További pótlások: III 199 skk., vö. Serv. Comm. in Donat. GL IV 444,5 K.: *barbarismus autem dicitur eo, quod barbari prave locuntur, ut si qui dicat Rumam pro Roma. A nutrix* ejtésével kapcsolatban kérde Quintilianus (I 4,16): *quid o atque u permutata invicem?*

írását Schuchardt (II 174) külön is dokumentálja: Verg. Georg. (Pal.) III 135 *obtonsior* (uo. 133 *tunsis frugibus* a cséplésről); a pótlások közt (III 204) a fordított írásmódra példa Verg. Aen. (Med.) I 702 *tunsis* (*tonsis* helyett).

Okunk van arra, hogy ezt a sivárnak tetsző felsorolást néhány további adattal tetézzük. A ps.-vergiliusi Moretum 27. sorában (gabonaőrlés közben) *tunsa Ceres silicum rapido decurrit ab ictu* (*tunsa* GFRM; *tusa* PD; *tonsa* BFSEF; *trita* dett.). Jellemző, hogy a *tonsa* ('evező', tkp. a gallyaktól megtisztított, „lenyírt” szálfá: Lucr. II 554; Verg. Aen. VII 28 vagy X 299) szót a régebbi szótárak a *tundo* igével hozták volna összefüggésbe. Ami ezt a *tonsa* — *tunsa* tévesztést illeti, legyen szabad két, találomra a kezünkbe akadt szövegre hivatkoznom. Az írországi Bongorból származó VII. századi antiphonariumban (Ambr. C 5, fol. 30; vö. Steffens, Lat. Pal., Irische Schr. VII) a következő verset olvassuk:

*Navis numquā turbata,
Quāvis fluctibus t o n s a ,
Nuptis quoque parata
Regi domino sponsa.*

Világos, hogy a hullámok a hajót nem „nyírják”, hanem csapkodják, vö. Cat. c. 11,3 sk.: *litus ut longe resonante Eoa tunditur unda*, vagy Hor. c. I 28,26 sk. *Venusinae plectantur siluae* (sc. ab Euro).

Iustinusszal való foglalkozásunk során szembesültünk az *Exordia Scythica* címen ismert késői kivonat szöveg hagyományával. Az ún. *Anecdoton Ruehlii* (ed. Mommsen, Mon. Germ. hist., auct. ant. XI.: Chronica minora ss. IV—VII., vol. II; kivonatosan O. Seel, Pompei Trogi fragm., Bibl. Teubn. 1956, p. 38 sqq.) elvadult latinságú szövege hemzseg a minket érdeklő íráshibáktól: *putat* (*potat* helyett); *simulatum meto* (*simulato metu*, vö. Schuchardt II 188 sk.); *utio* (*otio* h.); *inostis* (*inustis*) *mammis*; *luricato* (*loricato*) *corpore*; *capillo a fronte tunso* (természetesen *tonso*; a bambergi változatban helyesen: *capillis a fronte tonsis*).

Horatius Teubnerianusom (1984) ismerői sejtik, mire akarok kilyukadni. Természetesen a Drusus-óda vitatott sorára (c. IV 4,57): *ilex tonsa* vagy *tunsa*? Nyírták, vagy fejsze csapásokkal döngették azt az algidusi tölgyfát? Az oxfordi Queen's College XI. századi kódexében talált *tunsa* olvasatot R. G. Nisbet, Bentley irányzatának hű képviselője, „a notable triumph”-nak minősítette Gnomon-recenziójában.²⁵ Akadnak persze fanyalgó Momusok is (pl. Gnomon 60 [1988] 495,1: „*tundere* in Verbindung mit *bipennis* ist schief” — aligha méltányosan, még kevésbé szakszerűen, vö. Ant. Tan. 29 [1982] 29 sk.; Klio 67 [1985] 178 sk.), akiket nyilván ezek a fejtegetések sem fognak meggyőzni. Én mindenesetre örülök, hogy korábban kezdett vizsgálódásaimat a kollokvium szervezőinek jóvoltából folytathattam és eredményeimet — ha vannak, — ismertethettem.

²⁵ Gnomon 58 (1986) 611.

GIACOMO LEOPARDI *AD ANGELO MAI* C. VERSÉRŐL

1820 első napjaiban Angelo Mai, a Vatikán tudós főkönyvtárosa nyilvánosságra hozta, hogy Szent Ágoston sorai alatt rátalált Cicero *De re publica* című művére. Az ifjú Giacomo Leopardi még ugyanabban a hónapban megírta Angelo Mai-hoz címzett (12 strófából álló, 180 soros) versét, melyről ő maga így vall: „uscitami come per miracolo dalla penna”.¹

Leopardi már tízéves korában lefordította Horatius ódáinak első könyvét, tizenöt évesen pedig görögül tanul, az antik szerzők olvasásának szentelve fiatalságát. „Sette anni di studio matto e disperatissimo”,² miközben számos más mű mellett lefordítja az *Odysseia* első, s még ugyanabban az évben (1809) az *Aeneis* második könyvét, de érdeklődése kiterjed az olasz és a korabeli európai irodalomra is.³ Munkáiról rendszeresen tudósítja a kortárs irodalmi élet kiemelkedő alakjait (köztük Angelo Mait), akik nagy érdeklődéssel követik és bátorítják⁴ ifjú barátjukat, ahogyan ez sűrű levélváltásaikból is kiderül.⁵ Ő készíti el többek között a Mai által fellelt Fronto-levelek kritikai kiadását is (1816).⁶ Így a Cicero-mű megtalálása óriási örömet szerzett neki, nemcsak mint költőnek és filológusnak, hanem mint olasznak is. 1810. január 10-én keltezett levelében Mait „un miracolo di mille cose, d'ingegno e di gusto, di dottrina, di diligenza, di studio infaticabile, di fortuna tutta nuova ed unica”-nak nevezi, felfedezéséről pedig lelkesen így ír: „finalmente il grido delle nuove meraviglie che Vostra Signoria sta operando . . . L'Europa sta per celebrare la sua preziosa scoperta . . .”. Az olasz könyvtárakban ilyen kincsre rátalálni: „è un prodigio che vince tutte le meraviglie del Trecento e Quattrocento”.

Leopardi őszinte örömmel és csodálattal ír, és türelmetlenül kéri Mait, hogy mielőbb küldje el neki a cicerói szöveget, melyen, noha egészségi állapota igen rossz, mégis azonnal dolgozni szeretne:⁷ „Perchè lo strepito e lo splendore dell'ultima sua scoperta è tale da risvegliare i più sonnacchiosi e deboli.”

Ugyanezeket az érzelmeket fejezi ki a költő néhány nappal később Maihoz írt versében is:

„Italo ardito, a che giammai non posi
Di svegliar dalle tombe
I nostri padri? ed a parlar gli meni
A questo secol morto, al quale incombe
Tanta nebbia di tedio?” . . .

¹ Lettera a Pietro Brighenti, Recanati, 28 aprile 1820. Epistolario di Giacomo Leopardi, Vol. I. Ed. P. Viani, Firenze 1907.)

² Lettera a Carlo Pepoli (No. 486). Lettere di G. Leopardi, ed. F. Flora, 1968.

³ Tutti gli scritti inediti, rari e editi 1809—1810 di G. Leopardi, ed. M. Corti, 1972; *E. Paratore: Il Leopardi e la letteratura latina postoraziana. A „Moderni e contemporanei” e. kötetben* (Firenze 1975) 7 skk.

⁴ S. Timpanaro: Classicismo e illuminismo nell'Ottocento italiano. Pisa 1965, 41 skk.

⁵ P. Viani: i. m.

⁶ S. Timpanaro: La filologia di G. Leopardi. Roma—Bari 1977, 30 skk.

⁷ Leopardi Cicero-kiadásáról vö. S. Timpanaro: *ibidem*, 68 skk.

Mai a „merész olasz”, aki felkelti évszázados álmukból az ősokeket, hogy — a humanisták kedvelt időtöltése szerint — társalogjon velük. Kapcsolatot teremtett az ősi, de életteli, eszményekkel, bátorsággal, erővel és szabadsággal teli kor és az új, modern, de halott, gyáva és unalmas század között. A korabeli Itáliát az *obblío*, az *ozío* és a *brutto silenzio* tartja lenyűgözve. Ez a fájdalmas ellentét kísérhető végig az egész költeményen. „Magnanimi allegran d’Atene e Roma” (55), míg az új kor emberét talán már az istenek is teljesen elhagyták: „Di noi serbate, o gloriosi ancora | Qualche speranza? in tutto | Noi siam periti?” (31 skk.) A mostani haza gyáva, lusta és az utódoknak sem képes példát mutatni: „Ozio circonda | I monumenti vostri; e di viltade | Siam fatti esempio alla futura etade” (43 skk.; vö. Hor. c. III 6, 46 skk.), de még csak a mély álom és nem a teljes megsemmisülés következett be; s most, hogy az ősök beszélni kezdenek, illetve hogy valaki képes volt szavukat meghallani, elérkezett talán a cselekvés ideje.

Mait tettei méltán helyezik amaz olasz hősök sorába, akik az elmúlt századokban nevükkel híressé tették Itáliát. Dante (58), Petrarca (62), Columbus (76), Ariosto (106), Tasso (121), Alfieri (155) példája után, a költemény végén Mai alakja jelenik meg ismét, hősként emelkedve kortársai fölé: „O scopritor famoso, | Segui; risveglia i morti, | Poi che dormono i vivi” (175 skk.). Az olasz nemzet most lerázhajtja magáról az évszázados port és álmot, és életre keltheti ősi dicsőségét.

A filológusi munkára és a cicerói szövegre (amelyet Leopardi még nem is látott) egyetlen utalás sem történik, a konkrét esemény csupán ürügyül szolgál arra, hogy a költő egyetemesebb témáról, Itália sorsáról elmélkedjék versében.⁸ A Maihoz szóló sorok azonban a korábbi *All’Italia* (1818) és *Sopra il monumento di Dante* (1818) című költeményekhez képest új érzéseket is kifejezésre juttatnak. A költő hősökről beszél, de Dantéről úgy ír, mint akihez a földi életnél közelebb állt a Pokol, ami talán nem is rosszabb az emberi sorsnál (64 skk.). Petrarcat „sfortunato amante”-nak nevezi, Columbust ünnepli, aki távoli, ismeretlen földek meghódításával szerzett dicsőséget. A jelenkor embere azonban már csalódást, fájdalmat sem érez, hiszen az unalom, a mozdulatlanság, a semmi nehezedik rá a bölcsőtől a koporsóig. De azért Leopardinak, a politika iránt nem érdeklődő költőnek Itáliához írt sorai, melyekben a dicső múlt és a jelenkor ellentétét fogalmazza meg, mégsem értelmezhetők cselekvésre, tettekre való felszólításként.⁹

A huszonnégy éves költő 1819 nyarán megint csak arról a halálos tétlenségről, unalomról ír apjának,¹⁰ amely hatalmában tartja, majd nem sokkal később Giordaninak:¹¹ „...sono così stordito dal niente, che mi circonda...” Ez a fájdalmas vallomás jelenik meg Maihoz írt versében is. Itália sorsának és helyzetének a képe az egész világra és egyben Leopardi életére is vonatkozik: a nemzet és hőseinek tettei arra készítetik a költőt, hogy elgondolkozzék az emberek és önmaga sorsán is.

Az *ozío*, *obblío* és a *brutto silenzio* Leopardit is teljesen hatalmába kerítette, talán ezért is szökik meg 1822 novemberében Recanatiból és indul Rómába, ahol végre Mai-jal is találkozik. Csakhogy a XIX. századi pápai Róma nem olyan, mint amilyennek az ifjú Giacomo gondolta,¹² úgyhogy májusban már ismét Recanatiban van s az *Operette morali* elbeszéléseit írja.

⁸ *F. de Sanctis: Saggi critici* II. (Roma—Bari 1979) 380 skk.

⁹ *F. de Sanctis: Storia della letteratura italiana* II. (Milano 1960) 460 skk.

¹⁰ Lettera al padre, luglio 1819: *P. Viani*, i. m.

¹¹ Lettera a P. Giordani, 19 novembre 1819: *ibidem*.

¹² Lettera a Carlo Leopardi suo fratello, 25 novembre 1822: *ibidem*.

CICERO ORGANIKUS ÁLLAMFELFOGÁSA CONSULI
BESZÉDEIBEN

Az utóbbi évek kutatásai nagyon erősen arra irányultak, hogy kimutassák: Cicero törekvése az volt beszédeiben, hogy egy gazdag retorikai eszköztár felvonultatásával minden körülmények között diadalra segítse mindazokat a legkülönbélebb ügyeket, amelyeket elvállalt, függetlenül az egyes ügyek jellegétől és jelentőségétől, vagyis az egész cicerói művészet a közönség meggyőzését szolgálta.¹ Ilyen megközelítésből könnyen adódhatik olyan végkövetkeztetés, hogy Cicero voltaképpen *vir improbatus dicendi peritus*,² aki csak a pillanat sikerét tartja szem előtt, s aki nem is tudott tartós politikai sikert elérni, miként azt pályafutása egésze is bizonyítja.³

Ami a közönség meggyőzését és Cicero személyes pályafutásának végső kudarcát illeti, ahhoz semmi kétség nem férhet; de nyitva marad az a kérdés: miért olvasták évszázadokon keresztül és olvassák ma is Cicero beszédeit utolérhetetlen remekművekként, az európai humanista gondolkodás örökérvényű alkotásaiként, amelyek a mai közönségre is hatnak. Számolhatnánk-e ezzel olyan valaki esetében, aki alig látszik többnek egyszerű propagandistánál, vagy akiben mintegy az egykori propagandaminiszterek előfutárát kell látnunk?

Cicero maradandó hatása csak úgy magyarázható, ha a szónok nem csupán egy adott bírósági per, vagy a senatus, vagy egy adott népgyűlés hallgatóságára volt tekintettel, hanem szélesebb olvasótáborra is, hogy úgy mondjam: egy örök közönségre. Beszédeinek közzététele nem utolsósorban ezt célozta, nem csupán azt, hogy az ifjúság számára szónoklataival példát állítson. Érvényes ez i. e. 60-ban közzétett ún. consuli beszédeire is, amelyekkel nemcsak Itáliában, hanem birodalomszerte is fényt próbált deríteni politikai működésére (Att. 2,1,2 *aliquid nostris rebus lucis adferre*).

Egy ilyen célkitűzés kapcsán jól lemérhető: valóban pusztán a szavak manipulátora volt-e a 63. év consula, vagy pedig egy átgondolt és meggyőződéses politikai eszmény képviselőjeként lépett-e fel, olyan személyként, aki függetlenül attól, hogy

¹ L. erről mindenekelőtt J. C. Classen kitűnő könyvét: *Recht, Rhetorik, Politik. Untersuchung zu Ciceros rhetorischer Strategie*, Darmstadt 1985. A szerző koncepcióját jól összegzi a 368 sk. lapokon. A korábbi irodalom kritikus összefoglalása a bev.-ben (pp. 1—13). Fontosak még ugyane szerző egyéb tanulmányai is: *Ciceros Kunst der Überredung. Éloquence et rhétorique chez Cicéron* (Genève 1982, Entretiens de la Fondation Hardt), pp. 149—184; *Le Pouvoir de la Parole*, Bulletin de l'Ass. G. Budé, 1985, no. 2, 187 skk. — A kérdéshez l. még az utóbbi időben: G. Achard: *Pratique rhétorique et idéologie politique dans les discours „optimales”*, Leiden 1981.

² Vö. A. D. Leeman: *Éloquence*, ..., p. 190.

³ J. C. Classen: *Recht*, ..., p. 370.

a bíróság előtt szerepelt-e, mint a Murena-perben,⁴ vagy a senatus és a népgyűlés előtt, mint a Rabirius-ügyben, vagy az agrártörvény, ill. Catilina ellen harcolva, tevékenységét és szavait egy következetesen értelmezett közösség: a *res publica* szolgálatába állította. A kutatás eddig kevésbé emelte ki, hogy a mindenkori aktuális közönségtől: a bíróságtól, a senatustól és a népgyűlések formáitól függetlenül, Cicero valamennyi consuli beszéde egy olyan egységes állameszményt képvisel, amelyet apró módosításokkal későbbi szónoklataiban is megismételve, elméleti igényességgel a *De re publica*-ban⁵ és részben a *De legibus*-ban⁶ fejtett ki, azzal a lényegi különbséggel, hogy az utóbbi írásokban — a consuli beszédektől eltérőleg — már az állam növekedéséből adódó probléma is fontos szerepet játszott (vö. rep. 3,12, 20 kk., l. még Tusc. 2,2,5; de leg. 3,8,20—21).

A Cicerótól consuli beszédeiben képviselt alapelveket úgy minősíthetjük, mint egy organikus államelmélet elemeit, amelyek többé-kevésbé egységes rendszerré állnak össze. A szónok e munkáiban annak az állami testnek a gondolatát fogalmazza meg újra és újra, amely a *ratio* és a *consilium*, vagyis a *sanitas* . . . *animi* (vö. Tusc. 3,10) jegyében (leg. agr. 2,33,91; 37,102; Rab. 2,5; Cat. 1,1,3), három szerv harmonikus együttműködésére épül: a magistratusok (főképp a consulok), a senatus és az államalkotó lojális polgárok hatékony tevékenységére,⁷ mert csak így szavatolható a *salus rei publicae* (vö. pl. Rab. 1,2; ill. Cat. 1,1,3), azaz a *ius* és a *libertas* (Rab. 4,12), a nemcsak az emberek, hanem általában az élőlények által is hőn óhajtott *pax* és *otium* (leg. agr. 2,4,9), valamint a *summa tranquillitas* (leg. agr. 1,8,24) és a *concordia* (uo.), továbbá a *fides* és az *aequitas* (leg. agr. 2,8,20), a haza *auctoritas*-a (Cat. 1,7,17—18 kk.), szemben az olyan tényezőkkel, mint az *adrogantia*, az *intoleranda ferocia*, ill. az *inertissimum ac desidiosissimum otium*, valamint a *crudelitas* (leg. agr. (2,33,91). Nyilvánvaló: *contra pestem ac perniciem* csak olyan állam képes föllépni, amelynek valamennyi szerves alkotóeleme kellő erővel bír (Rab. 1,2).

Ezzel megegyező a *De re publica* koncepciója, amely szerint: *patria est antiquior parens* (Non. 426, 8—9; frg. 1,2 B),⁸ amely polgárait *genuit atque educavit*, és ezért *quasi alimenta exspectaret* (rep. 1,4,8). Ám mint élő szervezet maga is nemző okra vezethető vissza (vö. 1, 26, 41: *quae causa genuit civitatem*), ami az igazság és a közös érdek. Mint Laelius megfogalmazza: az állam alapja a *ratio* és a *natura* összhangja

⁴ Nem lévén a *Pro Murena* politikai beszéd, nem szerepel ugyan azon 12 consuli szónoklat *σῶμα*-jában, melyet Cicero i. e. 60-ban szándékozott közzétenni, mégis mint 63-ban elhangzott és ránk maradt beszéd feltétlenül bevonandó vizsgálatainkba, vö. *Chr. Helm*: Zur Redaktion der Ciceronischen Konsulatsreden (Diss.) Göttingen 1979, 6. lap 18. jegyzet.

⁵ P. L. Schmidt: Cicero: De re publica, Die Forschung der letzten fünf Dezennien. ANRW I. 4, 1973, 315—333.

⁶ L. uő: Die Abfassungszeit von Ciceros Schrift über die Gesetze. Roma 1969; E. Rawson: The interpretation of Cicero's *De legibus* ANRW I. 4, 1973, 334—356. Legutóbb: K. M. Girardet: Die Ordnung der Welt. Ein Beitrag zur philosophischen und politischen Interpretation von Ciceros Schrift *De legibus*. Wiesbaden 1983, Hist. Einzelschriften, Heft 42 (gazdag irodalommal).

⁷ Cicero idevágó nézetének beható vizsgálatához l. H. Strasburger: *Concordia ordinum* (Diss.), Leipzig 1931.

⁸ Itt és a továbbiakban E. Bréguet kiadását használom (Cicéron, La république, Paris 1980). A Noniusnál található hely besorolásához vö. M. T. Cicero: De re publica, Kommentar von K. Büchner: Heidelberg 1984, p. 75. Az utóbbi munkában megtalálható a Cicero államfelfogására vonatkozó legfontosabb művek jegyzéke is.

(3,22,33 apud Lact. inst. 6,8,6—9; vö. de leg. 1,6,20; 2,62; 3,24).⁹ Ezen túlmenően azután az irányító személy *natura*-ja és *voluntas*-a is rányomja bélyegét a *res publica*-ra (1,31,47). Az államban, amíg egészséges, az *amor...oti et pacis* révén *iustitia et fides conualescit* (2,14,26), és a fejlődés természetelvűleg (*naturali quodam itinere et cursu*) történik (2,16,30). Az állam ép állapotához a *salus et aequabilitas et otium civium* szükséges (2,23,43; vö. 33,57), amely a szinte zeneileg is leírható *concordia*-ra épül (2,42,69 apud August. civ.d. 2,21, 14—24), ill. a természetből (*a natura*) ered (3,23,34 apud fin. 2,18,59). Az államot így a *naturae adiunctio* fűzi össze, amely ugyanolyan természetes, mint a szülőknek gyermeke iránti szeretete (*φυσικὴν esse τὴν πρὸς τὰ τέκνα*) (2,34,35 frg. 1 B apud Cic.Att. 7,2,4).

Minthogy az állam élő szervezet, a szónok Cicero szerint jellegét a természeti feltételek határozzák meg úgy, ahogy azt már Hippokratés nyomán Aristotelés megfogalmazta,¹⁰ s ahogy később — feltehetőleg épp Cicerót tartva szem előtt — Sallustius is vallja.¹¹ Miközben a 63-as consul elveti a társadalmi-politikai hagyományok (*mores*) faji eredetét (*non ingenerantur...a stirpe generis ac seminis* — leg. agr. 2,35,95), arra az álláspontra helyezkedik, hogy a capuai állam *superbia*-ját és *crudelitas*-át az *agrorum ubertas* eredményezte (leg. agr. 1,6,18; vö. 2,35,95), Karthago *fraudentia*-jának csakúgy a *natura loci* volt az oka, mint ahogy a római *res publica* arculatát is meghatározza, hogy *in montibus... et convallibus* fekszik (leg. agr. 3,35,96). Ez a kérdés később erősen foglalkoztatja a *De re publica* szerzőjét is, megállapítva, hogy a tengerparti városok jobban ki vannak téve a *mala commutationesque*-nek, mint Róma (rep. 2,4,7—6,11).¹²

Lévén az állam szerves, természeti képződmény, magától értetődőleg fenyegeti a bomlás veszélye. I. e. 63 olyan időszak, amikor nincs ugyan igazi külső ellenség, van viszont belső baj (*inclusum malum, intestinum ac domesticum*), aminek az a következménye, hogy *multa sunt occulta rei publicae vulnera*, s ezek a sebek valóságos orvoslást igényelnek, miközben a már behegedt sérülést nem szabad feltépni (leg. agr. 1,9,26; vö. 3,3). Az állam ellenségeinek törekvése *evertere rem publicam* (leg. agr. 1,6,19), vagyis mint valami növényt: tövestől kifordítani (vö. Cic. Tusc. 3,83; Val.Flacc. 7,75; Verg.G. 2,208; Aen. 11,136; Sen. dial. 6,16,7; Plin. n.h. 16,130; Stat.Theb. 6,107). A 63. január 1-én hivatalába lépő consul olyan *res publica* irányítását vette át, amely üldözött vadként tele van szorongással és remegéssel (*plenam sollicitudinis, plenam timoris*), úgyhogy a *civitas*-t fenntartó *boni*-nak mindenféle betegségtől kell rettegniük (leg. agr. 2,3,8). A *populares* által kitervelt *omnia turbulenta consilia* az állam egészségi állapota ellen irányulnak (*contra hunc rei publicae statum* — leg. agr. 2,3,8).¹³ A *rogatio Servilia* értelmében a hatalmat

⁹ Vö. L. Perelli: *Natura e ratio* nel II libro del *De re publica* ciceroniano. RFIC 100 (1972) 295—311. L. még A. Müller: Studien zur politischen Philosophie bei Plato, Aristoteles und Cicero, Wiesbaden 1971, 125—134.

¹⁰ Arist. pol. 7,7,1327 b 23—33-mal összefüggésben vö. Al. Kehl: RAC „Geschichtsphilosophie” 729 skk.

¹¹ Lásd Sall. Cat. 11,5-höz a *loca amoena* magyarázataképpen K. Vretska kommentárját (Heidelberg 1976), aki utal még Plat. rep. 453 E-re és leg. 747 C-re is.

¹² Ide kapcsolható talán az a Cicero által ismertett nézet is, miszerint sok nép úgy formál jogot területére, hogy azt állítja: ebből a földből sarjadt ki (Cic. rep. 3,14,23 B; vö. Hésiod. frg. 43 k. Rz; Ovid.fast. 2,289; Thuk. 1,2; Plat.Men. 237 b; Liv. 1,8,5).

¹³ A kifejezés az állammal kapcsolatban az épület-metaforára is utalhat (vö. *rei publicae statum labefactare* — Cat. 1,1,3), de mint orvosi kifejezés is számításba jöhet, l. Cels. 8,10,5: *quia nunquam in anticum statum revertitur*.

megragadó s az állam harmonikus kiegyensúlyozottságát megbontó *decemviri* is, miután kiszipolyozták a szövetségesek, a külföldi népek és a királyok vérért, arra vetemednek, hogy *incidant nervos populi Romani* (leg. agr. 2,18,47). Az állam betegsége a természetből (*natura*) fakad, ha a gyűlölet már mélyen gyökeret eresztett a *res publica* testében, s a meghasonlás következtében (*discordio* — leg. agr. 2,6,14) megbomlik az államot alkotó tényezők (a népgyűlés és a senatus) összhangja (*malis concionibus, turbulentis senatus consultis*), mert a polgárok *contentione*... *ambitione discordes* a *res publica*-t fenyegető *iniqua imperia*-ra törnek, ami a forradalom oka (*rerum novarum causa* — leg. agr. 2,33,91). Ez a kór i. e. 63-ban mélyen beleivódott *in venis atque in visceribus rei publicae*, s a *morbis* esetleg *in re publica vehementius*... *ingravescet* (Cat. 1,13,31). Cicero ugyanis nyilvánvalónak tartja a betegség terjedését: *latius opinione disseminatum est hoc malum* (Cat. 4,3,6, vö. *latius patet illius sceleris contagio* — Mur. 37,78). Mint látjuk, míg az állam egészsége maga volt a *pax*, addig megromlott egészségi állapota ennek ellenkezője, vagyis: *tumultus atque dissensiones civium* (leg. agr. 2,37,102).

Cicero elméleti munkájában, a *De re publica*-ban szintén feltűnik az *improbitól* marcangolt állam képe (*lacerari rem publicam* — 1,5,9). Ez mintegy természeti szükségyszerűsége vezethető vissza, mert a kiegyensúlyozott államigazgatáson belül előbb-utóbb valamilyen túlburjánzás következik be, főképp a tömegben, s ebből kifolyólag a jó *civitas* szükségképpen *efflorescit* (uo. 1,29,45). Ez a teória Polybiost követi ugyan, de elvetve a történetíró minden szkématisztusát, mert Cicerónál a polybiosi körforgás helyére a *consilium* és a *disciplina* fokában különböző jobb és rosszabb államformák lépnek.¹⁴ Megismétlődik viszont a consuli beszédek amaz alapelve, hogy a bomlás mechanizmusa a belső harmónia megbomlásában áll (*nasci discordias* — 1,32,49). A dialógusban Scipio az államot megfertőző lelki tényezőkként a következőket említi: *avaritia, imperi... gloriae cupiditas* és *libidines* (1,38,60). Végső soron érvényesül *ipsa rerum publicarum natura*, amely *vincit*... *saepe rationem* (2,33,57), s tagadhatatlan a *commutabilis rei publicae status* (uo.).

A szónok meghatározza a betegség hordozóit, terjesztőit is, akik — mint már láttuk — lehetnek embercsoportok (*populares, improbi*), egyes személyek, mint Ti. Gracchus, a *mediocriter labefactans statum rei publicae* (Cat. 1,1,3), vagy Rullus, a *helluo* (vö. *helluatus*... *rei publicae sanguine* — dom. 124), vagy Catilina, aki *intestinum aliquam quotidie perniciem rei publicae moliens* (Cat. 1,2,5), sőt lehet egy másik város is, mint Capua, mely *Hannibalem ipsum*... *corrupit* (leg. agr. 1,7,20). Maga az ifjúság, vagy annak egy része szintén a baj melegágya (vö. *in re publica seminarium Catilinarium* — Cat. 2,10,23). — A *De re publica* ugyancsak számol hasonló betegségfaktorokkal, így a decemvirek *iniustitia*-jának következtében állt elő rendkívüli zavar és változás az állam szervezetében (2,37,62).¹⁵

A beszédekből megtudjuk, hogy a különféle káros tényezők kiváltotta kóros állapot a *populus Romanus libertas*-ának a megszűnését eredményezi, ill. *regnum*-ot produkál (leg. agr. 2,10,24; vö. 11,29; 13,32), amely azonban nem a *De re publica*-ban Scipiótól helyeselt jó királyság, hanem annak eltorzult, beteg változata: a zsarnok-

¹⁴ Ilyen értelmezést ad K. Büchner: i.m. 131.

¹⁵ A *perturbatio* nem kizárólag orvosi szakszó, mégis a megromlott egészségi állapotnak, a szervek nem megfelelő működésének a jelzésére használják a leggyakrabban, vö. *ex diuturna perturbatione totius valetudinis* (Cic. Brut. 12); *morbis et aegrotatio ex totius valetudinis corporis conquassatione et perturbatione gignuntur* (Tusc. 4,29); *oculorum*... *perturbatio* (Cels. 6,6,8 D; Larg. 32).

ság (*forma...et species ipsa tyrannorum* — uo. 2,13,32), melyet a cicerói dialógus szintén elítél (rep. 1,44,68: *nimia libertas—nimia servitus*), ahogy az agrártörvény ellen elmondott második beszéd is *intolerantia*-ról, ill. *infinita potestas*-ról beszél (13,33).

Nagy baj esetén e veszély ellen nyújt fizikai erősítést, avagy orvosságot a *S(enatus) C(onsultum) ultimum*,¹⁶ melyet ha kiiktatnának, akkor *summum auxilium maiestatis atque imperii...de re publica tolleretur...contra pestem ac perniciem* (Rab. 1,2, vö. *propria utrique testiculo velamenta et auxilia* Cels. 7,18,2; ill. Luc. 10,119; l. még *vulneris auxilium* Ovid.rem. 48; Grat. 466. Celsus olyan gyógyfüvekről beszél, amelyek *in auxilium vulnere morborumque* szolgálnak — 1, pr. 1). A *SCu* ugyanis *praesidium salutis* (Rab. 2,4), mert megőrzi az állam egészségét szavatóló *bonorum consensio*-t (uo.), lévén, hogy ezek azok a polgárok, *qui rem publicam salvam esse vellent* (uo. 7,20; vö. 12,34), minthogy meggyőződésük: *in salute rei publicae salutem suam repositam esse* (uo., 7,20). A *SCu* lehetőséget ad arra is, hogy mind a consulok, mind a *carissimi viri* és az *optimi cives*, mind az *omnes ordines* együttműködjenek (uo. 7,21), ami a *patriae salus* visszaállításával egyenértékű (uo. 8, 22), mert a római lovagok ennek révén *una cum senatu salutem rei publicae defenderunt* (9,27).

Ha a *res publica* betegségét meghatározott emberek és csoportjaik okozzák, akkor ellenük speciális gyógymódokat kell alkalmazni (Cat. 2,8,17), a siker záloga a consul, a *boni viri*, a *multitudo*, a *copiae militum* és a *dei immortales* egységes fellépése, azaz a *magna concordia*, vagyis a világmindenségnek és az állami test egészséges szerveinek összehangolt viszonya (Cat. 2,9,19). —Ezzel a nézettel összhangban a *De re publica*-ban központi kérdés a *ratio medendi*, amelyet a szociális válsághelyzetek igényelnek, s ennek megfelelően kellett eljárnia Solónnak, ill. a római senatusnak, mely utóbbi *aliqua sublevatio et medicina*-t alkalmazott, amikor a *plebes* meggyengült, ill. *publica calamitas* következett be (2,34,59).

Maga Cicero 63-ban valóban úgy érezhette, ahogy ez később is meggyőződése volt: consulsága idején ő mentette meg az államot, helyreállítva annak egészségét: *res publica...conservata ac restituta* (Cat. 3,1,1; vö. 6,15). Ezzel ugyanis visszatért a *magistratus* és a *populus plebsque* zavartalan összhangja (Mur. 1,1), hiszen a consul a *pax*, a *tranquillitas*, az *otium*, a *concordia*, a *libertas* és a *salus* jegyében lépett fel (Mur. 1,1; 37,78) mint *conservator...rei publicae* (Cic. Phil. 2,51; vö. fam. 12,3,2), ennek megfelelően általánosan élvezve a polgárság bizalmát és támogató jóindulatát (*cum universo populo Romano, tum vero equestri ordini longe carissimus* — mondja Ciceróról Servius a Rabirius-ügy kapcsán Aen. 1,13). — Később a *De re publica* ugyancsak megismétli az 1. könyv *prooimion*-jában, hogy szerzőjének 63-as consulatusa tette lehetővé a *res publica* számára, hogy *salva esse* (rep. 1,4,7; vö. Pis. 6).¹⁷

Cicero részéről a *res publica restituta* valójában az államot alkotó három fő tényező egyensúlyának visszarendeződését jelenti a consuli beszédekben, főképp a senatus *auctoritas*-át állítva helyre (leg.agr. 1, 9, 27), de megteremtve a néptribunusok *conspiratio*-ját és *consensio*-ját is *cum bonis* (uo. 9,26), valamint a *coniunctio* (sc.

¹⁶ A kérdéshez általános jog- és politikatörténeti szempontból l. J. v. Ungern-Sternberg: Untersuchungen zum spätrepublikanischen Notstandsrecht. Senatus Consultum ultimum und hostis-Erklärung. München 1970 (Vestigium 11).

¹⁷ K. Büchner: i. m., p. 87.

senatorum) equitumque Romanorum-ot, ill. a *tanta conspiratio bonorum omnium*-ot (Cat. 4,10,22), méghozzá úgy, hogy mindennek érdekében végre legyenek hajtvva a senatus döntései (Cat. 4,11,24). Ezáltal visszatér a *communis dignitas salusque*, és súlyos betegsége után szemmel látható *relevata* . . . *et recreata res publica* (Cat. 2,4,7). — Később a *De re publica*-ban szintén központi eszme lesz az a tétel, hogy *recreatur civitas* (vö. 1,44,68), miként pl. Démétrios Phaléreus is talpra tudta állítani az athéniek *exsanguis iam et iacens* államát (rep. 2,1,2). Cicero e művében azt vallja, hogy a *magistratus*-ok, a senatorok (*patres*) és a *cives sociique* viszonya olyan harmonikus kell hogy legyen, mint a lélek és a test kapcsolata (3,28,39 frg. 2 B apud Augustin c. Iul. 4,12,61; vö. civ. d. 14,23).

Az önmagával meghasonlott állam egészségének helyreállításában — mint már láttuk — a consuli beszédek szerint döntő szerepe van egy, a *populus Romanus* bizalmát élvező személyiségnek. Ezért minden nagy jelentőségű ügynek, amely *fides*-t, *integritas*-t, *virtus*-t és *auctoritas*-t igényel, a nép választása révén *ad Pompeium principem* kellene szállnia (leg.agr. 2,9,23), akit már meg is tettek a külső ellenség elleni harc egyedüli vezérévé (uo.). Működése révén ő a római nép *custos libertatis*-a, reá hárul a *cura rei publicae* (uo. 10,25). Más alkalommal Cicero azt vallja, hogy a consuloknak a feladata, főképp pedig az övé, mint saját képességeit valóban bizonyító *homo novus*-é, a *res publica* egészségének az ápolása (uo. 36,100), ő ugyanis *rem publicam vigilans, non timidus, diligens, non ignavus* (uo.), akire mintegy rá van bízva a *salus rei publicae* (Rab. 1,2). Ennek megfelelően az a kötelessége, hogyha az állam támaszai megrendültek, akkor segítséget nyújtson neki, oltalmára siessen épségének (*succurrere saluti* — uo., 1,3), miként azt korábban Marius is, mint *pater patriae parens* . . . *libertatis atque huiusce rei publicae* tette (uo. 10,27). A *defensio* . . . *pro rei publicae salute* során (uo. 13,38) Cicerónak, a consulnak tisztában kell lennie azzal, hogyha elpusztulna, ez nagy kárára lenne az államnak (*perniciem meam cum magna calamitate rei publicae esse coniunctam* — Cat. 1,5,11), vagyis az állam első tisztségviselőjének személye mintegy a *salus rei publicae* megtestesítője (uo.), miként ugyanez a helyzet Scipio Aemilianusszal a *De re publica*-ban (vö. rep. 6,12,12). Ahogy Pompeius egymaga csendesített le minden külső fenyegetést *virtus*-ával szárazon és vizen, ugyanúgy Cicero lesz az egyedüli vezére a belső ellenség elleni hadjáratnak (Cat. 2,5,11; vö. 13,28; 3,11,26), ugyanazt a feladatot látva el, mint az orvos: *quae sanari poterunt, quacumque ratione sanabo: quae resecanda erunt, non patiar ad perniciem civitatis manere* (uo.). Működését befejezve, Cicero büszkén is vallja: *multa* . . . *sanavi* (Cat. 4,1,2), s úgy érzi: consulatását mintegy a végzet rendelte *ad salutem rei publicae* (uo.). Feladata teljesítése közben az ilyen *dux*-nak — mint akié a *vox* . . . *in re publica princeps* — el kell feledkeznie önmagáról (*oblitum sui* — Cat. 4,9,19), élvezve az összes rend *consensio*-ját *ad conservandam rem publicam* (uo. 4,9, 18—19). Az is kézenfekvő, hogy az ilyen személyiséget, aki mind a *natura*, mind a *fortuna* révén *cum rei publicae salute coniunctus* (Mur. 37,79) az *improbi* el akarják távolítani az állam oltalmától. Ha ez sikerülne, akkor nincs többé lehetőség a *res publica* megújulására: *nihil est iam unde nos reficiamus* (uo. 39,84). Ezzel szemben Cicero mint *togatus* bizonyította, hogy a senatus és a *boni omnes* támogatását élvezve, képes elhárítani az állam által fogant és kihordott veszélyt (uo.). Aligha kétséges, hogy Cicero itt először fogalmazta meg egy organikus államfelfogás keretein belül az államot nehéz helyzetéből kimentő, átmenetileg szinte teljhatalmat gyakorló *princeps*, ill. *moderator*, vagy *rector rei publicae* ideálját, amelyet aztán elméleti síkon majd a *De re*

publica bont ki.¹⁸ E dialógusban Scipio az állam egyszemélyi vezetőjét a kormányoson stb. kívül ugyanúgy az orvoshoz hasonlítja, mint ahogy 63-ban Cicero consulként ugyanezt a feladatot vindikálta magának (rep. 1,40,62; vö. 5,4,6). Scipio szerint ugyanis a hatalomnak egyetlen személytől történő megragadását épp az teszi szükségessé, hogy a *res publica*-ban eluralkodik a betegség (*ingravescente morbo* — 1,40,63), márpedig az állam egészsége többet ér, mint a nép kénye-kedve (uo., vö. Plat. leg. 3,698 a—c; 699 c; Polyb. 6,44). A *moderator rei publicae*-nak ugyanúgy kell törődnie a polgárok boldog életével, mint a *medicus*-nak a *salus*-szal (rep. 5,4,6 apud Att. 8,11,1), s a képzett politikus tevékenysége olyan áldásos, mint amikor a mag jó talajba hullva, kiváló termést hoz (rep. 5, frg. 5 B apud Comm. anon. ad Verg. G. 1,1; App. Serv. III p. 199, 4 Hagen). Ennek alapján érthető, hogy e politikus tevékenysége *optimae curae de salute patriae* (rep. 6,26,29).

Az állam épségének megőrzése, ill. visszaállítása azonban — mint a consuli beszédekben olvashatjuk — nemcsak a kiemelkedő egyéniségek műve, hanem az isteneké is, mindenekelőtt Iuppiteré, amiért *tam horribilem, tamque infestam rei publicae pestem toties iam effugimus* (Cat. 1,5,11). Az istenek segítségével helyreállított összhang az alapja annak, hogy *invictus populus*-ról, *clarissimum imperium*-ról és *pulcherrima urbs*-ről beszélhessünk (uo. 2,9,19). — A *De re publica*-ban azután azok részesülnek égi elismerésben, akik — miként az orvosokhoz illik — *patriam conservaverint, adiuverint, auxerint* (rep. 6,13,13).

A 63-as consul tehát, aki ugyanúgy biologikus államfelfogást vall, mint Polybios, nem viszi következetesen végig a görög történetíró gondolatát, hogy *kata physin* minden politikai organizmusnak el kell pusztulnia, beleértve a világtörténelem addigi legtokéletesebb és legtartósabbnak ígérkező államát, a római *mikté politeia*-t is. Cicero szerint ugyanis van lehetőség az *immortalis civitas*, az *aeternum imperium* megvalósítására, ha az államot megfertőző betegségeket (*intestina mala*) a hatalomvágy (*cupiditates*) kiirtásával és a hatalomra éhes, forradalomra ácsingózó emberek (*turbulenti homines atque novarum rerum cupidi* — Rab. 12,33) megsemmisítésével felszámolják. Ha ez így megtörténik, akkor az államot a *coniunctio* . . . *confirmata* . . . *perpetua in re publica* megvalósultával nem fenyegeti többé *nulum* . . . *malum civile* (Cat. 4,7,15). — Később azután a *De re publica* elméletileg is megmagyarázza, hogy az állam az emberrel ellentétben miért nem halandó (*nullus interitus est rei publicae naturalis*), azért, mert ha a *civitas* . . . *tollitur, deletur, extinguitur*, ez olyan, mintha *omnis hic mundus intereat et concidat* (rep. 3,28,40 apud Augustin. civ. d. 22,6, 75—87). Igaz, ez némiképp ellentmondásban áll a műben hangoztatott azon másik elvvel, hogy csak az örök, ami nem születik (rep. 6,26,28), márpedig Cicero szerint az államnak van *origo*-ja (rep. 2,3).¹⁹

Cicero, a consul számára a római állam ezen *aeternitas*-a, ill. *sempiternitas*-a (vö. Rab. 12,33) csak lehetőség, amelyet valóra kell váltani, mert ha nem, akkor más *civitas* veszi át Róma helyét, ahogy a *De re publica* szerint is Ti. Gracchus veszedelembé sodorta az amúgy elpusztíthatatlan államot (rep. 3,29,41). Ez a gondolat mindenekelőtt a *populares* által Capuában foganatosítani kívánt colonia-

¹⁸ L. erről többek közt E. Lepore mindmáig alapvető munkáját: Il *princeps ciceroniano e gli ideali politici della tarda repubblica*. Napoli 1954. A *De re publica* és a *De leg. agr. II* érintkezésére ebben a vonatkozásban már M. Rambaud felfigyelt (Cicéron et l'histoire romaine. Paris 1953, p. 53.).

¹⁹ Vö. L. Perelli: La definizione e l'origine del stato nel pensiero di Cicerone. AAT 106 (1972) 281—309.

telepítés kapcsán fogalmazódott meg, mert a consul szerint a törvénytervezet megalkotóinak az a törekvése, hogy ebbe a városba kell *imperii nomen transferre* (leg.agr. 1,6,18), hiszen ezek az emberek gyűlölik Rómát, *hanc arcem omnium gentium* (uo.). Ezt a nézetét Cicero ugyanúgy hangoztatja a népgyűlés előtt, mint a senatusban, ahol azt mondja: *nefarii rem publicam nostram transferre conantur* (leg.agr. 2,32,87—88). A megfogalmazás eleve sejtetni engedi, hogy Cicero itt a természetelvű gondolkodáshoz oly gyakran tapadó *translatio imperii* elméletéhez folyamodik,²⁰ ami abban is megmutatkozik, hogy a szónok *imperium novum*-ról, ill. *alia sedes imperii*-ről, vagyis *altera Roma*-ról beszél (leg.agr. 1,8,24). Cicero szerint az ősök tisztában voltak ezzel a veszéllyel, ezért semmisítették meg Róma mindhárom riválisát: Karthágót, Korinthost és Capuát, nem tűrve meg ott még az *imago rei publicae*-t sem (leg.agr. 2,32,88). Ne kutassuk, hogy Cicero e ponton mennyiben kapcsolódik Platón eszmerendszeréhez, mennyiben nem,²¹ annyi azonban tény, hogy a szónok a *translatio imperii*-t is az organikus államértelmezés alapján képzei el, mert szerinte azért kell a rivális államokat teljesen megsemmisíteni: *ne quando recreata exurgere atque erigere se possent* — sc. *civitates* (leg.agr. 2,32,88). Mint a *De re publica* II. könyvének bevezetője — összevetve Velleius Paterculus egy helyével — megmutatja (2,1,3; vö. Vell. 1,7,2 = HRR frg. 69 Peter), Cicero itt feltehetőleg az idősebb Catónak ugyancsak természetelvű államfelfogásának egy mozzanatát vitte tovább, beleépítve azt tulajdon teóriájába. Szerinte Róma *aeternitas*-ának egyik feltétele az, hogy ne legyenek *sedes novae rei publicae*, nehogy úgy szolgáljanak, mint *moles contra veterem rem publicam* (leg.agr. 2,33,89). Ezért kell Capuának *soluta ac debilitata*-nak lennie, vagyis hogy teste elernyedj és legyengült legyen *nervis urbis omnibus exsectis* (leg.agr. 2,33,91; vö. Verg. G. 4,199; Aen. 12,951; Lucr. 6,978; Tac. hist. 2,99; 3,38). — A *translatio imperii* gondolata burkoltabb formában és némiképp más vonatkozásban a *De re publica*-ban is megtalálható, mert Laelius e nézetet szem előtt tartva állítja szembe a növekedési stádiumában lévő *adulta vix* Rómával a *senescens iam Graecia*-t (rep. 1,37,58). Itt tehát nem csupán az államok életkorával²² számoló felfogásról van szó (vö. Cic. rep. 2,1,3; 11,21; 12,24; Brut. 27), hanem arról, hogy az egyes államok állapotuknak megfelelően mint játszanak változó szerepet az emberiség történetében. Még egyértelműbb a *translatio imperii* koncepciója Alba Longa és Róma viszonylatában, mert az előbbi *valida urbs et potens* helyébe lép a többre képes és hivatott Róma (rep. 2,2,4).

Cicero consuli beszédei tehát egy alapvetően egységes, organikus-biológikus megalapozású államfelfogásra épülnek,²³ amelynek gyökerei részben Catóra, rész-

²⁰ A „Weitergabe der Reichsgewalt”-gondolatot is érinti A. Demandt alapvető munkája: *Metaphern für Geschichte, Sprachbilder und Gleichnisse im historisch-politischen Denken*. München 1978. pp. 34, 44, 203.

²¹ A Platón politikai filozófiájával kapcsolatos irodalom összeállítása: J. F. M. Arends: *Die Einheit der Polis, Eine Studie über Platons Staat*. Leiden—New York—København—Köln 1988, 451—457.

²² L. ezzel kapcsolatban R. Häußler tanulmányát: *Von Ursprung und Wandel des Lebensaltervergleichs*. Herm. 92 (1964) 313—341.

²³ Számontartja Cicero történelemszemléletében a születés—növekedés—hanyatlás mechanizmusát M. Rambaud is (i. m.), aki így ír a latin szerzőről: „il a vu l'État romain, ce modèle parfait, comme un être vivant dans sa naissance, sa croissance, son âge adulte et sa force” (p. 89). Szól erről a felfogásról M. Ruch is: *Le thème de la croissance organique dans la pensée historique des Romains, de Caton à*

ben Polybiosra vezethetők vissza, s az utóbbin keresztül mind Platónra, mind Aristotelésre, talán Dikaiarkhosra, sőt, végső soron Hippokratésra.²⁴ Ezt a nézetet akár tartalmánál, akár az arisztokratikus színezetű Menenius Agrippa-mesével²⁵ való érintkezésénél fogva optimata beállítottságúnak is minősíthetnők, ami talán helyén való is, bár emlékeztetnünk kell rá, hogy Ciceroval egyidejűleg feltehetőleg egyes *populares* szintén valamiféle természetelvű koncepciót tettek a magukévá, mégha más tartalommal is. Hiteles lehet ugyanis Cicero közlése Catilina ama kijelentéséről: *duo corpora esse rei publicae: unum debile infirmo capite, alterum firmum sine capite* (Mur. 25,51), s ő maga, minthogy már sokat kapott ettől az utóbbtól, nem fog mint fej hiányozni a számára. Az is lehet persze, hogy Catilina ezekkel a szavakkal Cicéronak csak azt a sugalmazását kívánta megkontrázni, miszerint a *malum intestinum* következtében meggyengült *corpus rei publicae* az ő főségével nyeri majd vissza erejét, ahogy ennek elérését azután meggyőződéssel hirdette is. Amennyiben ez a feltételezésünk helyes, akkor ezt bizonyítéknak tekinthetjük arra, hogy az organikus államértelmezés nem a 60-as átdolgozás, ill. kiadás idején került bele a consuli beszédekbe,²⁶ hanem az a szónoklatok eredeti, koncepcionális gondolati eleme. Emellett szól az is, hogy ez az eszme annyira nagy helyet foglal el a vizsgált Cicero-írásokban, hogy a politikus nem kockáztathatta meg a római eseményekben nem egy, nagyon is tájékozott olvasója előtt egy új központi nézet újonnan történő becsempészésével, hogy nyilvánvalóan leleplezze magát: meghamisította az eredetileg elhangzott beszédeket.²⁷ A Cicero-szónoklatok biológus államfelfogásának hitelessége mellett szól különben az a tény is, hogy a hasonló tárgykörhöz tartozó, de már i. e. 62-ből való *pro Sulla*-ban ugyancsak hasonló politikai interpretációval találkozunk, hiszen itt Cicero többek közt úgy fogalmaz: csak a polgárok támogatásával (*comites*) lehetett *princeps... ad salutem* (sc. *rei publicae* ill. *omnium generum atque ordinum*) (Sull. 3,9; vö. 10,29; 27,76; 29,82; 31,87). Ugyancsak biológus államfelfogást tartalmaz a *Pro Murena*, amely bírósági beszédként nem számított politikai beszédnek, s így i. e. 60-ban nem került átdolgozásra az ekkor tervezett *σῶμα* számára.²⁸

Florus. ANRW I.2, 1972, 830 kk. Főleg a haladás problémája foglalkoztatja A. Novara-t: Les idées romaines sur le progrès d'après les écrivains de la République. I (Paris 1982) 163 skk.

²⁴ Cicero forrásainak kérdéséről l. M. Rambaud: i. m. 83; 89 kk. A természet és az állam összefüggését valló antik felfogásokról l. R. Pöhlmann: Hellenische Anschauungen über den Zusammenhang zwischen Natur und Geschichte. Leipzig 1879.

²⁵ Vö. W. Nestle: Die Fabel des Menenius Agrippa, Klio 21 (1927) 350–360; R. M. Ogilvie: A Commentary on Livy. Books 1–5. Oxford 1965. 315 k. E témába vágó tanulmányom: Mese és történelemszemlélet az ókorban. MTA I. Oszt. Közl. 33 (1982) 111 skk.

²⁶ A ciceroi beszédek számottevő átdolgozását tételezi fel pl. R. G. M. Nisbet: The Speeches. Cicero, Studies in Latin literature and its influence. T. A. Dorey (ed.). London 1965². 62 k.; J. v. Ungern-Sternberg: Ciceros erste Catilinarische und Diodor XL 5a, Gymn. 78 (1971) 47–54; A. Primmer: Historisches und Oratorisches zur ersten Catilinaría, ibid. 84 (1977) 18–38; s a legszélsőségesebb módon Chr. Helm: i. m., passim.

²⁷ W. Stroh (J. Humbert koncepciójának elemzése nyomán) az alábbi végkövetkeztetést vonja le: „... obwohl wir eine 'politische' Interpolation grundsätzlich nicht sicher ausschließen können... wäre es dennoch ganz unsachgemäß, diese Reden als Kontaminationen irgendeiner Art zu betrachten” (Taxis und Taktik. Ciceros Gerichtsreden, Stuttgart 1975, p. 54).

²⁸ Igaz ugyan, hogy A. Boulanger a *Pro Murena* publikálását még későbbre teszi, mint a politikai jellegű beszédekét (REA 42 [1940] 282–287; uő. in: Cicéron, Discours, tom. XI p. 17 és 3. jegyzet). A szónoklatok publikálásakor Cicero foglalkoztató szempontokról vö. J. W. Crawford: M. Tullius Cicero: The Lost and Unpublished Orations. Göttingen 1984. 3–16).

Nem térhetünk ki végül az elől a kérdés elől sem, hogy vajon Cicero valóban következetesen végiggondolta-e fentebb vázolt biológikus jellegű államfelfogását, vagy inkább csak egy hatásos metaforát alkalmazott-e a politikai berendezkedésre. Ez utóbbi értelmezés mellett szólhatna egyfelől az, hogy Cicero nem egyszer él az adott összefüggésben valamilyen hasonlító szóval, másfelől pedig az, hogy az állam-mal kapcsolatban alkalmanként más képeket is használ, főleg olyanokat, melyek a politikai berendezést épülethez hasonlítják, utalva részben szilárdságára, részben alapjaiban való megrendülésére (vö. pl. leg. agr. 1,6,19; Cat. 1,7,18; 4,6,11; 13; 9,19 stb.). Találkozunk továbbá a lírából jól ismert hajó-metaforával is (vö. Mur. 35,74).²⁹ Ezek a képek azonban lényegében csak az organikus értelmezésnek meghatározott vonatkozásait húzzák alá, részben az állam egységét, részben egy idő után bekövetkező pusztulását, részben tudatos és határozott irányításának szükségességét. Valószínű persze, hogy ennek alapján az állam élő testként való értelmezését sem kell talán teljesen szó szerint értenünk, hanem inkább arra kell gondolnunk: a történelem adott pillanatában csak ilyen képes formában volt lehetőség a politikai berendezkedés mozgásmechanizmusának megragadására és leírására. Ám ugyanakkor azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a kép- és metaforaanyag azért meghatározó értékű egy világkép és -felfogás szempontjából.³⁰

Cicero consuli beszédeiből határozottan kirajzolódnak előttünk egy organikus-biológikus szemlélet jegyében kialakított államelmélet körvonalai. Ez nem egyszerűen csak egy adott olvasó, vagy hallgató közönség meggyőzését célozta, hanem a társadalom harmonikus működését, a társadalmilag értékes tevékenységet állítva fel eszményként, van neki minden polgári kultúrtársadalom számára valami humanista üzenete, méghozzá úgy, hogy egy összetett kép- és metaforakészletet felhasználva, különféle történetfilozófiai hagyományokat szintetizál, úgymint Platon, Aristotelész, Dikaiarkhos, Polybios és az idősebb Cato szellemi örökségét, bőségesen kiegészítve mindezt gazdag személyes élettapasztalatából leszűrt egyáltalán nem felszínes saját következtetéseivel.³¹ Minden bizonnyal az már Cicero közvetlen hatásával³² magyarázható azután, hogy hasonló filozófiai megalapozással találkozunk mind Sallustius *prooimion*-jaiban,³³ mind Livius *praefatio*-jában, sőt ez a felfogás valójában mindkét történetíró egész munkásságában koncepcionálisan fontos szerepet játszik.

Az sem lehet véletlen, hogy Cicero épp Poseidóniosztól³⁴ remélte a maga consulatusának megörökítését, ami nyilván a consuli beszédekben foglalt nézeteket is megismétlő cicerói *hypomnēmata* történetírói kidolgozása lett volna. A rhodosi bölcselő politikai ideái ugyanis nem álltak távol Cicerótól,³⁵ akire egyébként nagy

²⁹ A kérdéshez I. H. Berthold: Die Metaphern und Allegorien vom Staatsschiff, Staatskörper und Staatsgebäude in der römischen Literatur. J. Burian—L. Vidman (edd.): Antiquitas Graeco-Romana ac tempora nostra. Praga 1968. 95—105; és mindenekelőtt: A. Demandt: i. m., passim.

³⁰ A. Demandt: i. m., 1—16.

³¹ M. Rambaud: i. m., 101—102 és passim.

³² L. erről M. Rambaud idézett munkájának „Influence de Cicéron” c. fejezetét (121 kk.).

³³ Vö. pl. M. Ruch: i. m., 832 k.

³⁴ Vö. M. Ruch: Le thème de la croissance organique dans le livre I de Tite Live. Studii Clasice 10 (1968) 123—132.

³⁵ Poseidóniosról és politikai eszméiről I. többek közt K. v. Fritz: Poseidonios als Historiker, a „Historiographia Antiqua” c. W. Peremans-émlékkönyvben (Leuven 1977) 163 kk.; legutóbb pedig K. Bringmann: Geschichte und Psychologie bei Poseidonios. Aspects de la philosophie hellénistique. Genève 1986 (Entretiens de la Fondation Hardt), 29 kk.

hatással is voltak a sztoikus indíttatású, ám ugyancsak szintetizálásra törekvő görög szerző elképzelései, nem utolsósorban az állammal összefüggésben, ahogy ezt többek közt a *Somnium Scipionis*, vagy a *De officiis* bizonyítja. Az emberiséget a *kosmos* egyetemes törvényszerűségén belül szemlélő, a *kosmos*, az isten és az élőlény *syndesmos*-át és *sympatheia*-ját hirdető Poseidónios ugyanis Polybiost folytató történeti munkájában azt vallotta, hogy mindez épp a római államban testesült meg, amelyet ennek értelmében a többi népnek el kell fogadnia.³⁶

³⁶ E kérdést már érintettem egy másik tanulmányomban: Cicero és közönsége. A „Műalkotás — esztétikum — közönség az antikvitásban” c. kiadványban. (Debrecen 1988) 95 skk.

A RÉTORIKAI *NARRATIO* ÉS AZ IRODALMI ELBESZÉLÉS

(PETR. SAT. 61—62)

1. Dolgozatomban Petronius farkasember-elbeszélésének struktúráját kívánom feltárni. Az eddigi Petronius-kutatás megvilágította már ennek az elbeszélésnek alapkérdéseit:¹ összegyűjtötte és értelmezte a farkasember-történet motívumait a pogány és keresztény irodalomban,² megvizsgálta helyét és szerepét a Satyricon felépítésében³ és foglalkozott az elbeszélés eredeti latin szövegében található szövegkritikai problémákkal.⁴ De magának az elbeszélésnek felépítésével tudtommal még nem foglalkoztak, pedig e téma vizsgálata hozzájárulhat Petronius írásművészetének és a Satyricon általános struktúrájának jobb megértéséhez.

A „történet” terminuson bármely történésnek azt az alapeseményét értem, amely egy szóban forgó történet minden változatában kötelező elemként megismétlődik, például a farkasember-történet esetében egy vagy több ember farkassá változik, majd visszaváltozik emberré. Az ilyen alaptörténetnek mindig van bizonyos felépítése az *ordo naturalis* szerint. Az „elbeszélés” terminuson pedig azt az egyedi feldolgozást értem, amely a *dispositio* szintjén új kompozíciót ad a történetnek az *ordo artificialis* szerint, és új nyelvi formába öltözteti az *elocutio* szintjén, s többnyire új funkcióval látja el.⁵

2. A farkasember-történet közismert volt az antik irodalomban. A M. Schuster és mások által összegyűjtött anyagból csak azokat említem meg, amelyek gondolatmenetem szempontjából fontosak. Hérodotos írja a *Neuroi*-népről (IV 105): „A szkíták és a Szkithiában lakó hellének állítása szerint évente néhány napra az egész nép farkassá változik, aztán újra visszaveszik rendes alakjukat. Hiába mesélnek azonban ilyesmit, engem nem tudnak meggyőzni, pedig váltig állítják, hogy így van, még meg is esküsznek rá.”⁶ Vergilius 8. eklogájában, Alphesiboeus varázséne-

¹ Elsősorban a kommentárok: L. Friedlaender: *Petronii Cena Trimalchionis*. Leipzig 1906²; W. B. Sedgwick: *Cena Trimalchionis*. Oxford 1950²; E. Paratore: *Il Satyricon di Petronio*. II. Commento. Firenze 1933; P. Perrochat: *Pétrone: Le festin de Trimalcion*. Paris 1962³.

² M. Schuster: *Der Werwolf und die Hexen*. Wiener Studien 48 (1930) 149—178; D. M. Kratz: *Fictus lupus. The Werewolf in Christian Thought*. Classical Folia 30 (1976) 57—79.

³ G. N. Sandy: *Petronius and the Tradition of the Interpolated Narrative*. TAPhA 101 (1970) 463—476.

⁴ S. M. Miller: *Werewolves and „Ghost Words” in Petronius: Matauta tau*. CPh 37 (1942) 319—321; H. D. Rankin: *On Petronius 62.9*. CPh 86 (1958) 501; K. F. C. Rose: *Petronius 62.9 again*. CPh 62 (1967) 259.

⁵ A „történet” és „elbeszélés” terminusokról ld. W. Schmid: *A narratív szintek (a „történés”, a „történet”, az „elbeszélés” és az „elbeszélésábrázolás”) szemiotikai státusa*. MTA I. OK 33 (1982) 167—181.

⁶ Ford. Muraközy Gy. (Budapest 1989.)

kében (96 sk.) található a következő részlet: „Ezeket a Pontusban nőtt varázsfüveket és -szereket maga Moeris adta nekem, akit gyakran láttam ezeknek segítségével farkassá változni és az erdőkben eltűnni” (*his ego saepe lupum fieri et se condere silvis / Moerim vidi*) E helyből nyilvánvaló, hogy Itáliában is el volt terjedve a farkasember-történet.

Hogy az i. sz. 1. század dereka táján mennyire hitt a köznép a farkasember létezésében, azt két római prózaíró világosan kifejezésre juttatja. Pomponius Mela (Chorogr. II 14 sk.) megismétli azt, amit Hérodotos mondott a Neuroi-népről: van egy időszak, amikor farkassá változhatnak s visszaváltozhatnak emberré (*Neuris statum singulis tempus est, quo si velint in lupos, iterumque in eos qui fuere mutantur*). Mela leírásának érdekessége abban van, hogy Hérodotostól eltérően tényként említi a farkassá változást, mint ami az ő korában is létezett.

Egészen másként nyilatkozik e kérdésről a tudós Plinius. Naturalis historiájának 8. könyvében arról beszél, hogy milyen különleges állatok vannak az egyes országokban, majd a 78. fejezetben rátér a *basiliscus* kígyóra, mely leheletével, és a *mustellá*-ra, mely szagával öl. Itáliában pedig úgy látszik — folytatja —, hogy a farkas tekintete ártalmas az emberre. Ezután határozottan kijelenti: nem igaz az, hogy az emberek farkassá változnak, majd ismét visszaváltoznak emberré, s azt is meg tudja magyarázni, miért vésődött bele a népbe ez a hiedelem annyira, hogy átkozottnak tekinti a farkasembert (*unde . . . vulgo infixa sit fama in tantum, ut in maledictis versipelles habeat*). Idéz egy Euanthés nevű görög szerzőt, aki szerint egy bizonyos Anthus családjából sorsolással választanak ki valakit és egy tóhoz vezetik. Ott az illető felakasztja ruháit egy tölgyfára, átúszik a tavon, s ezután farkassá változik kilenc évre. Ha ezen idő alatt nem nyúl emberhez, majd visszaúszik a tavon, felveszi ruháját, újra emberré változik, de kilenc évvel öregebb lesz. De nincs olyan nagy hazugság, — jegyzi meg Plinius —, amire ne lehetne tanút találni, s így folytatja: Apollas arról tudósít, hogy Arcas lakói Iuppiter Lycaeus tiszteletére emberáldozatot mutattak be. Demaenetus evett egy feláldozott fiú húsából és farkassá változott. Tíz év múlva visszaváltozott, majd versenyzőként indult az Olympián és győzött (8,81—83).⁷ Pomponius Mela és Plinius adatai alapján Petronius farkasember-elbeszélését is azon „belső érvek” közé utalhatjuk, amelyek arra utalnak, hogy a Satyricon az első század közepe táján keletkezhetett.⁸

3. Petronius farkasember-elbeszélését Nicerós, a volt rabszolga meséli el Trimalchio lakomáján, mégpedig magának Trimalchióznak kérésére. A mese latin szövegében komoly szövegkritikai problémák vannak, különösen két helyen. Az első hely Müller legújabb kritikai kiadásában így hangzik: *si quid ab illa petii, numquam mihi negatum; fecit assem, semissem habui; <quicquid habui>, in illius sinum demandavi* (61,8).⁹ E mondatban két probléma van: egy interpunkciós és egy értelmezésbeli. A *quicquid habui* szókapcsolat Bücheler betoldása. Révay József szerint, ha helyesen tagoljuk a Traguriensis kódex eredeti szövegét, akkor semmi szükség Bücheler betoldására, s a mondat értelme is az antik jogviszonyoknak megfelelő lesz. A Traguriensis olvasat ugyanis így hangzik: *si quid ab illa petii, numquam mihi negatum fecit; assem, semissem habui, in illius sinum demandavi*. Mint

⁷ Plinius elbeszélésével kapcsolatos problémákat ld. Pline L'Ancien Histoire naturelle VIII. Texte établi, traduit et commenté par E. Ernout. Paris 1952, 129—131.

⁸ K. F. C. Rose: The Date and Author of the Satyricon. Lugduni Batavorum 1971, 20. skk.

⁹ Petronius Satyriconját K. Müller kritikai kiadása alapján (München 1961) idézem.

a tagolásból kiderül, Révay a *fecit* igealakot a *negatum*-hoz kapcsolja, mert ilyen képzések a vulgáris latinban igen gyakran előfordulnak, s ezzel azt a problémát is megoldja, hogy hogyan kereshetne pénzt Terentius kocsmáros felesége, Melissa, férje számára vagy helyett. Sehogyan, hiszen Niceros nem is ezt mondja, hanem ezt: „ha bármit kértem tőle, sohasem tagadta meg; ha volt egy *as*-om vagy fél-*as*-om, rábízta”.¹⁰ Egyébként nemrég J. Delz is ugyanazt az olvasatot tartja helyesnek, mint Révay, csak nem hivatkozik rá.¹¹ A másik kritikus hely, amelyet Müller két *crux* közé tesz, így hangzik: *matauitatau*. Révay így oldja fel ezt az olvasatot: *mactavi vi tota*, azaz „teljes erőből vagdalkoztam”. Révaynak ez a javítása paleográfaiailag is indokolt, bele is illik a szövegösszefüggésbe, ezért egyetérték K. Rose-zal, aki hiányolja Révay megoldását a kritikai apparátusban.¹²

4. A Niceros elmesélte farkasember-elbeszélésben két szinten is találkozunk folklóre-elemekkel, egyfelől azon motívumok szintjén, amelyek más farkasember-elbeszélésekben is előfordulnak, másfelől az elbeszélés nyelvi szintjén, mely tele van vulgáris nyelvi formákkal.

A farkasember-történeteknek szinte köztelező eleme az, hogy a farkasember erős. Niceros katonája erős, mint a halál: *fortis tamquam Orcus* (62,2), s ez természetes, hiszen a farkasember kapcsolatban áll a túlvilág erőivel.¹³ A Plinius említette egyik történetben a farkasember olimpiai győztes lett. Hasonlóképpen nem véletlen az, hogy kakaskukorékolás táján (*circa gallicinia* 62,3) indultak el, vagyis éjféli és az első kakasszó közötti időben, amikor is a néphit szerint megszűnik a határ evilág és a másvilág között. Annak is van jelentősége, hogy az átváltozás temetőben történik: a temető közel esik a démoni másvilághoz.¹⁴ A levetkőzés is fontos motívum: a katona levette ruháit és az út szélére tette, hogy ha majd visszaváltozik, megtalálja. De még ennél is fontosabb funkciója van a körülvizelésnek: egyfelől ez az a mágikus cselekmény (itt természetesen parodisztikus céllal), mely lehetővé teszi az átváltozást, másfelől ezzel a katona mágikus kört von ruhái köré, s így megakadályozza, hogy elvigyék azokat.¹⁵ De nem jelentés nélküli a megsebesülés motívuma sem: ez vet véget a varázserőnek, s a farkas ismét visszaváltozik emberre.

A mese nyelvezete tele van barbarismussal és soloecismussal. Maga Niceros is tudatában van ennek, s feszélyezve érzi magát a művelt Agamemnon rétor előtt, végül mégis vállalkozik a mesélésre, mert ahogy ő mondja: *satius est rideri, quam derideri* (61,4) — jobb ha nevetnek, mint ha kinevetnek. Ilyen szörnyűséges barbarismusokat használ, mint *fefellitus*, *egi aginavi*, *apocolamus*, s olyan soloecismusokat, mint *persuadeo hospitem a hospiti* helyett, *nobis adiutasses a nos* helyett stb. De még ezeknél is ízesebbek a népies közmondásos kifejezései: *per scrutum per ocream* „mindenáron”, *scruta scita* „lim-lom”, *per bifurcum*,¹⁶ amit Révay finoman így fordít „hátaomon”,¹⁷ Horváth I. K. pedig „kétágú felemen”,¹⁸ stb.

¹⁰ J. Révay: Emendationum Petronianarum specimen. EPhK 40 (1916) 163–168.

¹¹ J. Delz: Gnomon 34 (1962) 682; MH 34 (1977) 141.

¹² K. F. C. Rose: CPh 62 (1967) m. 259.

¹³ Vö. M. Schuster: I. m. 156.

¹⁴ Vö. M. Schuster: I. m. 157–158.

¹⁵ Vö. M. Schuster: I. m. 161.

¹⁶ E vulgáris szavak és kifejezések értelmezését ld. a kommentárookban.

¹⁷ Petronius: Trimalchio lakomája. Ford. Révay J. Budapest 1977, 87.

¹⁸ T. Petronius Arbiter: Satyricon. Budapest 1972, Ford. Horváth I. K., 66.

De ugyanilyen népies Niceros értékszemlélete is: egyetlen értéket ismer: ez a pénz. Trimalchio is folyton gazdagságával dicsekszik. Niceros pedig, amikor megesküszik arra, hogy igaz a története, nem istenre esküszik, hanem a vagyona: *ut mentiar nullius patrimonium tanti facio* (62,6). Ugyanennek rendeli alá a szerelmet is. Bár „az istenek rendeléséből” lesz szerelmes Melissába, szerelmének legfőbb motívuma mégsem a szerelmi vágy vagy a testiség, hanem az, hogy Melissa derék volt: rábízhatta pénzét, sohasem csapta be. A Petronius-kutatás már régen felfigyelt arra, hogy szoros kapcsolat van a Satyricon és Platón Symposionja között,¹⁹ például Habinas alakját Petronius a platóni Alkibiadés alapján árnyalja.²⁰ Niceros szerelemfelfogása pedig a *Phaidros* Erős-történetére emlékeztet: Erős jóvá, becsületté tesz, szép tettekre indít, a szerelmes ember nem hagyja cserben szerelmét stb. (Symp. 178 c—180 b). Ez a finom parodisztikus utalás azt sejteti, hogy itt már az író Petronius is szóhoz jut, azaz ez a paródia már annak az írói tevékenységnek része, melynek során a farkasember-történetből elbeszélés lesz.

5. Szembeszökő tény az, hogy mennyire nagy tere van a rétorikának a Satyriconban. Például a ránk maradt rész éppen a korabeli rétorika-oktatás bírálatával kezdődik, szerepel benne Agamemnon rétor, s aki csak megszólal, szónokol, deklamál; mindez arra utalhat, hogy a mű abban a korban keletkezett, amelyben a rétorika mindent áthatott, vagyis az ezüstkorban. De jól megragadható a rétorika szerepe a betételbeszélések struktúrájában is, például, hogy az eddigi kutatás kimutatta, a pergamumi ifjú²¹ vagy az ephesusi matróna történetében²².

W. Schmid véleménye szerint „a cselekmény művészi felépítéséről szóló tanítás hiányzik az antik rétorika rendszeréből”²³. Ehhez csak annyit, hogy az antik hagyomány szerint a rétorika Korax felfedezésével kezdődött; a hármas felépítésű beszéd bevezetésből, tárgyalásból és befejezésből áll. Aristotelés is megállapította, hogy a tragédia befejezett és teljes cselekményt utánoz. „Teljes az, aminek van kezdete, közepe és vége. . . . A jól összeállított történeteknek tehát nem lehet csak úgy akárhonnan kezdődniük, sem találomra bevégeződniük” (Poét. 7).²⁴ Rétorikájában pedig részletesen foglalkozik a szónoki beszéd felépítésével, részeivel, s ugyanezt teszi a latin nyelvű rétorikák, amelyek a *dispositio* címszó alatt leírják, milyen részekre oszlik a szónoki beszéd, s hogyan kell ezeket a részeket felépíteni.

Nos, Niceros farkasember-elbeszélése nyilvánvalóan három részre oszlik, s felépítésében megragadható az a tanítás, amelyet a *narratio*-val (a tényállás elbeszélésével) kapcsolatban minden antik rétorika kifejt. A *Rhetorica ad Herennium* szerint „az elbeszélésben három követelménynek kell meglennie: a rövidségnek, a világosságnak és a valószerűségnek”²⁵ (1,9,14). Hogyan lehet az elbeszélést röviden megfogalmazni? „Úgy tudjuk röviden előadni az ügyet, ha onnan kezdjük, ahonnan szükségesnek látszik, . . . ha a részleteket mellőzve, a főbb mozzanatokat mondjuk el; ha nem követjük végig a cselekményt, hanem csak addig, ameddig szükséges”

¹⁹ E. Courtney: Parody and Literary Allusion in Menippean Satire. *Philologus* 106 (1962) 67.

²⁰ A. Cameron: Petronius and Plato. *CQ* 19 (1969) 367—370.

²¹ R. Dimundo: La novella dell'Efebo di Pergamo. Struttura del racconto. *MCSN* 4 (1986) 83—94.

²² P. Fedeli: La matrona di Efeso. Strutture narrative e tecnica dell'inversione. *MCSN* 4 (1986) 9—35.

²³ W. Schmid: I. m. 175.

²⁴ Arisztotelész: Poétika. Ford. Sarkady J. Budapest 1963.

²⁵ Cornificius: A. C. Herenniusnak ajánlott Rétorika. Budapest 1987.

(1,9,14). Niceros csak azon dolgokról mesél, amelyek a cselekvény fővonulatába tartoznak. Nem szól arról, hogyan került házukba a katona, de arról sem, mi történt később Melissával.

Hogyan lehet az elbeszélést világosan megfogalmazni? „Akkor adjuk elő világosan az ügyet, ha azt, ami előbb történt, előbb mondjuk el, vagyis megtartjuk az eseményeknek azt az időbeli sorrendjét, ahogy azok végbementek, vagy véleményünk szerint végbemehettek” (1,9,15). Niceros pontosan megtartja ezt a szabályt: a történet valamikor éjfél után kezdődik, s kora reggel ér véget.

Hogyan lehet az elbeszélést valószerűen megfogalmazni? Erre vonatkozólag részletesebb utasításokat adnak a rétorok: „Valószerű lesz az elbeszélés, ha úgy mondjuk el, amint a szokás, a közfelfogás és a természetesség megköveteli: ha összhangban lesznek az időpontok, a személyek rangjai, a döntések okai, a megfelelő helyszínek; különben szemünkre vethetik, hogy a megadott időbeli keretek szűkek, hogy ami történt, indokolatlan, hogy nem volt megfelelő a színhely, vagy hogy maguk a szereplők sem tehettek meg vagy szenvedhettek el ilyesmit. Ha a tényállás valóságos, akkor is ragaszkodni kell mindehhez, hiszen gyakran az igazság is csak ezek figyelembevételével lesz hitelt érdemlő; ha meg kitaláltuk a tényeket, akkor még inkább ügyelnünk kell a fentiekre” (1,9,16). Niceros pontosan megtartja ezeket a szabályokat is elbeszélésének mindhárom részében.

Az elbeszélés első részében pontosan megtudjuk a szereplők társadalmi rangját, mi volt szerelmük motívuma, melyik házban kezdődött a történet, azaz a cselekvény teljesen a valóság szintjén játszódik. Melissa férje meghalt, s a hű szerető mindent megtett, hogy e nehéz helyzetében mellette legyen.

Az elbeszélés második része, azaz a közepe már sokkal bonyolultabb: a cselekmény egymással párhuzamosan három szinten folyik. a) Folytatódik a valóság szintjén: Niceros gazdája Capuába megy. Gazdája távolléte lehetőséget biztosít a rabszolgának, hogy elmenjen Melissához. Magával vitte a náluk lakó katonát is. Az ötödik mérföldkőig kellett menniük. A sírok között Niceros elkezdett énekelni, hogy félelmét palástolja. b) Természetfölötti szinten: a katona farkassá változott, ruhái pedig kővé. c) Szubjektív szinten: az elbeszélésbe Niceros folytonosan beleszövi saját érzéseit: majd meghalt az ijedtségtől, nem hazudik, stb.

A harmadik részben az események újra egyszerűbbé válnak, csak két szinten történnek: a valóság és a szubjektivitás szintjén. a) A valóság szintjén: Miután Niceros megérkezett, Melissa elmondja neki, hogy egy farkas megtámadta az állatot, de a farkast is megsebesítette az egyik szolga. Erre Nicerosnak rossz sejtelve támad, s mihelyt megvirrad, hazafelé indul. Amikor arra a helyre ér, ahol a társa a ruháit hagyta, ott csak vérfoltokat lát. Amikor pedig hazaért, társa ott feküdt az ágyban, s az orvos ápolta a nyakát. b) Szubjektív szinten: „Csak most ébredtem rá, hogy a fickó farkasember, mondja, s ettől kezdve, ha agyonvernek, akkor sem tudtam volna vele egy asztalhoz ülni. Kinek-kinek tetszésére bízom, mint vélekedik az eset felől, de engem az isten verjen meg, ha nem színigazság az, amit elmondtam.” Mint az utolsó mondata is mutatja, Niceros többször hangsúlyozza, hogy igazat beszél, s ezzel az igyekezetével eleget tesz a rétorika előírásának, hogy „ha meg kitaláltuk a tényeket, akkor még inkább ügyelni kell” az elbeszélés valószerűségét elősegítő szabályokra.

Az, hogy Niceros elbeszélése hitelre talált, kiderül a hallgatóság reagálásából: mindenki elcsodálkozik, s Trimalchio kijelenti: a haja is égnek áll, mert Niceros igazat beszél, hiszen Niceros komoly ember.

6. Ha arra a kérdésre akarunk válaszolni, hogyan helyezkedik el ez az elbeszélés az egész *Satyricon* struktúrájában, akkor előbb szólni kell a *Satyricon* fennmaradt részeinek felépítéséről. E. Klebs²⁶ a múlt század végén azt a nézetet vallotta, hogy a *Satyricon* struktúrájának egységét Priapus haragja biztosítja: e harag elől menekülnek a szereplők, s közben különféle kalandok történnek velük. Nézetét átvette Kerényi Károly is Révay Petronius-könyvéről írt recenziójában,²⁷ s támadta Révay azon véleményét, mely szerint „a *Satyricon* lazán összefüggő szatirikus epizódok sorozata, amelyekben állandóan részt vesz egy háromtagú társaság (Encolprios, Ascyltos, Giton; vagy Encolprios, Eumolpos, Giton), s amelyeket csak az események időrendi egymásutánja és az elbeszélő személyek azonossága köt össze. . . . Úgy látszik, hogy Petroniust egész anyagának elrendezésében főleg az a szempont vezette, hogy mindig friss, eleven, változatos és mulatságos legyen.”²⁸

A legújabb kutatások Révay nézete felé billentik a mérleg nyelvét. L. Callebat szerint a cselekmény bonyolításában fontos szerepe van a „befoglalás” fogalmának, mely egy újabb elbeszélés belefoglalását jelenti egy korábbi elbeszélésbe, továbbá az „összefogás” fogalmának, mely a különféle történetek egyesítését jelenti egy közös személy (a *Satyricon*-ban az egészet elmesélő Encolprios) által. Ezenkívül megfigyelhető a *Satyricon*-ban egy alapvető narratív motiváció: a Fortuna és a menekülés. A Fortuna jóvóltából a szereplőknek folyton menekülniük kell, de nem az istenek, hanem többnyire hús-vér emberek elől. A Fortuna pedig többnyire Encolprios állhatatlan természetén keresztül érvényesül: mindig elkövet valamit, ami miatt futni kell, s közben még a legszomorúbb jelenetek is vad kacajban végződnek.²⁹ Hasonló eredményre jut K. Hubbard is:³⁰ ő az „összefüggés” és „hasonlóság” terminusokat használja, s szerinte a *Satyricon* struktúrája ezeknek kombinációjával áll össze egésszé, mégpedig gyűrűskompozíció keretében: a *Satyricon* összefüggő részeinek mindig van egy központi magva, s azt veszik körül egymáshoz hasonló, egymásra rímelő események.

Ha így értelmezzük a *Satyricon* struktúráját, akkor a farkasember-elbeszélést az egész szerves részének foghatjuk fel, ugyanúgy, mint a többi betételbeszélést és a verseket. Niceros a lakoma kellős közepén Trimalchio kérésére meséli el ezt a történetet, amikor már pusztán szórakozni akarnak. Nem sokkal ezután a társaság már olyan részeg, hogy amikor Habinas, a temetkezési vállalkozó pityókásan megérkezik, Trimalchio a saját temetésére tereli a szót, s annyira belelovalja magát, hogy ízléstelenül eljártssza a saját temetését. Mindebből arra következtethetünk, hogy a *Satyricon* műfaja is meglehetősen komplex: a szatíra,³¹ a regény, az Atellana és a mimus vegyítéséből gyúrta össze Petronius,³² s talán éppen ebből adódik a cselekmény szaggatott epizódyszerűsége, hiszen a mimus is és az Atellana

²⁶ E. Klebs: Zur Komposition von Petronius' Satirae. *Philologus* 47 (1989) 623. skk.

²⁷ Kerényi K.: Dr. Révay József: Petronius és kora. *EPHk* 51 (1927) 116–122.

²⁸ Révay J.: Petronius és kora. Budapest 1927, 78.

²⁹ L. Callebat: Structures narratives et modes de représentation dans le *Satyricon* de Pétrone. *REL* 52 (1974) 281–303.

³⁰ Th. K. Hubbard: The Narrative Architecture of Petronius' *Satyricon*. *AC* 55 (1986) 190–212.

³¹ R. Beck: The *Satyricon*: Satire, Narrator and Antecedents. *MH* 39 (1982) 206–214. Vö. még: F. Jones: The Narrator and the Narrative of the *Satyricon*. *Latomus* 46 (1987) 810–819.

³² Ugyanezt a véleményt képviseli J. P. Sullivan: The *Satyricon* of Petronius. A Literary Study. London 1968, 81–91; 115 skk.; 219 skk.

is bohózszerű epizódok sorozatából állt, s legfőbb célja a nevetés, a féktelen kacagás felkeltése volt.

7. Vagyis a Satyricon népies elemei hitelesek lehetnek, hiszen ahogy C. Salles megállapítja,³³ a görög római világban vándormesélők, *circulatorok* városról-városra jártak, s néhány garasért mindenféle érdekesítő történeteket meséltek a kíváncsiskodó embereknek. Ennek emlékét őrzi Plinius, amikor így kezdi ellenfeléről, Regulusról szóló levelét: *Assem para et accipe auream fabulam* (2,20,1). Petronius jól ismerte a *circulatorokat*. A Satyriconban is szerepelteti őket, például Habinas dicsekszik azzal a rabszolgájával, aki úgy szavalta Vergilius műveit, hogy Atellanaversezetekkel vegyítette. E rabszolgát Habinas *circulator*-okhoz küldte tanulni, s e tanulás eredménye — Encolpios szerint — *barbaria* lett. (68,5). Ami tehát az elbeszélésből Petroniusé, az a mese struktúrája és funkciói. A szórakoztató funkción kívül ugyanis az elbeszélés jellemzi magát Nicerost is, miközben parodizálja Platón Symposionját.³⁴

³³ C. Salles: *Assem para et accipe auream fabulam*. Latomus 40 (1981) 3—20.

³⁴ Hogy a paródia végigvonul az egész Satyriconon, s a szatirikus utalások szinte az egész korábbi görög és római irodalmat érintik, az szintén a szatíra, az Atellana és a mimus hatásának tulajdonítható. Szepessy Tibor például Encolpios, Ascyltos, Giton szerelmi „háromszögében” a görög regények szerelmespárjainak parodizálását látja, s úgy tűnik, jogosan: Héliodórosz és a görög szerelmi regény. Budapest 1987, 21.

VULGARIZMUSOK ÉS NYELVI NORMA A SATYRICONBAN

1. Az ógörög irodalmi nyelvtől eltérően a latin irodalmi nyelv egységes volt.¹ A *Rhetorica ad Herennium*-tól kezdve Boethius „Philosophia vigasztalása” c. művéig szinten minden műfajban ugyanaz a latin nyelv szólalt meg. Ez az irodalmi nyelv a Kr. e. második századig alakult ki, a latin grammatika, rétorika, az analogia-anomalia-vita továbbá az egyre terjedő urbanizmus normatív előírásai alapján.² A rétorika azt is megszabta, hogy milyen stílusbeli eltérések lehetségesek ezen írott nyelven belül. „Három stílusnem van, . . . minden helyes beszéd ezeket alkalmazza (*in quibus omnis oratio non vitiosa consumitur*), az egyik a fennkölt, a másik a közepes, a harmadik az egyszerű” (4,8,11). Hogy milyen legyen e három stílusnemben a szerzők stílusa, arra vonatkozólag a „stíluserevények” tana adott előírásokat. A *Rhetorica ad Herennium*³ három stíluserevényt sorol fel: a választékosság (*elegantia*), a szerkesztettség (*compositio*) és a fenség (*dignitas*). „A választékosság eredményeképpen minden egyes gondolat érthetőnek és szabatosnak hat. Két eleme a helyes latinosság és a világosság. A helyes latinosság a beszédet minden hibától mentesen, tisztán őrzi meg. Két olyan hiba van, mely sérti beszédünket, a soloecismus és a barbarismus. Soloecismusról akkor beszélünk, ha az utóbb következő szó nem kapcsolódik szabályosan az előzőhöz. Barbarismus esetén a szavakban ejtünk valamiféle hibát.”⁴

A szónokok és költők szóbeli és írásbeli megnyilatkozásait ez a nyelvi norma szabta meg Cicerótól Quintilianusig ugyanúgy, mint Frontótól Hieronymusig. Cice-

¹ A. Diehle: Analogie und Attizismus. *Hermes* 85 (1957) 170—205; Der Beginn des Attizismus. *Antike und Abendland* 23 (1977) 162—177.

² E. S. Ramage: Early Roman Urbanity. *AJPh* 81 (1960) 65—72; — „Urbanitas”: Cicero and Quintilian, A Contrast in Attitudes. *AJPh* 84 (1963) 390—414; — „Urbanitas”: Ancient Sophistication and Refinement. University of Oklahoma Press, 1973. Az *urbanitas* Petroniusnál is szerepel: „*aquam foras, vinum intro*” *clamavit. excipimus urbanitatem iocantis, et ante omnes Agamemnon qui sciebat quibus meritis revocaretur ad cenam.* (52,7). Petronius szövegét K. Müller kiadása alapján idézem (München 1961).

³ Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott Rétorika latinul és magyarul. Ford. Adamik T. Budapest 1987.

⁴ *Elegantia est, quae facit, ut locus unus quisque pure et aperte dici videatur. Haec tribuitur in Latinitatem, explanationem. Latinitas est quae sermonem purum conservat, ab omni vitio remotum. Vitia in sermone, quo minus is Latinus sit, duo possunt esse: soloecismus et barbarismus. Soloecismus est, cum in verbis pluribus consequens verbum superiori non adcommodatur. Barbarismus est, cum verbis aliquid vitiose efferatur*” (4, 12, 17).

ro ilyen norma alapján értékeli a korábbi és korabeli szónokokat Brutusában;⁵ Quintilianus ezen eszmény szerint ítéli meg az *Institutio oratoria* X. könyvében a görög és latin szerzőket;⁶ Fronto e norma előírásait kéri számon tanítványától, Marcus Aureliustól leveleiben,⁷ s végül Hieronymus e normára hivatkozva védi meg saját műfordítási álláspontját Rufinusával szemben.⁸ Ez azonban nem jelenti azt, hogy közben nem változott az irodalmi nyelv és vele együtt az irodalmi nyelvi norma, a norma azonban lassabban és csak részleteiben változott; nagy alapelvei azonosak maradtak. Quintilianus például észreveszi,⁹ hogy az ezüstkori írók és költők nyelvezete bonyolultabbá vált a műfajok keveredése, továbbá a költészet és a próza vegyülése miatt, ezért iktatja ki stílusanából a három stíluselméletet. Ettől függetlenül a három stíluselmélet tanításai tovább élnek. Fronto és köre attól fél, hogy a cicerói és quintilianusi nyelvi norma túlzott érvényesülése sematikussá teszi az irodalmi nyelvet, ezért tösgyökeres, régi jó latin szavakkal kíván friss vért vinni belé, azonban a régi norma legfőbb elvei nála is tovább élnek.¹⁰ Mindez azt jelenti, hogy a rómaiaknál kialakult egy ideálisnak nevezhető római stílus, melyre az elegancia, a férfiaság és a természetes erő jellemző. Quintilianus a kisportolt egészséges testhez hasonlítja: „A jó vérű és gyakorlással edzett ép test ugyanis abból meríti szépségét, amiből erejét: jó színű, feszes és izmos. Ám ugyanez szörtelet-nítve és nőiesen felcícomázva undorítóvá (*foedissima*) válik, éppen a szépségre való túlzott törekvése miatt” (8,19 Proh.).¹¹ De még ez is kevés: Róma városának szellemét kell árasztania ennek a stílusnak. „Még Titus Liviusban, e csodálatosan jó stílusú férfinban is észrevett Asinius Pollio valamiféle páduai vonást. Ezért, amennyire csak lehetséges, minden szavunk, hangunk Róma városának tanítványáról árulkodjék, hogy beszédünk tökéletesen rómainak tűnjék, nem pedig római polgárjoggal szerzettnek” (8,1,3).

⁵ *Quod mihi nuper in Tusculano inchoavisti de oratoribus, quando esse coepissent, qui etiam et quales fuissent* (Cic. Brut. 5,20).

⁶ Inst. or. X 1,8: *Nobis autem copia cum iudicio paranda est, vim orandi, non circulatoriam volubilitatem spectantibus. id autem consequimur optima legendo atque audiendo: non enim solum nomina ipsa rerum cognoscimus hac cura, sed quod quoque loci sit aptissimum.* A Quintilianus által elítélt *circulatores* Petronius felszabadított szereplői előtt olyan tekintélynek számítanak, akiktől tanulni lehet; vö. *sed ego ad circulares eum mittendo erudibam. itaque parem non habet, sive muliones volet sive circulares imitari.* (68,6–7)

⁷ Vö. 53–55 Naber; 49–50 Hout.

⁸ In Rufinum 1,16,2 428B Migne: *Lege ad Herennium Tullii libros, lege Rhetoricos eius, aut, quia illa sibi dicit inchoata et rudia excidisse de manibus, revolve tria volumina De oratore in quibus introducit eloquentissimos illius temporis oratores, Crassum et Antonium disputantes et quartum Oratorem quem iam senex scribit ad Brutum: tunc intelliges aliter componi historiam, aliter orationes, aliter dialogos, aliter epistolas, aliter commentarios.*

⁹ Quintilianus a 8–10. könyvben tárgyalja stíluselméletét, az *elocutiót*, s itt nem foglalkozik a három stílus elméletével. Csak a 12. könyvben, ahol a szónok alakját írja le, a szónok funkcióival kapcsolatban említi, de ott is hangsúlyozza, hogy a valóságban nem három stílusnem van, hanem sok; vö. 12,10,66. *Sed neque his tribus quasi formis inclusa eloquentia est.* 12,10,67: *ac sic prope innumerabiles species reperiuntur, quae utique aliquo momento inter se differant.* De Tacitus is észrevette, hogy változik a stílus (Dial. 18,2): *mutari cum temporibus formas quoque et genera dicendi.*

¹⁰ Vö. Correspondence of Marcus Cornelius Fronto . . . edited and for the first time translated into English by C. R. Haines. London—New York 1919. I.; 61–66 Naber; 56–60 Hout.

¹¹ *corpora sana et integri sanguinis et exercitatione firmata ex isdem his speciem accipiunt, ex quibus vires, namque et colorata et adstricta et lacertis expressa sunt: sed eadem si quis volsa atque fucata muliebriter comat, foedissima sint ipso formae labore.* (Inst. 8,19 Proh.).

2. Ha arra a kérdésre kívánunk válaszolni, hogy kik és hányan beszéltek és írtak e norma szerint a római társadalomban, akkor szociológiai oldalról kell megközelítenünk e nyelvi kérdést. A szociolingvisztikai indíttatású nyelvészeti munkák, például E. Pulgramé és A. Prosdocié kötelezően kitérnek a római társadalom rétegezettségének problémakörére,¹² s ezt helyesen teszik, hiszen a római társadalomban kezdettől fogva létezett egy folytonosan változó, de mégis nyilvánvaló kettéosztottság, mely a köztársaság elején a patríciusok és plebejusok rétegeiben öltött testet. Alföldy Géza „Römische Sozialgeschichte” c. könyvében a korai principatus társadalmi rétegződését piramissal ábrázolja,¹³ melynek csúcsán a császári ház áll (*imperator, domus imperatoria*), közvetlenül alatta az *ordo senatorius*, majd az *ordo equester*, azután az *ordo decurionum* s végül a *familia Caesaris*, a császári ház hivatalainak személyzete. Ezek együttvéve alkotják a római társadalom felső rétegét. A piramisnak ezek alá eső nagyobbik felét az alsóbb rétegek alkotják, mégpedig két nagy csoportban, a *plebs urbana* és a *plebs rustica*, s mindegyiken belül vannak *ingenui* (szabadon születettek), *liberti* (felszabadítottak) és *servi* (rabszolgák).¹⁴ Alapjában véve némi változással e korban is megmaradt a római társadalom kettéosztottsága: a felsőbb rétegeket a római jog *honestiores*-nak, az alsóbbakat *humiliores*-nek nevezte. Pulgram adata alapján¹⁵ Augustus halála után a római birodalom lakosainak száma kb. 54 millió, s ebből 26 millió élt a latin nyelvű nyugati és 28 millió a görög nyelvű keleti területeken. Az összlakosságból mintegy 600—1000 szenátorral, 20 ezer lovaggal és 100—150 ezer decurióval számolhatunk. Alföldy Géza a felsőbb rétegekhez tartozók számát családtagjaikkal együtt kerekén 200 ezerre becsüli,¹⁶ s ez a latin nyelvű lakosságnak nem egészen egy százaléka. Ennyi tehát annak a római rétegnek a száma, amelyről feltételezhetjük, hogy talán a fentebb ismertetett nyelvi norma szerint beszélt és írt. Bár ebben sem lehetünk biztosak, hiszen a Historia Augustából tudjuk, hogy Hadrianust, aki Hispaniából származott, vidékies kiejtése miatt (*agrestius pronuntians*) megmosolyogták a senatus egyik ülésén (Ael. Spart. Hadrian 3,1).

A római társadalom 99%-a tehát az alsóbb rétegekhez tartozott. E rétegekben is voltak nyilvánvalóan olyan csoportok, amelyek az irodalmi norma szerint beszéltek és írtak, például a pedagógusok, színészek, orvosok, jogászok, mérnökök stb., de az is biztosra vehető, hogy az alsóbb rétegek nagy többsége valamilyen szociális vagy földrajzi dialektust beszélt, vagy mindkettőt egyszerre, azaz szociolingvisztikai terminussal élve korlátozott kód birtokában volt, tehát szociális és földrajzi környezetének nyelvét beszélte, s ha ez a szituáció megváltozott, vagy az illető más környezetbe került, vagy más környezetből jöttek hozzá, a kommunikációs folyamatban nem volt képes a kódváltásra.¹⁷ Nehéz lenne pontosan megmondani, hogy

¹² E. Pulgram: *The Tongues of Italy*. Cambridge 1958, 291—310; A. Prosdoci: *Contatti e conflitti di lingue nell'Italia antica: l'elemento Greco*. Popoli e civiltà dell'Italia antica, Vol. 6: *Lingue e dialetti*. Roma 1978, 1029—1088.

¹³ G. Alföldy: *Römische Sozialgeschichte*. Wiesbaden 1984³, 124 sk.

¹⁴ G. Alföldy: op. cit. 94.

¹⁵ E. Pulgram: op. cit. 309.

¹⁶ G. Alföldy: op. cit. 124.

¹⁷ A magyar terminológiához ld. Pap M.—Pléh Cs.: A szociális helyzet és a beszéd összefüggései az iskoláskor kezdetén. Valóság XV/2 (1972) 52 skk.; Bíró Z.: Beszéd és környezet. Bukarest 1984; a magyar „korlátozott kód” és „kidolgozott kód” Bernstein „restricted code” és „elaborated code” terminusának, a „kódváltás” az angol „code-switching”-nek fordítása; a szociolingvisztika alapkérdéseiről l. New Horizons in Linguistics. Edited by J. Lyons. Penguin Books, 1975³, 287 skk.

a *plebs urbana* és a *plebs rustica* óriási tömegeiből milyen foglalkozásúak rendelkeztek csak korlátozott kóddal, azaz csak azt a népi latin nyelvet beszélték, amelyet általában a *vulgáris* jelzővel szoktak minősíteni, mégis feltételezhetjük, hogy az iparosoktól és a kereskedőktől lefelé kevés kivételtől eltekintve ezt a nyelvet, az utca, az egyszerű nép nyelvét használták.¹⁸

Kérdés mármost, hogy megismerhető-e ez a beszélt népi latin nyelv. Több kutató szerint nem, mert az antikoknak technikájuk sem volt az élő beszéd lejegyzésére, továbbá a fennmaradt írott szövegeket valamiféle irodalmi norma alapján írták, s általában jobban akarnak az emberek írni, mint ahogy beszélnek. Valóban még a számításba jöhető szövegtípusokkal szemben is lehet nehézségeket támasztani. Például Plautus komédiáinak párbeszédeiben igen erős a „népnyelv” hatása, de a *metrum* miatt ez az „Umgangssprache” — hogy Hofmann¹⁹ terminusával éljek — talán mégsem pontosan olyan, mint az utcán volt. A feliratok íróival pedig az a probléma, hogy a legjobb tudásuk szerint írnak, s az általuk írt szövegekben előforduló hibák mennyisége és milyensége attól függ, mennyire műveltek, mily messze vannak térben Rómától és időben az aranykortól. A római regényeket — bár bennük feltételezhető a népnyelv, a beszélő személyek társadalmi helyzetétől, lakóhelyétől függően — mégiscsak szépírók írták, s a népies vonások művészetükön átszűrve jelennek meg írásaikban. Ezek súlyos érvek, van azonban egy olyan irodalmi műfaj, vagy szemlélet, amely sajátos funkcióval ugyan, de szándékosan teret engedhet a népies elemeknek, s ez a szatíra, mely a népies elemekkel jellemezni, kritizálni vagy esetleg szórakoztatni akar. Akár ilyen, akár olyan funkcióval a szatírában, vagy a szatirikus hangvételű műben, a népnyelv megjelenhetik, s ezt a szatírának és közönségének realizmusigénye is elősegíti.²⁰

Petronius Satyriconja „szatirikus” jellege miatt ebbe a kategóriába sorolható, ezért eleve feltételezhető, hogy a latin szociális dialektusnak bizonyos elemei fellelhetők benne. Ám e képet még tovább bonyolítja az a tényező, hogy Petronius Satyriconjában a szereplők neve többnyire görög eredetű, s a cselekmény jó része egy közelebről meg nem határozott „*Graeca urbs*”-ban játszódik Dél-Itáliában. E város római *colonia*, tehát lakosai romanizált görögök, akik görögül és latinul egyaránt beszélnek, így feltételezhető, hogy a görög nyelvi szubsztrátum is hatott beszélt latin nyelvükre.²¹ Ebből nyilvánvaló, hogy Trimalchio lakomáján, ahol műveltek és műveletlenek együtt szórakoznak, a diglósszia és a bilingvizmus problémái együtt jelentkeznek.²²

A bilingvizmus problémájával kapcsolatban csak annyit, hogy Petronius folyton érezteti: Trimalchio házában ugyanolyan természetes a görög, mint a latin. Trimalchio maga állítja, hogy két könyvtára van, az egyik görög, a másik latin (48,4). Ugyancsak ő említi, hogy görög komédiásokat (*comoedos*) vett, de inkább

¹⁸ E. Pulgram: Op. cit. 312 skk.

¹⁹ J. B. Hofmann: Lateinische Umgangssprache.⁴ Heidelberg 1978, 1 skk.

²⁰ Például az i. e. II—I. sz. fordulóján oly nagy volt a római közösségben a realizmus igénye, hogy a *fabula palliata* kiszorult a színpadról, s helyébe az *Atellana* lépett, majd a *mimus*, vaskos, életszagú témákkal és helyenként vulgáris nyelvvél; vö. Fr. Giancotti: Mimo e gnome. Messina—Firenze 1967, 46 skk., 88 skk.

²¹ A. H. Saloniús: Die Griechen und das Griechische in Petrons Cena Trimalchionis. Helsingfors—Leipzig 1927, 6. skk. Saloniús kimutatja, hogy a három főszereplő neve csupa beszélő név: ἐγκόλπιος „ölben” ülő; ἄσкулτος „zavartalan, gátlástalan”, γείτων „szomszéd”, mert mindkét barátját szereti.

²² A bilingvizmus, plurilingvizmus problémájáról l. A. Prosdocimi: op. cit. 1035. skk.

Atellanát játszát velük: *sed malui illos Atellanam facere*. A fuvolásával is latinul énekeltet (*et choraulen meum iussi Latine cantare* 53,13). A mondat hangvételéből kitűnik, hogy nála az a természetes, hogy görögül játszanak és énekelnek. Ugyanígy a *Homeristae* nevű színészek, akik Homérosból adtak elő jeleneteket, minthogy görögül szavaltak, Trimalchio egy könyvből hangosan felolvasta a mondott szöveg latin fordítását: *canora voce Latine legebat librum* (59,3). Ilyen környezetben tehát helyénvaló és természetes, hogy a beszélők görög szavakat és kifejezéseket kevernek a latin szövegekbe, például: *Sibylla, ti theleis; apothanein theló* (48,8). Hermeros, amikor Encolpiosnak pletykál Trimalchióról, ilyeneket mond feleségéről: *Trimalchionis topanta est* (37,5), tehát Trimalchio mindene: *ta panta*, kissé deformálódva. Trimalchióról pedig azt állítja, hogy maga sem tudja, miye van, annyira gazdag: *adeo saplutus est* (37,6), *dzaplutos* — nagyon gazdag. Ugyanő Trimalchio feleségét *lupatria*-nak nevezi. Ez a szó a kommentárok értelmezése szerint a latin *lupanar* és a görög *porneutria* szóból van összetéve úgy, hogy a szó eleje latin, a vége görög.²³ E néhány példa is jól mutatja, hogy e görög *colonia* görög nyelve is deformálódott már, nyilván a latin hatására. E helyzetet jól megvilágítja Encolpios egyik megjegyzése. Miután Trimalchio Plocamus nevű rabszolgája elszavalt valami borzalmasat (*nescio quid taetrum exsibilavit*), Encolpios megkérdezhetette, mi volt az, Plocamus így válaszolt: *Graecum esse* (64,5). Tehát Encolpios nem tudta eldönteni, hogy latinul vagy görögül szaval az illető. Ez a hely lényeges: maga Petronius utal arra, hogy felszabadított hőseinek beszédében sok ilyen összemosódott hibrid szó és kifejezés van. Valóban, ahogyan Encolpios nem értette Plocamus borzalmas görög-séggel előadott szavaltatát, úgy nem értjük mi sem Petronius jónéhány ilyen hibrid szavát és kifejezését. Mindenesetre ezeket megváltoztatni nem szabad, mert bilingvizmusban szenvedő szereplői így mondták; csak egyet tehetünk: találgatjuk értelmüket.

3. A diglósszia problematikája talán még szövevényesebb a bilingvizmus kérdésénél Trimalchio lakomáján. A város egyetlen művelt lakója, Agamemnon rétor saját kezdeményezésére meghívja Trimalchio lakomájára Encolpiost és barátait, Ascylost és Gitont, mert nagyon megtetszett neki Encolpios kritikája a korabeli retorika-oktatásról. E lakomán ők az intelligencia képviselői, akik nagy műveltségükkel, kiművelt beszédjükkel kirínak a társaságból. A másik oldalon ott van Trimalchio, a város leggazdagabb embere, a *seviri Augustales* tagja; Habinas *sevir* és temetkezési vállalkozó; Hermeros, Trimalchio felszabadított társa is *sevir*, birtokkal rendelkezik és húsz hasat etet, meg egy kutyát. Echion *centonarius* (szabó), de van villája is, ahová meghívja Agamemnont. A többiek, Seleucus, Dama, Phileros és Ganymedes szintén tehetős felszabadítottak. Valamennyien csodálják és irigylik Trimalchiót nagy vagyona miatt, s bármiről kezdenek is beszélni, végül a pénznél kötnek ki. E társaságban két zavaró tényező is van számukra, egyrészt a gazdagságával dicsekvő Trimalchio, aki amikor jelen van, nem nagyon engedi a többieket szóhoz, másrészt Agamemnon rétor és a művelt idegenek. Előttük szégyenlenek megszólalni. Amikor Trimalchio egy időre elhagyja a termet, és a felszabadítottak belelendülnek a mesélésbe, Echion ragadja magához

²³ A Petronius-filológiában számos tanulmány foglalkozik eme többnyire *hapax*-jellegű hibrid kifejezések értelmezésével; példaként csak kettőt említek: *C. Iandolo: Tengomenas faciamus* (Noterella etimologica). Vichiana 5 (1968) 134 skk.; *C. Iandolo: „Dispare palluit” del Satyricon (nuova congettura testuale-semantic)*. Vichiana 6 (1969) 379 skk.

a szót, de miután észreveszi, hogy Agamemnon megmosolyogja vulgáris beszédét, többek között ezt mondja neki: *Non es nostrae fasciae, et ideo pauperorum verba derides* (46,1). E felszabadítottak tehát tudatában vannak annak, hogy csak így tudnak beszélni, azaz, hogy korlátozott kóddal rendelkeznek. Niceros, aki egyébként a lakomákon mindig jópofa történeteket szokott mesélni, most hallgat, s csak Trimalchio biztatására szólal meg, hogy elmondja kedvenc farkasember-történetét, de előtte így szabadkozik: *timeo istos scholasticos, ne me derideant* (61,4). És hogy félhetek is a művelt (azaz a kidolgozott kóddal rendelkező) vendégeknek gúnykacajától, azt több példával is szemléltethetjük. Amikor a lakomán egy rabszolga fiú az *apophoreta*-ajándékok talányos feliratait olvassa fel, Ascyrtos nem tudja türtőztetni magát és széttárva karjait könnyesre kacagja magát, mire rátámad Hermeros, de dühös, éppen emiatt sok nyelvi hibától terhes beszéde Gitónból csal elő gúnykacajt, s végül is Trimalchióknak kell közbeavatkoznia (57—58). Encolprios jóval megfontoltabb, mint a féktelen Ascyrtos. Például amikor Habinas tehetséges rabszolgája, akit gazdája a circulatoroknál taníttatott, zengő hangon Vergiliust kezdett szavalni, megtűzdelve Atellana-versezetekkel, Encolprios megjegyzi, hogy sohasem ütötte még meg a fülét ennyi barbárság, és ez volt az első alkalom életében, amikor még Vergilius is terhére volt: *tunc primum me etiam Vergilius offenderit* (68,5).

4. Melyek azok a nyelvi hibák, amelyeket a művelt szereplők megmosolyognak, s miben különbözik e műveltek nyelve a műveletlenekétől a Satyriconban? Ez az a nagy kérdés, amelynek a század eleje óta sok tanulmányt és monográfiát szenteltek, s a kutatásokban két, egymásnak ellentmondó vélemény alakult ki. A kutatók többsége (F. F. Abbot,²⁴ Révay József,²⁵ G. Süß,²⁶ A. H. Saloniüs,²⁷ W. B. Sedgwick,²⁸ E. Paratore,²⁹ P. Perrochat³⁰) azt vallja, hogy a műveletlen felszabadítottak nyelve alaposan eltér a művelt szereplőkétől. E nézet képviselői vallják azt is, hogy a Satyricon az I. sz. közepe táján keletkezett, és hogy Petronius szándékosan alkalmazza ezt a vulgáris nyelvet szereplőinek jellemzésére. Az ellenkező nézet képviselői, E. V. Marmorale³¹ és L. Pepe³² úgy vélik, hogy a műveletlen és művelt szereplők nyelvezete lényegében nem különbözik egymástól, s ez az a beszélt latin nyelv, mely a II—III. században volt használatban, ezért a Satyricon erre az időre datálják. A. Stefenelli³³ és mások cáfolják Marmorale nézetét, melyet 1948-ban megjelent „La questione petroniana” c. munkájában fejtett ki, pedig néhány évvel

²⁴ F. F. Abbot: The Use of Language as a Means of Characterization in Petronius. CPh 2 (1907) 43 skk.

²⁵ Révay J.: Petronius és kora. Budapest 1927, 219 skk.

²⁶ G. Süß: De eo quem dicunt inesse Trimalchionis Cenae sermone vulgari. Acta et Commentationes Universitatis Tartuensis. Dorpat 1926; Petronii imitatio sermonis plebei qua necessitate coniungatur cum grammatica illius aetatis doctrina. Uo. 1928.

²⁷ A. H. Saloniüs: op. cit. 16—36.

²⁸ W. B. Sedgwick: Cena Trimalchionis of Petronius . . .² Oxford 1950.

²⁹ E. Paratore: Il Satyricon di Petronio, introduzione e commento, I—II. Firenze 1933.

³⁰ P. Perrochat: Pétrone, Le festin de Trimalcion. Commentaire exégétique et critique.³ Paris 1962.

³¹ E. V. Marmorale: La questione petroniana. Bari 1948.

³² L. Pepe: Studi petroniani. Napoli 1957.

³³ A. Stefenelli: Die Volkssprache im Werk des Petron im Hinblick auf die romanischen Sprachen. Wien 1962.

korábban már G. Bendz is kimutatta,³⁴ hogy e két réteg nyelvezete különbözik ugyan egymástól, de a műveltek beszédében is elfőrdülnek bizonyos vulgarizmusok, mégpedig ott, ahol e felszabadítottokról van szó; azaz a műveltek sajátos céllal utánozzák a műveletlenek beszédét, tehát a körülményeknek megfelelően alkalmassak a kódváltásra.

E vitát alkalmasint végleg eldöntötte A. Dell'Era,³⁵ aki egy IBM-számítógépre vitte a Satyricon teljes szövegét A. Ernout kiadása alapján. Adatai szerint a Satyriconban 30 840 szó található, ebből 4052 versben, 26 828 pedig prózában. Kiszámította továbbá, hogy az egyes szereplők hány szót mondanak e műben, és hány százalékban ejtenek nyelvi hibát a fonetika, a morfológia, a szintaktika és a lexika terén. Encolpios hibaszázaléka 0,98, Eumolposé igen alacsony, 0,14%, a többi művelt személyé — Agamemnon, Ascylos, Giton stb. — 0,36%.³⁶ Ezek az adatok szemléletesen bizonyítják, hogy a környezet mennyire hat a beszédre. Eumolpos nem vesz részt a lakomán, s igen sokszor versben beszél, tehát nincs oka a kódváltásra. Encolpiosnak a Cenán kívül mondott szövegeiben csak 0,43% a nyelvi hiba. Ezzel szemben a műveletlenek átlagos hibaszázaléka 6,2. Echion hibaszázaléka a legmagasabb 7,67, s valóban ő a legműveletlenebb, ahogy ezt beszéde alapján megítélhetjük. Igen nagy még Habinásnak, a temetkezési vállalkozónak hibaszázaléka (7,36), de ez érthető, hiszen már egy másik lakomáról félig részegen érkezik Trimalchio házába.

Dell'Era az összegyűjtött hibák statisztikájából az alábbi két következtetést vont le: a) Nem igazolható Marmoralénak az az állítása, hogy nincs különbség a Satyricon művelt és műveletlen szereplőinek nyelvezete között. A műveletlenek minden különösebb motiváció nélkül használják a vulgáris nyelvet, mert csak azt ismerik; a műveltek viszont sajátos céllal, környezetük hatására. b) A statisztikák alapján megdől az a nézet, hogy Petronius a vulgarizmusok kategóriáival jellemzi műveletlen szereplőit: „superata la vecchia tesi della caratterizzazione dei liberti attraverso categorie di volgarismi”.

5. Dell'Era első következtetésével egyetértünk. A mondathosszúsággal kapcsolatos vizsgálataink Dell'Erától függetlenül ugyanezt az eredményt mutatták, vagyis azt, hogy lényeges különbség van a műveltek és műveletlenek beszéde között. Dell'Era második tételével már nem teljesen értünk egyet, mármint azzal, hogy Petronius nem jellemzi szereplőit az általuk elkövetett vulgarizmusokkal. Például meglepő az, hogy Trimalchio hibaszázaléka meglehetősen nagy (5,36%). Mondathosszúsági felméréseink azt mutatták, hogy Trimalchio stílusa e tekintetben a műveltek és a műveletlenek stílusa közé esik. Dell'Era egyébirányú megjegyzései szerint is a műveletlenek közül Trimalchio használja a legelegánsabb latin nyelvet; versel, képes helyes orvosi és retorikai terminusok használatára. Nyelvi hibáinak egy része két tényezőre vezethető vissza: egyrészt a lakoma vége felé egyre ittasabb, másrészt alaposan összevész feleségével, s ilyen állapotban természetes, hogy nem tudja kontrollálni beszédét. Így a nyelvi hibák szaporítása ragyogó jellemzési eszköz Petronius kezében. Hasonlóképpen sajátos funkcióval szerepel Hermeros beszédében a sok görög szó. *Puer capillatus*-ként érkezett ebbe a coloniába, negyven évig szolgált, tehát nem is olyan régóta lehet felszabadított, s amikor

³⁴ G. Bendz: Sprachliche Bemerkungen zu Petron. Eranos 39 (1941) 27 skk.

³⁵ A. Dell'Era: Problemi di lingua e stile in Petronio. Roma 1970, 25 skk.

³⁶ A. Dell'Era: 51.

dühében említést tesz erről, a régi emlékekkel együtt görög szavak csúsznak a latinok közé: ez is az egyéni jellemzés egyik telitalálata.

Egyébként mindegyik felszabadított más-más jellemnek mutatkozik; vérmérsékletükben, világszemléletükben nagyon is különböznek egymástól. Seleucos az élet rövidségére, az ember törekenységére panaszkodik: nem érdemes takarékoskodni, jónak lenni, úgyis meghalunk (42,1—7). Beszéde filozofáló hajlamának megfelelően tele van népies szentenciákkal: *utres inflati ambulamus; minoris quam muscae sumus; non pluris sumus quam bullae*. Népies szentenciával zárja beszédét: *sed antiquus amor cancer est*. Ganymedes a jelen viszonyokkal nincs megelégedve: drága a gabona és a kenyér, bezzeg régen olcsóbb volt, mert jobbak voltak az emberek (44,1—8). Beszédének ízét a népies metaforák és hasonlatok adják: *nec ad caelum, nec ad terram pertinet; annona mordet; buccam panis; serva me, servabo te; piper, non homo; colonia retroversus crescit, tamquam coda vituli*. Echion optimistán látja a világot: igaz — mondja —, hogy az emberek nem olyanok, amilyennek lenniük kellene, de itt mégis jobb, mint máshol. Most is milyen látványosságban lesz részünk: folyni fog a cirkusz porondján a vér, mint a vágóhídon (45,1—7). Népmesékbe illő szókapcsolatokat használ: *modo sic, modo sic; varium porcum; porcos coctos ambulare*; népies közmondásokat: *qui asinum non potest, stratum caedit; ille milvio volanti poterat unguis rescare; colubra restem non parit; manus manum lavat*. Hermeros képlékeny jellem. Bár maga is szívesen pletykálgodik Trimalchio rovására, de dühbe gurul, hogy Ascylos és Giton kineveti gazdáját. Büszke elért eredményeire. Beszédének sajátos ízét a válogatott szidalmak adják: *cepa cirrata; crucis offla, corvorum cibaria, mus immo terrae tuber; qualis dominus, talis servus; in rutae folium conieci; mus in matella*. Mint már említettem, dühében igen sok görög szót és kifejezést használ. Mindegyik külön figura; vulgáris nyelvezetük alkatuknak, egyéniségüknek felel meg.³⁷

6. Végül érdemes még kitérni arra a kérdésre, megalapozottnak tekinthető-e Marmoralénak az a nézete, hogy a Satyricont nyelvezete alapján a 2—3. századra kell datálni. Ha alaposan megvizsgáljuk a Satyriconban előforduló fonetikai, morfológiai, szintaktikai és lexikai vulgarizmusokat, akkor azt kell mondanunk, hogy ezek nagyrészt a vulgáris latin, azaz a beszélt népnyelv sajátos vonásai közé tartoznak. Kisebb részük már Plautus komédiáiban megtalálható, nagyobb részük pedig az Atellana- és mimustöredékekben, vagy a pompeii feliratokon. Például olyan hangtani jelenségekről van itt szó, mint az *u* és *o*, *i* és *e*, *o* és *au* keveredése, a synkopé és anaptyxis jelensége, s olyan morfológiai változásokról, mint a declinatiók és coniugatiók keverése, a deponens és aktív igealakok felcserélése, a semleges és hímnem, a semleges és nőnem stb. keverése. Szintaktikai szempontból nézve, gyakori az igevonzatok, a praepositíók és a coniunctivus használatában a normától való eltérés, például indicativusban függő kérdés, *quia* használata *ut* vagy acc. c. inf. helyett. E jelenségek már az i. e. I. sz. elején megvoltak a beszélt népnyelvben. Világosan kitűnik ez G. Bonfantének „La lingua delle Atellane e dei mimi” c. tanulmányából,³⁸ de ugyanígy léteztek az i. sz. I. század közepe táján, ahogy ezt V. Väänänen „Le latin vulgaire des inscriptions Pompéiennes” c. alapos monográfiá-

³⁷ A fenti kifejezések értelmezéséhez ld. *L. Friedlaender: Petronii Cena Trimalchionis*. Leipzig 1906; *P. Perrochat: op. cit.*

³⁸ *Atellanae fabulae*. Edidit *P. Frassinetti*. Roma 1967, V—XXIV.

ja³⁹ bizonyítja. A Satyriconban előforduló vulgarizmusokból tehát egyáltalán nem lehet arra következtetni, hogy az i. sz. 2—3. században keletkezett. Hasonló módszerrel és indokok alapján persze már más műveket is későbbre kívántak datálni, pl. a Hadrianus korára tehető *Pervigilium Veneris*-t, amelyet egyes kutatók nyelvi alapon — indokolatlanul — a 2. sz. végére, a 3. sz. elejére akarnak datálni.

Petronius vulgarizmusainak kisebb hányada pedig annak a ténynek tulajdonítható, hogy a Satyricon töredékeinek nagy része egy *urbs Graeca*-ban játszódik. Ezzel magyarázhatók például azok a kiejtésbeli barbarizmusok, amelyek Encolpius számára szinte élvezhetetlenné teszik a szavaló rabszolgák produkcióit. Ugyancsak a görög hatásnak köszönhető az a sok hibrid, félig latin, félig görög szó, mely a Satyricon lexikáját tarkítja, vagy a praepositio használata városnevek mellett, pl. *a Tarento, ab Athenis* stb. A Satyriconban megmutatkozó görög hatásról jó áttekintést ad A. H. Salenius „Die Griechen und das Griechische in Petrons Cena Trimalchionis” c. tanulmányában.

Összegezőképpen: Petronius Satyriconja valóságos kincsesbánya a szocio-lingvisztikai kutatások számára, ahol a bilingvizmus és a diglósszia problémái együtt jelentkeznek. A regény szatirikus hangvétele lehetővé teszi az író számára, hogy elszakadjon a nyelvi norma által megkövetelt nyelvhelyességtől és latinságtól, de amikor az író így járt el, különös módon egy másik nyelvi norma, az *aptum* (illőség) előírásait követte, melyek szerint a beszélő személyek beszédének tükröznie kell a beszélők jellemét és társadalmi rangját.

³⁹ 3ème éd. augmentée. Berlin 1966.

RABSZOLGAFELKELÉSEK RÓMÁBAN ÉS A SZÖVEGKRITIKA

Az antik szerzők általában nem szentelnek nagy figyelmet a rabszolgafelkelések bemutatásának, holott ezek a megmozdulások jól kifejezték pl. a római köztársaság válságát. Florus azok közé a latin auktorok közé tartozik, akik ezt többé-kevésbé felismerték, mert a római történelemről adott összefoglalásában meglehetősen részletességgel tárgyalja a római birodalom területén lezajló rabszolga-megmozdulásokat. Joggal vetődik fel a kérdés: a modern kutatások szemszögéből hogyan is kell megítélnünk a történetírónak ezt a figyelemre méltó vállalkozását.

J. M. Alonso-Núñez,¹ aki legutóbb foglalkozott a Florus művében megmutató politikai és szociális ideológiával, többek közt arra a problémára is kitért, hogy miképpen kell értékelnünk Florus felfogását a rabszolgákról. A Németországban tevékenykedő spanyol szerző arra a következtetésre jutott, hogy Florus a reá jellemző arisztokratikus felfogásának megfelelően, amiről például a gracchusi reformtörekvésekről adott bemutatása és értékelése is tanúskodik,² ellenszenvvel tekintett a rabszolgákra. Ennek igazolására mindenekelőtt a II. könyv 7., ill. 8. fej.-einek bevezetőire hivatkozik s ezeket idézve vonja le Florus „reakciós állásfoglalására” vonatkozó végkövetkeztetést.³

Ezt az interpretációt alátámaszthatná az a közismert körülmény, hogy Florus alapvetően köztársaságkori források felhasználásával dolgozott,⁴ tehát mindenekelőtt egy olyan kor dokumentumait használta, amely még meglehetősen elutasító módon, különösebb filantrópia nélkül viszonyult a rabszolgákhoz. A korai császárkorban azonban némiképp változott a helyzet, amikor mind több olyan intézkedés született, amely megpróbálta korlátozni a rabszolgákkal szemben megnyilvánuló brutalitást. Előbb törvény szabályozta a rabszolgák alkalmazását az állathajszákban, majd Claudius, de főképp Hadrianus korlátozta a tulajdonosok korábbi jogát, hogy önkényesen megölhessék rabszolgáikat.⁵ Mindennek megvolt a maga filozófiai háttere is, amit Seneca szavai fogalmaztak meg klasszikus módon: *servi sunt? immo homines; servi sunt? immo contubernales; servi sunt? immo humiles amici; servi sunt? immo conservi* (epist., 47, 1).

¹ J. M. Alonso-Núñez: Die politische und soziale Ideologie des Geschichtsschreibers Florus. Bonn 1983.

² Uo., 20 sk.

³ Uo., 22.

⁴ L. ehhez P. Jal bevezetését Florus-kiadásához. I. (Paris 1967) XXIX—XXXII.

⁵ L. minderről J. Gaudemet összefoglalását: Institutions de l'Antiquité, Paris 1967, pp. 574 kk.

⁶ Florus magyar fordítását l. a „Róma háborúi” c. kötetben (Budapest 1979).

A császárkor első másfél századában a rabszolgákkal kapcsolatos gondolkodásbeli változás vajon teljesen érintetlenül hagyta volna Florus „ideológiáját”? Minden további nélkül ismételtette volna a köztársasági szerzők rabszolgaellenes álláspontját? Ez már csak azért is különös volna, mert ha Florus műve csakugyan Hadrianus idejében jött létre, amikor különösen felerősödtek a rabszolga emberi mivoltát védő törekvések, s Florus műve híven tükröznék ezen időszak gondolkodásmódját, akkor értetlenül állunk szemben az Alonso-Núñeztől kimutatott florusi konzervativizmussal, sőt „reakciós magatartással”. Tekintettel erre az ellentmondásra, vizsgáljuk meg, hogy Florus megnyilatkozásai valóban olyan egyértelműek-e, mint ahogy az idézett kutató véli.

Megítélésünk szerint Florusnál szó sincs a rabszolgák egyöntetű elítéléséről. A történetíró ugyanis Senecához hasonlóan „embernek” minősíti őket, mégha olyanoknak is, akik *quasi secundum hominum genus sunt*, dehát Seneca is *humilesnek* tekintette őket. Másrészt Florus is tisztában van vele, hogy csak *per fortunam* lettek alávetettekké, akik — nyilván ugyancsak a sors révén — akár a rómaiakat megillető szabadság kiváltságjogaiban is részesülhetnének (*in bona libertatis nostrae adoptantur*, 2, 8, 1). Nem meglepő, hogy Florus hangsúlyozza: a felkelt rabszolgák szabályszerű hadsereget alkottak, Spartacus hősi haláláról pedig így ír: *ipse in primo agmine dimicans quasi imperator occisus est* (2, 8, 14).⁶ Mindebből nagyon is méltányos felfogásra következtethetünk a rabszolgák irányában, nem pedig durva, embertelen, elmarasztaló álláspontra. Igaz, Florus álláspontjának ez csak az egyik oldala, mert abban felfedezhetünk egy másik hangvételt is. Ez az utóbbi azonban a maga helyén és összefüggésében teljesen érthető és természetes. Ha Florus elítélőleg szól a rabszolgákról, ez a felkeléseik során elkövetett kegyetlenkedésekre, ill. a rómaiaknak, mint *princeps populus*-nak a rabszolgáktól elszenvedett vereségeire vonatkozik: *quis aequo animo ferat in principe gentium populo bella servorum* (2, 7, 1)? Vagy Spartacus sikerei kapcsán: *quibus elatus victoriis de invadenda urbe Romana — quod satis est turpitudini nostrae — delibavit* (2, 8, 11). Ilyen körülmények között aligha lett volna egykorú római szerzőtől elvárható megértő állásfoglalás. Mindezt figyelembe véve arra a következtetésre juthatunk, hogy Florus álláspontja lényegében megfelelni látszik a hadrianusi periódus közgondolkodásának, beleértve a rabszolgaság intézményével kapcsolatos törekvéseket is.

E ponton a gondot az okozza, hogy egy korábbi dolgozatunkban azt próbáltuk igazolni, hogy Florus műve valójában nem Hadrianus uralkodása alatt, hanem később, Antoninus Pius idejében született.⁷ Tény, hogy Florus mindenfajta számanipulációval Róma fennállásának kilencszáz évét hangsúlyozza; a valósággal ellentétben 400 esztendőnek tüntetve fel a város gyermekkorát, azaz a királyságot; 150-nek ifjúságát, vagyis az i. e. 509 és 212 közti periódust; ugyancsak 150-nek férfikorát, azaz az i. e. 212-től kb. i. e. 63-ig eltelt időt; s 200-nak a *senectus*ból már lepergett éveket, amikor a birodalom mintegy újból erőre kap (*revirescit*; vö. praef. 5—8).⁸ Nos, tudjuk, hogy Róma Antoninus Pius alatt (146/147-ben) ünnepelte alapításának 900. évét, s a császári propaganda alaposan ki is használta ezt az eseményt. Feltűnő, hogy az ekkor veretett érmék nagyjából ugyanazokat az eszmé-

⁷ L. Havas: Zur Geschichtskonzeption des Florus. Klio 66 (1984) 590 skk.

⁸ A történelemnek, mindenekelőtt Róma történetének az emberi életkorral való egybevetésével kapcsolatban l. legutóbb R. Häußler tanulmányát: Neues zum spätrömischen Lebensaltervergleich. Actes du VIIe Congrès de la FIEC. (Budapest 1983) vol. II. 183 skk.

ket, eszményeket hirdetnek, mint amelyek Florus történeti munkájában is központi jelentőségűek. Úgy véljük tehát, hogy a szóban forgó *Epitoma* 146/147 táján, immár Antoninus Pius igrisze alatt, uralkodásának első évtizedében keletkezett.

Ebben az esetben azonban szükségképpen fölvetődik a kérdés: vajon az, amit a korábbiakban Florusnak a rabszolgasággal kapcsolatos nézetéről megállapítottunk, szintén összhangban van-e a Hadrianus után trónra lépő Antoninus Pius időszakának tendenciáival, vagy pedig a történetíró ebben a tekintetben kitartott a korábbi gondolkodásmód mellett, nem alkalmazkodva az új idők új elvárásaihoz. Megítélésünk szerint Florus emberséges viszonyulása a rabszolgákhoz tökéletes összhangban áll Antoninus Pius törekvéseivel. E császár egyik *constitutio*-ja ugyanis elrendelte, hogy az, aki ok nélkül öli meg saját rabszolgáját, ugyanúgy felelős legyen tettéért, mint aki idegen rabszolgát ölt meg (Gaius 1, 53).⁹ Ezenkívül a császárnak még egyéb intézkedései is voltak a rabszolgák iránti emberségesebb bánásmód megkövetelésére. Így Florus műve ebben a tekintetben is Antoninus Pius korszakát tükröznél.

Ebben az összefüggésben különösen fontos lehet számunkra annak az elbeszélésnek egyik vitatott részlete, ahol Florus a Spartacus-felkelés¹⁰ kezdetéről szól. Itt a kéziratok hagyomány meglehetősen romlott. A *codex Bambergensis*-ben az áll, hogy miután a fellázadt gladiátorok kitörték Capuából: *prima sedes velut bellus mons Vesuvius placuit* (2, 8, 4), azaz: „mint szép hegy a Vezuv volt alkalmas első szálláshelynek”. Ugyanakkor a C-hagyomány ilyen szövegeket ad: *prima velut ara viris mons Vesuvius placuit*, ill. *prima velut ara ruris mons Vesuvius placuit*, vagy *prima velut ara nivis mons Vesuvius placuit*; azaz: „a férfiak számára mintegy első oltárként a Vezuv hegye tűnt fel” ti. menedékül; más változat szerint „falusi” vagy „havas” oltárról, szentélyről volna szó. A romlott szöveg javításával már sokan és sokféleképpen próbálkoztak már, természetsszerűleg a B- és a C-tradíció kollacionálásával. Legutóbb egy ismert Martialis-vers megfogalmazása alapján Jal a következő szöveget javasolta: *Prima sedes velut ara Veneris mons Vesuvius placuit*, a következő fordítással: „Ils décidèrent de s'installer d'abord sur le Vésuve, comme sur l'autel de Vénus” (II. p. 21). Ezt a szellemes megoldást azután Malcovati is elfogadta Jal munkájáról írt recenziójában, majd saját Florus-kiadásában.¹¹ Ezt viszont a R. Kamienik minden módon próbálta cáfolni arra való hivatkozással, hogy ellentétben a görög történelem egy korai periódusával, Rómában az oltárhoz való menekülés nem biztosított védelmet a rabszolgának.¹² Kamienik érvelése önmagában elfogadhatónak látszanék, de ha Florus műve — mint bizonyítani

⁹ L. ehhez W. L. Westermann: *The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity*. Philadelphia 1955, p. 115 n. 100. Antoninus Pius további törvényhozói tevékenységével kapcsolatban vö. még Pfaff, RE „*servitus poenae*” 1831.

¹⁰ Ennek az eseménynek gazdag irodalmát jól foglalja össze M. Doi: *A Bibliography of Spartacus' Uprising* (1726—1988). Senshu 1988; a szerző e munkájával egészítette ki tíz évvel korábban közzétett Spartacus-bibliográfiáját. A régebbi irodalomból még mindig érdeklődésre tarthat igényt A. W. Mischulin, Spartacus. Abriß der Geschichte des großen Sklavenaufstandes, Berlin 1952. Újabb szempontok figyelembevételével behatóan elemezte az eseményeket T. Lopuszko: *Historia społeczna republikańskiego Rzymu*. Warszawa 1987, I. különösen a „Powstanie Spartakusa” c. fejezetet, 197 skk.

¹¹ E. Malcovati: *Gnomon* 42 (1970) 275; *Eadem*: L. Annaei Flori quae exstant.² Romae 1972, 143.

¹² R. Kamienik: *Beiträge zur Geschichte des Spartacus-Aufstandes*. ACD 23 (1987) 31 skk. A lengyel tudós nem számol az anakronizmus lehetőségével, pedig Florustól nem mindig áll távol az ilyen eljárás.

próbáltam — már valóban Antoninus Pius alatt keletkezett, akkor éppenséggel nagyon is helyénvalónak, az eddigieknél is kézenfekvőbbnek tarthatjuk *Jal* szöveg-megoldását. Gaius ugyanis arról tájékoztat, hogy amikor megkérdezték a császárt, mi a teendő azokkal a rabszolgákkal, akik az istenek szentélyeibe, vagy a császárok szobraihoz menekültek, akkor Antoninus Pius úgy rendelkezett, hogyha uraik elviselhetetlenül keményen bántak velük, akkor kényszerítsék a tulajdonosokat rabszolgáik eladására (1, 53). Hüttl ezzel kapcsolatban helyesen jegyzi meg: „Es ist von Interesse, daß Pius mit dieser Anordnung einen dem altgriechischen Recht wohlbekannten Satz rezipierte”.¹³ Vagyis könnyen lehetséges, hogy Florus a Spartacus-féle rabszolgafelkelés leírása során éppen Antoninus Pius friss intézkedésére célozott.

Bármennyire csábító is azonban ez a megoldás, mégsem tekinthetjük végérvényesnek, mert — mint már más rámutatott¹⁴ — így nem tudjuk igazán jól megmagyarázni, miért is olvasható a *codex Bambergensis*-ben még egy *bellus* jelző: ennek a szövegbe való bekerülési körülményei *Jal* indoklási kísérlete ellenére¹⁵ nem elég világosak. Ezért talán más korrekció is számításba jöhet, amely ha tárgy történetileg nem is, de palaeographiai s így általános szövegkritikai szempontból esetleg kielégítőbbnek látszhatik, mert a *bellus* keletkezését is meg tudja indokolni a feltételezhető eredeti szöveg alapján. A B- és a C-hagyomány alapján, figyelembe véve Florus egy másik helyét is, ahol ez áll: *prima civilis belli arena Italia fuit* (2, 13, 18: „a polgárháború első színtere Itália volt”), ilyen szövegezés is számításba jöhet: *Prima sedes velut arena servilis bellum mons Vesuvius placuit*, vagyis: „a rabszolgaháború első szálláshelyeül, mintegy küzdőteréül a Vezuv hegy mutatkozott alkalmasnak”. E szövegben az *arena*¹⁶ a nazalizáció eltűntével könnyen eltorzulhatott *area*-vá, amely viszont a kéziratokban szintén nem egyszer változik *ara*-vá (vö. Cic., ad Att., 4, 1, 7: *aream* bds: *arram m aera ī M (m)eram* NVR). A *servilis*, főleg ha az első szótag szokásos rövidítésével számolunk, ugyancsak forrása lehet a C-hagyományban olvasható *viris*-nek, de eltorzulva ki is eshetett, miként arról a *codex Bambergensis* tanúskodik.¹⁷ A C-tradíció *viris*-éből viszont a kódexek *uris*, vagy *niris* olvasatai is magyarázhatók, mint eltérő variánsok. Mindezzel egyidejűleg a *servilis* átalakulása *viris*-szé meglehetősen értelmetlenné teszi a *belli*-t, amely ettől kezdve néhány kéziratban feltehetőleg *bellus* bejegyzés formájában élt tovább, mert a szót a másolói képzelet minden bizonnyal a Vezuv közismert szépségével hozta összefüggésbe.¹⁸

¹³ W. Hüttl: Antoninus Pius I. (Prag 1936) 86. L. mindehhez uo. a 49. jegyzetet.

¹⁴ T. R. D. Goodyear: A new Florus. ClPh 19 (1969) 303–305, ahol *Jal* szövegjavításáról (Flor. 2, 8, 4) a recensens talán túlzott szigorral fogalmaz így: „it might well have been suppressed, along with his conjecture at 2, 18, 19: neither Mart. 4, 44, 5 nor the arguments advanced in intr. CLVI—CLVII lend it the least plausibility: two things were needed, namely an *obelus* and some report of available conjectures, but *Jal* provides neither” (p. 304).

¹⁵ L. az előbbi jegyzetet.

¹⁶ Az *arena* szó különösen illik azoknak a rabszolgáknak a harcára, akik nagyrésze az „arénában” küzdő gladiátorokból került ki.

¹⁷ Hiányzik a *viris* az általam f-típusúnak minősített σ-kódexből, l. e kézirrattal kapcsolatban: L. Havas: Der Stellenwert eines Kodexes aus den Sammlungen der Staatlichen Széchényi-Bibliothek (Cod. Lat. 167 = σ) in der Florushandschriftentradition. ACD 23 (1987) 85 skk. (magyarul: Acta Antiqua et Archaeologica, Suppl. VI, Szeged 1987, 37 skk). Az egész szóban forgó mondatot elhagyja a Florus-szövegből az F kódex; csak a mondat első felét hagyja el az f-vonallal érintkező T kézirat.

¹⁸ Helyesen ítéli meg J. Perret és P. *Jal* (i. m. p. CLVII és 3. jegyzet).

Vagyis Florus (2, 8, 4) szövegét egyelőre nem tekinthetjük még véglegesen tisztázottnak, ahogy egyébként talán ugyanez a helyzet az ún. II. szicíliai rabszolga felkelés leírásának egy részletével kapcsolatban (2, 7, 9) is. Itt Mommsen javítása nyomán a kiadásokban a következőket olvashatjuk: *Vixdum respiraverat insula, cum statim Servilio praetore a Syro reditur ad Cilicem* (sc. *Athenionem*). Azaz: „Alig lélegzett fel a sziget, Servilius praetorsága idején máris egy ciliciai (ti. rabszolga) lép a szír helyébe”. Ezen a helyen igen jónak tűnik a *Servilio praetore* korrekció, figyelembe véve egyfelől a B-hagyomány *servile* et változatát, másfelől viszont a C-osztályú kódexek *servi* et és a *servis* et¹⁹ olvasatait. Mommsen megoldásának mégis több gyengéje is van, amivel az eddigi kutatás feltehetőleg nemigen számolt.

1. A II. szicíliai rabszolga felkelés nem Servilius praetorsága alatt tört ki, aki i. e. 102-ben volt a sziget helytartója, hanem már két évvel korábban: i. e. 104-ben.²⁰

2. A rabszolgák vezére e felkelés alkalmával előbb nem Athenio volt, hanem Salvius Tryphon (vö. Diod. 36, 4, 4 kk.),²¹ aki neve alapján ítélve, nyilvánvalóan keleti származású volt, s lehet, hogy a Florusnál olvasható *Syrus* valójában őrá utal, nem pedig Eunusra, az első felkelés vezetőjére, ahogy ma általában gondolják.²² Mindezek figyelembevételével nem zárhatjuk ki, hogy az adott helyen eredetileg valami ehhez hasonló szövegezés állt: *Vixdum respiraverat insula, cum statim servi <rebel>K(aver)e; set a Syro (Salvio) reditur ad Cilicem* (sc. *Athenionem*), vagyis: „alig lélegzett fel a sziget, amikor a rabszolgák máris fellázadtak; de a szír Salvius helyére egy ciliciai lép (ti. Athenio)”. A *servi rebellavere* mindenekelőtt anyaghiba révén könnyen eltorzulhatott *servile*-vé (vö. B), vagy csonkulhatott pusztán *servi*-vé (vö. C). A *set* elváltozása *et*-té ugyancsak nem ritka a kéziratokban, de az eredeti forma még ma is jól kikövetkeztethető a V olvasatából: a *servis* et,²³ ami *servi*...*set*-ből jöhetett. Továbbá az a *Syro* mögül vagy előtről könnyen eltűnhetett az azonos kezdőbetűjű és hasonló alakú *Salvio*, annál is inkább, mert ennek kilétéről nemhogy a másolók nem nagyon hallottak, de még a legműveltebb személyek sem igen tudhattak.

Látjuk tehát: talán a tárgy szokatlansága és a későbbi köztudatban kevésbé való ismertsége is hozzájárulhatott ahhoz, hogy Florusnak a rabszolgaháborúkra vonatkozó információi ma szép számmal vetnek fel szövegproblémákat. Ezek tisztázásával a továbbiakban talán bizonyos részletekkel gazdagíthatjuk az adott eseményekre vonatkozó ismereteinket. Florus *Epitoma*-ja abban a tekintetben mindenképpen lényeges dokumentum a számunkra hogy segítségével a korábbiaknál jobban betekintheünk Antoninus Pius első éveinek politikájába, közelebbről feltárva e korszak viszonyulását a rabszolgaság intézményéhez is.

¹⁹ Az adott helyen egyes kéziratok (σ F) *servis* et olvasatot adnak.

²⁰ Florus maga is említi később azt a (L. Licinius) Lucullust, akit Róma i. e. 103-ban küldött propraetorként Sziciliába, de aki ott kudarcot vallott. *Klebs* nem feltétlenül tartja a florusi *capta Luculli* (sc. *castra*)-t rétorikai túlzásnak, bár ennek lehetőségét sem zárja ki RE „*Athenion*”) 2040.

²¹ Vö. A. W. Mischulin, i. m. 46.

²² L. erről F. Münzer véleményét (RE col. 722), aki így fogalmaz: „Eine Beziehung auf T(ryphon) bei Flor. II 9, 9: a *Syro reditur ad Cilicem* zu suchen und ihn für einen Syrer zu halten... ist verfehlt, weil Florus offensichtlich auf 4: *Syrus quidam nomine Eunus* zurückweist und diesen Führer des ersten Aufstandes und den einzigen von ihm beim zweiten genannten, den Kilikier Athenion (Diod. 5, 1 ...), einander gegenüberstellt.”

²³ Még inkább figyelembe veendő itt néhány kódex (σ F) *servis* et olvasata.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

T. HORVÁTH ÁGNES

MEGJEGYZÉSEK AZ V. SZÁZADI LATIN NYELVŰ LEVELEZÉS NÉHÁNY KÉRDÉSÉHEZ

Az V. századi latin nyelvű irodalmat vizsgálva feltűnő, hogy a panegyricusok, Biblia-kommentárok és vallási vitairatok mellett milyen nagy számú levelet találunk.¹ Huszonöt szerző műveit vizsgáltuk meg,² akik az V. század fordulójától a 490-as évekig alkottak. E — teljesnek korántsem mondható — áttekintés alapján próbáltuk meg felvázolni a levelezés helyzetét és a kialakult főbb kapcsolatokat.

Először néhány közismert ténnyel ismertetjük a római birodalom akkori helyzetét, hogy megérthessük, miért is lehet fontos ennek a kérdésnek a vizsgálata.

A római birodalom 395 óta két különálló részből állt. Az V. század a nyugat-római birodalom kritikus periódusa. Az állami élet minden területén érződött a birodalom felbomlásának, a kapcsolatok lazulásának a ténye. A belső politikai helyzetet gyors császárváltások, parasztmegmozdulások, polgárháborús konfliktusok jellemezték. Ehhez járultak a barbár betörések és fokozatos betelepedésük a birodalom területére. A gazdasági életben ezzel párhuzamosan az önellátásra törekvés érvényesült, egyéni és provinciális méretekben egyaránt. Mindezek a területi elszigetelődés kezdődő folyamatát erősítették.

A válságos korszakban folytatott levelezés ténye igen sok kérdést vet fel. Először is, kik leveleztek ebben a korszakban? A kor fennmaradt latin nyelvű írásait vizsgálva 239 olyan személyt találtunk, akik küldtek, vagy kaptak levelet. Ez a szám természetesen korántsem mondható teljesnek.³ A vizsgált levélírók közül

¹ Vö. F. Lot—Ch. Pfister—F. Ganshof: Les destinées de l'Empire en Occident de 395—885. Paris 1928; O. Seeck: Geschichte des Untergangs der antiken Welt. Bd. VI. Stuttgart 1920, N. K. Chadwick: Intellectual contacts between Britain and Gaul in the fifth century. Cambridge 1954. 189; 205.

² *Auspicius*, Toul püspöke (Migne, PL LXI); *Caesarius*, Arles püspöke (PL LVIII); *Capreolus*, Carthago püspöke (PL LIII); *Eucherius*, Lyon püspöke (PL L); *Euphrasius*, Clermont püspöke (PL LVIII); *Faustus*, Riez püspöke (PL LVIII); *III. Félix pápa* (PL LIII); *I. Hilarius pápa* (PL LVIII); *Hilarius*, Arles püspöke (PL L); *I. Leo pápa* (PL LIV—LVI); *Leo*, Bourges püspöke (PL LIII); *Lupus*, Troyes püspöke (PL LVIII); *Mamertus Claudianus*, vienne-i presbyter (PL LIII); *Paulinus*, Bordeaux püspöke (PL LVIII); *Paulinus*, Perigueux püspöke (CSEL XVI); *Prosper Tiro Aquitanus*, I. Leo pápa titkára (PL LI); *Ruricius*, Limoges püspöke (PL LVIII és LXVII); *Sedatus*, Nimes püspöke (PL LVIII); *Salvianus*, marseille-i presbyter (PL LIII); *Sidonius Apollinaris*, Clermont püspöke (MGH AA VIII); *Simplicius pápa* (PL LVIII); *III. Sixtus pápa* (PL L); *Taurentius* (PL LVIII); *Victorinus*, Fréjus püspöke (PL LVIII).

³ Ez a levélmennyiség csupán fennmaradt töredéke a teljes levelezésnek. A teljes gyűjteményben ritka azoknak a levelezőpartnereknek a száma, akikhez több levél szól. Valójában azonban az egyes személyek között nem egyszeri, hanem többszöri levélváltásról lehetett szó (vö.: Sidonius, ep. VIII. 18.8: „...mindketten, de különösen te, gyakrabban oltásot leveletek iránt táplált szomjúságom” — írja Principiusnak, akihez csak ez az egy levele maradt ránk.)

39-nek csak a nevét ismerjük, s azt tudjuk, hogy ki írt neki. A fennmaradó kétszáz személy részben-egészben jól adatolható. A 239 partner között 537 levélváltás mutatható ki, ehhez járul még néhány (pápai, császári) körlevél, amelynek címzettje nem konkrét személy, hanem város, provincia stb.

Levelezőink nagy része az egyházhoz tartozik. Elsősorban magasabb rendű egyházi személyekről (a pápáról, püspökökről) van szó, de akad közöttük néhány alacsonyabb rangú pap is.⁴ A világiak levelezése méreteiben eltörpül az egyháziaké mellett; a császár hivatalos levelezését leszámítva csupán néhány arisztokratát találunk.

A korszak levelezési divatja magyarázható azzal a ténnyel, hogy a levél a legegyszerűbb irodalmi műfaj, s ennek a stílusa áll legközelebb az élőbeszédhez. De már maga a műfaj is önmagában hordja fennmaradásának töredékes voltát, bár az utókorra való hagyományozásukat a korszakban tudatosan elősegítették azzal, hogy a szerzők sokszor maguk válogatták és kötetbe rendezve ki is adták legjobbnak tartott leveleiket.⁵ Ez a tudatos válogatás összefüggésben volt a klasszikus hagyományok fenntartására, a latin irodalmi örökség továbbfolytatására irányuló törekvésekkel.⁶ Világi szerzőink esetében Plinius volt a példa, az egyháziakat a Pál-levelekkel kezdődő hagyomány is ösztökélhette a levelezés folytatására.⁷ A fentiekre a korszak legjelentősebb levelezőjét, Sidonius Apollinart hozhatjuk fel példának.⁸

Vizsgálatunk második kérdése a levelezés területi elhelyezkedése. 73 különböző város kapcsolódott be a levelezésbe. Területi elhelyezkedésüket tekintve megállapíthatjuk, hogy korántsem egyenletesen oszlanak meg a birodalom területén: 47 galliai, 9 itáliai, 11 görög és kisázsiai, 3—3 afrikai és hispaniai és 1 Germania Magna-beli helyet találtunk. A görög és kisázsiai területek nem a latin, hanem a görög nyelvű levelezésben számottevőek, s ugyancsak ezen ok miatt tekinthetünk el részben az észak-afrikai levelezéstől is.

A nyugat-római birodalmon belül szembeötlő Gallia vezető szerepe. Ez mindenképp arra a folyamatos súlyponteltolódásra mutat, amely Itália és a provinciák között jött létre a császárság századaiban. A levelezés alapján is kimutatható a súlypont áttolódása Galliára. Itália szerepének csökkenése közismert, de a kapcsolatok elhalására mutató tények mégis meglepőek. Politikai-gazdasági viszonyai alapján jóval jelentősebb mértékű levelezést feltételeznénk, hisz a politikai életben még mindig jelentős szerepe volt, fontosak klasszikus hagyományai, és a lassanként

⁴ Például: Mamertus Claudianus és Aetius presbyter (PL XIV—XVI), Hilarius római diaconus (PL XIV—XVI), Salvianus marseille-i presbyter (PL LIII), stb.

⁵ Például: Ruricius (PL LVIII és LXVII), Sidonius (MGH AA VIII), vagy Faustus levelei (PL LIII) stb.

⁶ Különösen Sidonius irodalomszervező munkásságában figyelhető meg ez a tény. vö. még: Ph. Rousseau: In search of Sidonius the Bishop. *Historia* 25 (1976) 357.

⁷ Plinius leveleinek gyűjteménye a korszak csaknem minden levelezőjének munkásságára hatott. Tudatos és véletlenszerű utánzása is majdnem mindenkinél fellelhető. Az apostolok levelei alapján pedig számos egyházi személy folytatott hagyományos levélformában íródott értekezésszerű levelezést.

⁸ Sidonius Apollinaris a gallo-római arisztokrácia jellegzetes képviselője. Pályafutása során magas világi (*praefectus urbi Romae*) és egyházi tisztséget (Clermont püspöke) töltött be. 455 és 482 közötti levelezése a korszak legjelentősebb ránk maradt levélgyűjteménye. A 147 levél egyrészt történeti szempontból fontos dokumentum, másrészt példa a korszak levelezésének hogyanjaira és mikéntjeire (K. F. Stroheker: *Der senatorische Adel im spätantiken Gallien*. Tübingen 1948, N° 358).

felvirágzó egyházi műveltség is széles körre számíthatott, amit a római püspök kiemelt szerepe biztosított.

Hispania sem játszott nagy szerepet a levelezésben. Mindössze három város tartott kapcsolatot a birodalom más, távoli részeivel, közöttük viszont semmilyen összeköttetés nem volt. Különös, hogy miért csak ilyen csekély számú levél maradt fenn. Főként a provincián belüli levelezés hiánya szembeötlő. Semmiképp sem tehetjük fel, hogy a betelepülő barbárok akadályozták a Hispanián belüli kapcsolattartást. Erre ellenpélda először is Gallia, ahol a különböző barbár területek közötti levelezés a jelek szerint nem jelentett különösebb nehézséget. A második ellenérv pedig az, hogy ha egymással nem is, a birodalom más területeivel tartották a kapcsolatot.⁹ Ha a Hispanián belüli kapcsolatot a barbárok szakították volna meg, akkor mindenképp lehetetlenné tették volna a birodalom más részeivel való levelezést is. A csekély számú levélnek tehát más, talán személyi okai lehettek.

Afrika egyetlen levélírója Capreolus. Az ő esetében is különös, hogy carthágói püspök léte nem a közeli és igen jelentős Hippóval tartott kapcsolatot, hanem a birodalom két, egymástól és Carthagótól is igen távol eső területével: Hispaniával és Ephesossszal.

Britanniával a fennmaradt levelek tanúsága szerint semmilyen kapcsolat nem létezett. Ezt talán magyarázná az a tény, hogy a rómaiak a 410-es, 440-es években fokozatosan felhagyták Britanniát. De ha ide küldött levelet nem találunk is, Galliával való kapcsolatára van adatunk.¹⁰ Talán Britannia és Hispania esetében is igaz lehet az a feltételezés: valószínűbb az, hogy nem maradtak meg a levelek, mintsem hogy meg sem íródtak.

A levelezés tekintetében két terület emelkedik ki: Gallia és Itália. Galliában körülbelül ötször annyi levél született, mint Itáliában. A súlypont Lugdunensisre és Narbonensisre esett. A legjelentősebb városok: Clermont, Lyon, Limoges, Marseille, Arles, Bourges és Vaison.¹¹ Legkiterjedtebb kapcsolatai Clermont-nak voltak. Kiemelt helyzete Sidonius Apollinaris működésével függ össze.¹² A galliai levelezésben is lemérhető a provinciák közti kapcsolatok lazulásának ténye. Többségük csak provinciabeli személynek írt, s mindössze tíz városnak volt távolabbi területekkel is kapcsolata.¹³ Közülük a legkiemelkedőbbek: Clermont, Arles és Lyon. Clermont-ról már szóltunk, Arles szerepe mint a *praefectus praetorio Galliarum* székhelye jelentős, Lyon pedig mint dioecesis-központ foglalt el fontos helyet a galliai városok között.

Egész Galliát átfogó levelezést is csak Sidonius és Ruricius folytatott. Eucherius kapcsolatai Dél-Galliára korlátozódtak, s a provincián kívül Nolával tartott

⁹ Ez az összeköttetés a pápa (Róma) és a hispaniai püspökök között létezett. A püspökségek közötti egyházi kapcsolat a levelek fennmaradási alapja lehetett volna.

¹⁰ Szent Patrik és Szent Germanus életrajza szerint 429 és 477 között létezett kapcsolat Nyugat-Gallia és Britannia között.

¹¹ Clermont 32, Limoges 18, Lyon 14, Marseille 6, Arles, Bourges és Vaison 5 várossal tartott kapcsolatot. Clermont-nak 5, Limoges-nak 8, Lyonnak 4, Marseille-nek 4, Arles-nak 7, Vaisonnak 1 levelezője volt.

¹² Sidonius 470-től volt clermont-i püspök. Leveleinek nagyobb részét innen írja, vagy távollétében ide küldi. A Clermont-ba érkező 17 levélből 10 Sidoniusnak szólt, s az innen induló összes (92) levelet ő írja.

¹³ Arles Rómával és Hippóval, Clermont Rómával és Genovával, Genf, Bourges, Grenoble, Le Mans, Lyon, Narbonne, Tours és Vence Rómával tart kapcsolatot.

fenn levelezést. Hilarius csekély számú levelét inkább távolabbi területre, Rómába és Hippóba küldte. Az utóbbi várossal folytatott levelezés csak nála és Prosper Tirónál mutatható ki. A többi galliai levelező kapcsolatai egy-két városra terjedtek ki, és csak elvétve lépték át Gallia határait.¹⁴

Itáliában még mindig Róma volt a legjelentősebb.¹⁵ A vele érintkezésben lévő városok számát tekintve azonban adataink alapján elmaradt Clermont mögött. Legjelentősebb levélírói a pápák és a császárok, s ezzel magyarázható, hogy Róma túllépte Itália kereteit és a birodalom minden részével összeköttetésben állt. A legfontosabb kapcsolat Róma és a kelet-római birodalom fővárosa, Constantinopolis között volt. Ez a császári udvar és a pápa, illetve a római és a constantinopolisi egyház közötti érintkezést jelentette. Az egyházi levelezés központja Róma volt. Világi szerepe jelentős mértékben csökkent, noha a császári udvar székhelye a 450–470-es években újra itt volt. A világi leveleket mégis szinte kivételnek tekinthetjük. A római pápák levelezése területi szempontból eltér egymástól. III. Sixtus és III. Felix levelezésének súlya Keletre, I. Hilariusé Nyugatra esett, míg I. Leo és Simplicius egyaránt írt Keletre és Nyugatra. A pápák közül a legkiterjedtebb levelezést I. Leo folytatta.

A levelezés kapcsán felmerülő utolsó kérdésünk az, hogy vajon miért volt fontos ez a levelezés. Fontosságának és céljainak vizsgálatában magukból a levelekből kell kiindulnunk, amelyekből kitűnik, hogy elsősorban szervezési szempontok, a birodalom fenntartásának érdeke vezette az egyházi és világi levélírókat. A barbár betelepedés, a gazdasági-politikai viszonyok zavarossága egyaránt veszélyhelyzetet szült. Ez a helyzet kényszerítette lépésre az arisztokráciát és a papságot. A császári levelek a kelet- és nyugat-római birodalom már régen nem létező, de fenntartani kívánt egységét próbálták biztosítani. Elsősorban nem is a világi arisztokráciával, hanem a pápával, az egyházzal igyekeztek az összeköttetést megőrizni.

A világi levelezésnél nagyobb súlyú a korszak egyházi levelezése. A világi arisztokrácia szerepének gyengülésekor a birodalmi közigazgatási funkciókat fokozatosan az egyház vette kézbe, noha még nem játszotta azt a szerepet, amelyre majd az állam első számú támaszaként a feudalizmus századaiban tesz szert. Az egyházi tisztségviselők emberfeletti erőfeszítéssel védtek a hitet, igyekeztek fenntartani az egyházmegyéket és az egyházi szervezetet.¹⁶ A püspökök nemcsak az egyházat féltették a pusztulástól, hanem sokkal inkább magát a római birodalmat, a római kultúrát. Sokuk véleménye egyezett Sidoniuséval, aki mindvégig hitt a birodalom fennmaradásában.¹⁷ Ő sem azért lett püspökké, mert az egyház jövőjét látta meg, hanem az államvallássá lett kereszténység fenntartásával kívánta szolgálni a római ügyet.¹⁸

¹⁴ Kivétel persze itt is akad: Salvianus, aki négy várossal, és Leo, aki Rómával tartotta a kapcsolatot.

¹⁵ 26 várossal tartja fenn a kapcsolatot és 7 levelezője van.

¹⁶ Vö.: Sidonius, ep. VII 6.10.: *agite quatenus haec sit amicitiae concordia principalis, ut episcopalis ordinatione permissa populos Galliarum, quos limes Gothicae sertis incluserit, teneamus ex fide, etsi non teneamus ex foedere* (vö. még: ep. II 7,2, VII 7,4).

¹⁷ Vö.: W. H. Semple: Apollinaris Sidonius a Gallo-Roman Seigneur. Bulletin of the John Ryland Library 50 (1967) 136–158. Sid., ep. IV 14,1, R. P. C. Hanson: The reaction of the church to the collapse of the Western Roman Empire in the fifth century. Vigiliae Christianae 26 (1972) 278.

¹⁸ Példa rá Sidonius egész tevékenysége, a püspökválasztások (Sid., ep. VII 5; VII 9,3), a közhivatalok szorgalmazása (Sid., ep. I 6,1, II 3; VIII 8,1), a római kultúra és a latin nyelv féltő őrzése (Sid., ep. 6,1).

Bármennyire igyekeztek is az egyháziak, a világi közigazgatási rendszer szét-hullását abban az időben már nem lehetett megállítani. A világi hatalmi rendszer átmentésére már csak az erre a közigazgatásra épült egyházi szervezeten keresztül volt lehetőség. A virágzó villák és városok mellett mindennapi jelenség volt a falvak, egyházközségek, városok elnéptelenedése. Éppen ezért volt létfontosságú szerepe az egyházszervező munkának.¹⁹ A szervezői tevékenységen túl az V. században kezdődött meg az egyház politikai-bírói szerepe a barbárokkal folytatott béketárgyalásokban való részvétellel.²⁰ Kísérletet tettek a barbár népekkel szembeni ellenállásra is, de nem rendelkeztek olyan katonai erővel, hogy ezt a feladatot átvállalhassák volna az államtól, így a kísérletek szükségképpen kudarccal végződtek. Ezért meg kellett tanulniuk együttélni a hódító hatalommal. Ez korántsem volt egyszerű, de annyit mindenképpen sikerült elérniük, hogy az egyház tekintélyét többé-kevésbé elismertették a barbárokkal. Már ez sem kevés, ha figyelembe vesszük a hódítók vallását is.²¹

Az egyház tevékenységének és a birodalom akkori helyzetének áttekintése tehát választ ad arra a kérdésre, hogy miért épp Galliában alakult ki a legintenzívebb levelezés. Minden bizonnyal mint a birodalom leginkább veszélyben lévő területe küzdött nem csupán a birodalomnak, hanem magának Galliának az egységéért is. Ehhez járult még az, hogy Galliában igen erősen — a birodalom területén talán legerősebben — élt a római kultúra és hagyomány, így ez a terület vált a birodalom fenntartásáért vívott küzdelem központjává.

¹⁹ Pusztuló egyházmegyék: Sid., ep. VII 6,8, püspökválasztások: Sid., ep. IV 25; VII 8; VII 9,3.

²⁰ I. Leo pápa a Rómára támadó Attilával (452) és Geiserichhel (455) tárgyal. Auvergne átadása ügyében Eurich és Julius Nepos között három püspök közvetített (475), stb.

²¹ A „barbárok” inkább „eretnekek” voltak, nem katolikus vallásúak, hanem arianusok. A vallási türelmetlenség gyakran érvényesült a „rómaiak” és a „barbárok” között.

BORONKAI IVÁN

IMMEMOR

(VITÉZ JÁNOS LEXIKÁJÁHOZ)

Az *immemor* melléknevet, a Thesaurus közölte adatok tanúsága szerint, az antikvitás szinte kivétel nélkül 'feledékeny' ('valamiről megféledekező', 'hálátlan', 'óvatlan') jelentésben használta; mindössze három olyan helyet tüntet föl, ahol „a feledés vizének”, a Léthének a jelzőjeként 'feledékennyé tevő' a jelentése.¹

Hasonló kép kerekedik ki a középkori magyarországi írott anyagból is: az *immemor* szóra kiírt 62 idézetből 59-ben nálunk is 'feledékeny', 'megféledekező' a jelentése. Van azonban Vitéz Jánosnak (1400 k.—1472) egy levele, amelyben e szó háromszor is előfordul, nagyjából azonos kontextusban —, s úgy tetszik, a váradi püspök nem a megszokott jelentésben használta.

Szóban forgó írása — a Leveleskönyv 78. darabja² — egyike ama keveseknek, amelyeket magánlevélként valamelyik humanista barátjának küldött, ezt például Taddeo da Treviso pápai orvosnak.³ Vitéz ezekben a leveleiben még a tőle megszokottnál is homályosabban fogalmazott.⁴ Nem csoda tehát, ha szóválasztása és mondatfűzése ezúttal is rejtvényt jelent olvasója számára. De lássuk magát a szöveget!

Taddeo mester holmi ki nem egyenlített tartozást kért számon püspökünkön (ezt a levelet nem ismerjük). Vitéz azzal vág vissza, hogy adósának (*creditor*) kötelessége szerint (*ex obligacione*) visszafizette már a tartozást, barátjának azonban (*amicus*) még valóban nem, hiszen vele a jóakarát köteléke fűzi össze (*ex benivolencia*). Majd így folytatja: *Nichilominus si ita placuit, ut hac exprobracione immemor beneficium dignus reputer, cedo verbis — at rebus minime!* Majd valamivel alább: *Et quidem ubi me vos immemor beneficium arguitis, forte non impar erit sententia, si ego vos immemor amicitie accusabo.*⁵

Úgy gondolom, lehetetlen a fenti három kifejezésben a második tagot (*beneficium*, illetve *amicitie*) genitivus memoriae-ként felfogni, s egymagában az *immemoris*-ra erőszakolni rá a genitivus criminis szerepét. ('Feledékeny' ez esetben személy

¹ Thesaurus Linguae Latinae, vol. VII, 1, 447—448.

² Iohannes Vitéz de Zredna, Opera quae supersunt. Bp. 1980. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Series nova, tom. III, 160—163. Magyar fordítása: Vitéz János levelei és politikai beszédei. Bp. 1987, 198—204.

³ Taddeo da Trevisóról: V. Kovács Sándor (szerk.), Magyar humanisták levelei, XV—XVI. század. Bp. 1971, 75, 2. jegyzet.

⁴ Ilyen még az Epistolarium 1., 2. és 74. darabja (Iohannes Vitéz de Zredna, i. m. 28—42 és 154—156), amellyel nemcsak mai fordítóját teszi próbára, de alighanem komoly leckét adott föl címzettjének is.

⁵ I. m. 160—161 (12. és 16. mondat).

lenne, az pedig accusativusban állna.) Valószínűbbnek tartom, hogy mind a három alkalmilag szerkesztett, azonos sémára alkotott jelzős kifejezés, amelyben az *immemor* — a jelek szerint a középkori latin nyelvben általában is, de a magyarországiiban mindenképp — kivételként⁶ 'az elfeledett', 'amiről megfeledkeztek' passzív jelentést kapott.

Érdemes megemlíteni, hogy Vitéz leveleiben még egyszer előfordul ez a melléknév, ezúttal a hagyományos jelentésben, de laza, kétértelmű grammatikai kötésben: *Requirimus, ut visa ipsa copia* (sc. litterarum) *aliisque informacionibus tibi datis non immemor provideas opportune rebus nostris apud apostolicam sedem* (Epist. 46,2).⁷ Felfoghatom ezt a mondatot úgy, hogy két ablativus absolutus van benne (*visa ipsa copia* és *aliisque informacionibus tibi datis*), a *non immemor* pedig vonzat nélküli attributum praedicativum a *provideas* mellett; ezt tartom azonban kevésbé valószínűnek. Elfogadhatóbbnak vélem azt a magyarázatot, hogy legalábbis a második ablatívuszos kifejezésben a *non immemor* vonzatát kell látnunk (azaz: „jól észben tartva a neked adott tájékoztatásokat”). — Vitéz János nyelve sok hasonló megfigyelésre váró problémát vet fel.⁸

⁶ A svédek középlatin szótára föltüntet ugyan egy passzív jelentést: „(seit) unvordenklich(en Zeiten)”, de ez nem hozható kapcsolatba a mi adatainkkal; példát sajnos nem idéz rá. Lásd: *Glossarium Mediae Latinitatis Sueciae*, vol. I, fasc. 6. Stockholm 1980, 520.

⁷ Iohannes Vitéz de Zredna, i. m. 106.

⁸ Lásd még: Boronkai I., *Humanista prózairodalmunk kezdetei*. Vitéz János írói életműve. (Kandidátusi értekezés, kézirat). Bp. 1976. — Uő, Vitéz János latinsága latin szempontból. *Antik Tanulmányok* 25 (1978), 206—215. — Uő, Vitéz János, „a magyar humanizmus atyja”. Vitéz János levelei és politikai beszédei. Bp. 1987, 7—30. — Uő, *Correptio*. *Antik Tanulmányok* 33 (1987—88), 210—211 = *Archivum Latinitatis Medii Aevi* XLVI—XLVII (1986—87), 160—162. — Uő, Vitéz János és Aquileiai Rufinus. *Irodalomtörténeti Közlemények* 94 (1990), 213—217 = *Archivum Latinitatis Medii Aevi* XLVIII—XLIX (1990), 169—176 (Bellus Ibolyával közös közlemény).

A HALOTTI ARCTAKARÓ TÖRTÉNETÉHEZ

Az Antik Tanulmányok XXXIV. évfolyamában megjelent cikkemben az ősmagyarok ezüst-aranszemes halotti arctakarójának eredetével foglalkoztam.¹ Tanulmányom egyik célja volt a T'ien Shan-i ún. «kenkeli kultúra» (i. sz. II—V. sz.) és az Ural-vidéki, ún. «lomovatovói kultúra» (i. sz. V—VIII. sz.) gazdag temetőiből feltárt szem- és szájlemezes, «szemüveges», maszkos halotti arctakarók közötti összefüggés bizonyítása. Bár mindezt nagymértékben sikerült valószínűsítenem, az adatok alapján felállított logikai sorban mégis volt egy törés. Ugyanis míg a T'ien Shan-i sírokból feltárt selyem halotti arctakarókra elsősorban arany szem- és szájlemezeket, maszkokat (néha selyem «szemüvegeket») varrtak fel, az Ural-vidék selyem arctakaróira felvarrott «szemüvegek», szem- és szájlemezek, maszkok zömmel ezüstből készültek. Az Ural-vidéki nomád temetők VII—X. századi sírjaiból csak ritkán, a vezéri temetkezésekből kerültek elő arany szemfedők. A késő-lomovatovói kultúra szemlemezeinek alakja is más, mint a közép-ázsiaiaké. A kronológiában is volt rés. Sajnos, csak tanulmányom lezárása után ismerkedtem meg egy szovjet régészeti cikkel, amelynek anyaga feltételezéseim logikai láncában a hiányzó szemet pótolta.

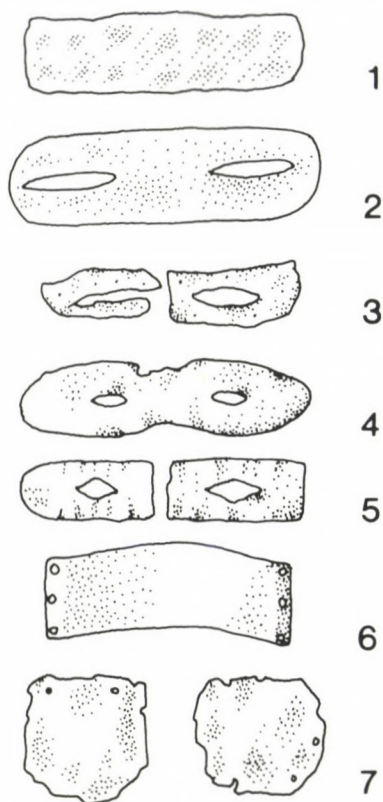
E. A. Saveljeva cikke² a Veszljana falu mellett (Északi Ural-vidék, volt Komi Autonóm Szovjet Köztársaság, a Vym és Vicsegda folyók találkozásánál) feltárt népvándorláskori temető sírjait próbálja keltezni. Leírásából kiderül, hogy a veszljana-i temetőben folyamatosan temetkeztek az i. sz. VI—VIII. századok során. A temető legkorábbi — E. A. Saveljeva feltevése szerint i. sz. VI. századi — sírjaiból olyan övesatok, polychrom stílusú, granulációs-kőberakásos arany övveretek kerültek elő, amelyek a népvándorlás kor hun korszakában széles körben el voltak terjedve a sztyeppén, az Altájtól a Kárpát-medencéig,³ és amelyek jól ismertek a T'ien Shan-i kenkeli kultúra temetőiből is. A veszljana-i csatok, övveretek kíséretében tártak fel két aranylemezből készült, mindkét szemet egyszerre elfedő szemlemezt is.⁴ Egyikük teljesen sima, a másikon a szem helyén van két vékony nyílás. Ugyanennek a temetőnek a későbbre keltezett, i. sz. VII—VIII. századi sírjaiból a lomovatovói kultúra jellegzetes tárgyai mellett olyan ezüst szemlemezt tártak fel

¹ Benkő Mihály: Halotti maszk és sírobulus. A honfoglaló magyarok halotti maszkjának eredetéről. Antik Tanulmányok 34 (1987—88) 169 skk.

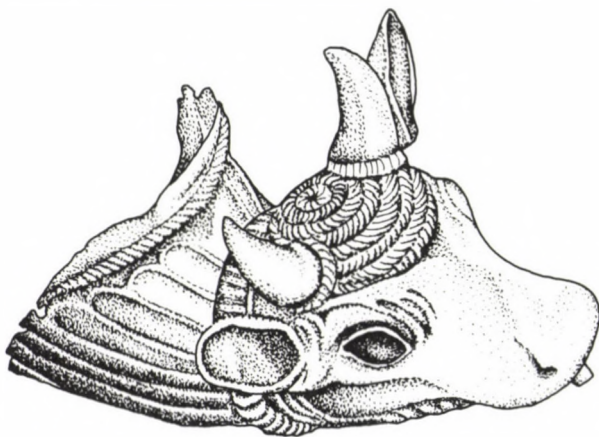
² E. A. Saveljeva: Хронология погребальных комплексов веслянского I. могильника. Краткие Сообщения 1979, 91—96.

³ Степи Евразии в эпоху средневековья. (Археология СССР). Рис. 6; 1—13.

⁴ E. A. Saveljeva: i. m. 92, Рис. 26, 27.

1. ábra. 1, 2: Arany szemlemez a veszljanaí I. temetőből, i. sz. VI. sz.; 3: Ezüst szemlemez a veszljanaí temetőből, i. sz. VII—VIII. sz.; 4: Arany szemlemez a gorbunjataí temetőből, i. sz. VIII. sz.; 5: Arany szemlemez a sterlitamaki temetőből, i. sz. VIII—IX. sz.; 6, 7: Ezüst szemlemez a Bolsije Tigany-i urali magyar temetőből, i. sz. X. sz.

2. ábra. Bikafejű ezüst ivókürt a veszljanaí temető 23-as sírjából, i. sz. VII—VIII. sz.

(közepén a szemet jelző nyílással és a szélein varrás nyomaira utaló lyukakkal), amelynek közvetlen párhuzamai jól ismertek az Ural-vidék más temetőiből.⁵

A korai, i. sz. VI. századi veszljanai sírokból feltárt arany szemfedők átmeneti típusnak tűnnek a kenkoli kultúra és a lomovatovói kultúra szemfedői között. Az arany szemfedők a veszljanai sírokból éppen úgy, mint a T'ien Shan-ban, granulációs-kőberakásos aranyleletek társaságában kerültek a föld felszínére. A későbbiek során az Ural-vidéken ez a halotti maszk-típus alakjában tovább fejlődött. A halott fejének selyembe burkolása szokás maradt az itt élő előkelő nomádoknál is, de a sztyeppei nomád divat aranyról ezüstre változása következtében⁶ az i. sz. VII. század elejétől kezdve a halotti arctakarókra varrott nemesfém-lemezek többnyire már ezüstből készültek. Szinte valamennyi i. sz. VII—X. századi Ural-vidéki temető nemesfém szem- és szájlemezein, «szemüvegein» nyílás jelölte a szemek és a száj helyét. Ez nem volt feltétlenül jellemző az Uraltól Keletre és Nyugatra eső sztyeppei tájakon a halotti arctakarós temetkezések-re, sem a korábbi, sem a későbbi időszakokban.⁷

A fentiek alapján valószínűnek látszik, hogy a nemesfém szem- és szájlemezes halotti arctakaróval történő temetkezés szokása az ogurok Közép- és Belső-Ázsiából Nyugat felé történő vándorlásának nem a harmadik hullámával érkezett az Ural-vidékre, mint azt korábban feltételeztem, hanem esetleg már az elsővel (i. sz. V. sz.) de inkább a másodikkal.⁸ A régészeti leleteket történeti adatok is alátámasztják. Östörténetünk kutatásának legújabb eredményei alapján⁹ bizonyítható, hogy a türk birodalom megalakulása idején (i. sz. VI. sz. közepe) a hódító türkökkel harcba keveredett és legyőzött közép-ázsiai ogurok egyes népcsoportjai először a Volga-vidékre, majd amikor türk ildözőiktől ott újabb vereséget szenvedtek, a sztyeppei utaktól távolabb eső, nehezebben elérhető középső és északi Ural-vidékre menekülhettek, ahol a helyi finnugor lakossággal keveredve, később törzsszövetséget alkothattak.

A veszljanai sírokból feltárt sāsānida ezüstérmék, egy bikafejes ezüst ivókürt töredéke és egy gyűrűs páncéling maradványa is bizonyítja az itt temetkező népesség később is fennmaradt szoros kereskedelmi, kulturális kapcsolatait az Ural-vidéktől délre, délkeletre eső területekkel.¹⁰ (2. ábra).

⁵ E. A. Saveljeva: i. m. 92, Рис. 47.

⁶ Fettich Nándor: A hunok régészeti emlékei. Attila és hunjai. (Szerk.: Németh Gyula, Budapest 1940) 260 sk.

⁷ Az i. sz. VII—X. századi baskíriai és Káma-vidéki temetők közül tudomásunk szerint eddig egyedül a Bolsije Tigany-i, magyarnak tartott temetőből tártak fel a veszljanaihoz hasonló, szemet jelző nyílás nélküli, mindkét szemet egyszerre elfedő szemlemezt. Ennek anyaga aranyozott ezüst volt. Ugyanitt az egy-egy szemet külön-külön elfedő, négyzetes lemezekén (ilyen volt a Bolsije Tigany-i szemlemezek nagy többsége) sem volt szemet jelző nyílás: feltehetőleg a lemez maga képviselte az arctakarón a szemet. A népvándorlás által érintett más területek temetőinek szemfedői közül nem volt szemet jelző nyílás a nyugat-szibériaiakon, a Kárpát-medencében a kunbábonyi kagán T-alakú, szemet és orrot jelképező aranylemezen, és eddig egyetlen kivétellel a honfoglaló magyarok szem- és szájlemezein sem. A kivétel a rakamazi honfoglaláskori vezéri sírból feltárt „szemüveg” és szájlemez, a lomovatovói kultúra „szemüvegeinek” és szájlemezeinek pontos mása. A többi Magyarországon feltárt szemlemez a Bolsije Tigany-iakhoz és a nyugat-szibériaiakhoz hasonlít. Nincs kizárva, hogy honfoglaló őseinknél a halotti arctakarós temetkezésnek két különböző hagyománya élt. Az Ural-vidéki szemlemezek eddig ismert típusait lásd az I. rajzon.

⁸ Benkő Mihály: i. m. 193 sk; A. N. Bernshtam: Основные этапы истории культуры Семиречья и Тянь-Шанья. Советская Археология XI. (1949).

⁹ Harmatta J. előadása a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Osztályának 1989. május 12-én megtartott nyílt ülésén. Magyar Tudomány 1990, 253 skk.

¹⁰ E. A. Saveljeva: i. m. 91, Рис. 3; 2.

MEGEMLEKEZÉSEK

FERENCZY ENDRE

1912. II. 25.—1990. III. 11.

Szaktársai, egykori munkatársai, máig hű barátai és tisztelői nevében búcsúzom Ferenczy Endre professzortól, a történettudományok doktorától, hivatásunk kimagasló képviselőjétől, — mindenekelőtt azonban annak a kisebb közösségnek, az Ókori Történeti Tanszéknek nevében, amely változatos pályája során első és utolsó munkahelye volt. A pálya kezdetének és végének összekapcsolódása mintegy jelképezi azt az állandóságot és hűséget is, amellyel mindenkor ragaszkodott tudományához, választott hivatásához, élete megannyi fordulata, hányatott korunk sok és többnyire fájdalmas változása között — és mindezek ellenére is.

Sorsa jelképes értékű lehet tudományunk számára, ha most pályafutására emlékezünk. Pályaindulása a harmincas évek közepén biztató volt. Jó iskola, szerencsés szakválasztás, és olyan jeles tudományában és világnézetében egyaránt tiszteletreméltó mester, mint Heinlein István, segítette kibontakozását. Doktori disszertációja Dionysius Halicarnassensis és Terentius Varro kapcsolatáról már jelezte érdeklődése fő irányát, és tanúskodott a forráskritika módszereinek avatott kezeléséről is. Bécsi és római ösztöndíjas évek biztosítottak kedvező lehetőséget további fejlődéséhez, és első, többnyire római történeti tárgyú cikkei már egy jelentős tudósegénység kibontakozását ígérték.

A történelem azonban másként határozott és kedvezőtlen alakulása hosszú évekkel elhalasztotta az ígéretek beváltását. Pályájának horizontja hamarosan elkomorult. Embertelen diszkrimináció szorította ki őt arról a helyről, amely megillette volna a tudományos életben, az egyetemi oktatásban. Századunk két legszörnyűbb politikai irányzata közül el kellett szenvednie az egyik csapásait, még nem tudva, hogy eljön az idő, amikor a másikat is meg kell ismernie.

A világháború elmúltával a csapások után újjáéledő és a valóságosnál szebb jövőben reménykedő ország tudományos életében teljes erővel és lelkesedéssel vett részt. Visszakerült az egyetemre, ahol 1947-ben magántanár is lett. Szorosan vett szakmai munkáján túl szélesebb körben is igyekezett használni: az antik demokráciáról írt cikke és egy középiskolai ókortörténeti tankönyv szép emlékei ennek a tevékenységnek.

A gyorsan terjedő új eszmék, társadalomtörténeti elméletek megtermékenyítették az ő munkásságát is; tanúja ennek az egyetemi oktatás számára írt „Római társadalomtörténet a pun háborúk korában” c. jegyzete is. Olyan időben született ez a mű, amikor az új elmélet még különös kétarcúsággal jelentkezett; frissítő hatását érezhettük, és még nem vált a néptől idegen hatalom merev, dogmatikus, az önálló gondolatokat elfojtó elméletévé. Ferenczy Endre sokoldalú, egyre gyarapodó munkássága már ekkor fontos eredményeket összegezhett a IV. századi római külpolitikát elemző forráskritikai tanulmányában. Szomorú paradoxona a sorsnak, hogy amikor ez a külföldön is komoly elismerést aratott műve 1951-ben megjelent, már ismét nem dolgozhatott az őt megillető helyen.

A negyvenes évek végétől egyértelműen negatívvá váló általános helyzetben a sokakat sújtó elnyomás nem kímélte meg őt sem, akit humánus egyénisége és kritikai szelleme idális állampolgárrá és tudóssá tett volna egy valóban demokratikus országban. 1950-ben távoznia kellett az egyetemről. Áthelyezték a Műemlékek Országos Bizottságához, majd az Akadémiai Könyvtárba, ahol a hivatali munka elfoglaltsága nem volt kifejezetten kedvező tudományos munka számára. Hozzájárult ehhez, hogy a kandidátusi fokozatok első kiosztásakor méltatlanul mellőzték; ezért egy időre bizonyos fokig vissza is húzódt a tudományos közélettől.

Fájdalmas látnunk, hogy ez a kiváló tudós éveken át alig publikál, s akkor is csak pár kisebb, egyetlen epigráfiai témára vonatkozó cikket és néhány tankönyv-kiegészítő megjegyzést. Csak az ötvenes évek végén jelentkezik egy a maga idejében nagyon aktuális és hasznos tudománypopularizáló művel (A magyar föld népeinek története a honfoglalásig, 1958); ez a kis kötet szépen mutatja széles körű érdeklődését, tudásgyűjtő és tudásközlő buzgalma lankadatlan erejét a visszavonultság éveiben is. A 60-as évek elején megjelent, az ékirásos jog problémáival foglalkozó tanulmányai szintén arról tanúskodnak, hogy kutatói kedve, tájékozódása nem fáradt el, sőt egyik fő érdeklődési irányában, a jogtörténetben új területeket hódított meg. A 60-as évek közepén bekövetkezik a visszatérés a római köztársaság problematikájához, és ezzel tudományos munkájának új fellendülése. Évente jelennek meg tanulmányai hazai és külföldi orgánumban, s ha lassan, ha késve is, de megjön a hivatalos elismerés is: 1969-ben „Róma külpolitikája a patricius-plebejusi állam kialakulása korszakában” c. disszertációjával megszerzi a kandidátusi fokozatot.

Munkásságának talán legtermékenyebb, legeredményesebb szakasza következik most. Egymás után születnek meg jelentős tanulmányai, elsősorban a római jog- és alkotmánytörténet problémáiról. Egyre keresettebb szerző reprezentatív külföldi kiadványokban, s jogos elégtételt érezhet, amikor több tekintélyes tudományos társulat választja tagjai közé. Miután 1972-ben az Ókori Történeti Tanszékre kerül tudományos főmunkatársként, munkalehetőségei is kibővülnek és kedvezőbbé válnak. Beható részlettanulmányai, amelyek oly sok új szempontot és konkrét eredményt hoznak, ezután is legkedvesebb kutatási területén, régi, nagy témája, a korai római köztársaság társadalom- és alkotmánytörténete köré csoportosulnak. Ezekre a kutatásaira alapozva építi fel mintegy munkássága megkoronázásaként nagy művét, az 1976-ban angol nyelven megjelent „A patriciusi államtól a patricius-plebeiusi államig” c. könyvet. Ezzel a művel nyerte el jogos elismerésként az akadémiai doktori fokozatot. Munkásságát a Magyar Tudományos Akadémia akadémiai díjjal, az Ókortudományi Társaság pedig 1980-ban Ábel Jenő-emlékéremmel ismerte el.

Miután újra az egyetemre került, már kutatóállásban is ismét lelkesen vett részt az egyetemi oktatásban. Ezekben az években mostmár hivatalosan is teljes mértékben visszatérhet erre a területre. Eléri pályája csúspontját: újra egyetemi oktatói státusba kerül, és megkapja a már régén megérdemelt egyetemi tanári kinevezést. Kár, hogy ez a jogos elismerés nagyon későn következett be.

Az idő kérélméletlenül múlik a legszebb időszakokban is. Nagyon hamar elérkezett a nyugdíjba vonulás ideje, — és ez még munkakedve és munkaképessége teljében érte Ferenczy Endrét. Csak sajnálnunk lehet, hogy a Tanszék — és a Bölcsészkar — nem élt a kínálkozó lehetőséggel, hogy ezt a munkakészséget az egyetemi oktatás javára továbbra is gyümölcsöztesse.

Joggal érezhetett csalódást. De tovább dolgozott, új tanulmányokat írt, s a sajnálatos helyzet ellenére a maga lehetőségei közt nem szűnt meg támogatni az egyetem munkáját. Hadd emeljem ki ennek egy mindnyájunk számára fontos mozzanatát: 1987-ben jelent meg az itáliai őskort és a római királyok korát tartalmazó egyetemi jegyzete. Régi desideratuma volt ez az egyetemi történeti oktatásnak, amely az immár harminc éve készült ókortörténeti jegyzeteket mindaddig úgy volt kénytelen használni, hogy ez a fontos korszak egyszerűen hiányzott belőlük. Most — mintegy utolsó ajándékaként — ő betöltötte ezt az űrt, széles körű tájékozottságon alapuló, jól használható összefoglalást adva tárgyáról.

Számomra, aki ugyancsak hosszú távollét után alig három éve tértem vissza a tanszékre, nagyon is érthető és átérezhető volt az ő helyzete, s külön is fájdalom, hogy már nem volt idő és mód ezen változtatni. Ekkoriban sajnálatosan ritka találkozásaink alkalmával szomorúan tapasztaltam már jelentkező fáradtságát, de örömmel mindennek ellenére friss érdeklődését közös tudományunk iránt. Meghatottan emlékszem vissza arra, amikor — még nem is olyan régen — közös szakmai munkánk lehetőségeiről beszélgetve félíg tréfásan, félíg szomorúan megjegyezte, hogy sietnünk kell ezzel, mert neki már nincs sok ideje. Fájdalmas arra gondolnom, hogy mennyire igaza volt.

Ha egy barátunk örökre eltávozik közülünk, emlékezetünkben maradánoan élnek tovább egyéniségének vonzó és értékes vonásai. Emlékezetünk nem idealizálja hamisan a valót, amikor elsősorban azt őrzi meg, ami egy emberben szép és jó volt, hanem a lényegét tartja fenn és teszi élővé a jövő számára. Hiszünk abban, hogy a régi mondas abban a megfogalmazásban igaz az emberről, hogy „a jó, amit tett, az túléli őt”. Mikor fájdalommal búcsúzunk elhunyt barátunktól, a kiváló tudóstól, kedves munkatár-

sunktól, vigaszt jelenthet számunkra az a szilárd meggyőződés, hogy nemcsak szeretetreméltó egyéniségek emléke marad meg körülünk, de áldozatos erőfeszítései, értékes eredményei: életének egész munkája élő erőként marad meg közöttünk és hat tovább a mi munkánkban is.

SARKADY JÁNOS

EGY LATINTANÁR EMLÉKÉRE

(VISY JÓZSEF, 1909—1988)

Az agyonreformált oktatásügy láttán hajtsunk külön tisztelettel fejet a klasszika-filológia egy tanárának emléke előtt, aki a tanítás mellett nevelni is tudott. Visy József a gimnazista és egyetemista tanítványaiba nemcsak olyan tudást és érzékenységet plántált, mely hovatovább ritkaságszámba megy, de aki a humánumot is fölébresztette bennük.

Másodszülött volt apja tíz gyermeke között. Minden pedagógiai tudását és fogását gyerekkora tanáraitól, a kecskeméti piaristáktól származtatta. 1935-ben végzett a szegedi egyetemen klasszika-filológia és történelem szakon. Egy évig ösztöndíjas volt Förster Aurél mellett, ekkor doktorált. 1943-ban habilitált („A görög embereszmény és paideia”), az időtől magántanár a szegedi egyetemen. 1949-ben az egyetemi tanács őt is jelölte Marót Károly megüresedő helyére, de a tanszék 1950-ben megszűnt, és Visy József 1951-től a haláláig gimnáziumokban tanított. Töretlen hitéből és erejéből jutott arra is, hogy a 60-as évektől másodállásban, 1969-től c. docensként újból oktasson az egyetemen is.

Tanítás? A declinatiókat, coniugatiókat — a kivételekkel együtt — minden dresszúra nélkül a III. osztályban a gyenge tanulók is tudták. A felelő egyszerre három év szóanyagából adott számot: „Fiúk, aki a 20 szóból négyet tud, az már kap egy egyest.” Így aztán az új tanárnál az addigi elégségesek középest, jót értek, s a jó tanulók a tanárral bolondját járaták. Képszerű, bizarr humora révén a tananyag alapelemeit öles léptekkel hagyhatta maga mögött tanár és tanítvány. Fél percebe telt megértetni, mi az abl. instr., soc. és modi: „Fiúk, ma megtanulunk három ablativust: *Késsel* nyúzom a tücsköt. *Az öcsémmel* nyúzom a tücsköt. *Jókedvvel* nyúzom a tücsköt.” És már át is lehetett térni a görög filozófia, a római élet egy-egy részletének mindenki számára felejtethetetlen ismertetésére. Így tudtuk meg, hogyan kell szónokolni (*De oratore* — s szórakoztunk a mindennapok ellenpéldáin), biológiaórán rájöttünk: miért is hívják a pókok családját Arachnoidea-nak („szegény Arachne megpókult”). Volt, aki ezen óráknak köszönhetően evickélt át filozófiatörténetből az egyetemen. Aztán az sem rossz tanári teljesítmény, ha serdülők az óráközi szünetben egymást a *topos hyperuranios*-ba küldik, vagy kiránduláson szórakozásként „*um*-ot *vum*-má” (*gerundium*, -*vum*) alakítanak át. Lélegzet-visszafojtva figyelik az elbeszélést Hellas nyaráról, tücskeiről, őszi szeleiről — s nem tudják, hogy tanárunknak sosem adatott meg arra járhatni.

Nevelés? Amikor a jobb osztályzatra igényt tartó iskolai — majd: városi! — funkcionárius elakad a declinatióban, a tanár a közepes osztályzatút szólítja föl segítségül (ami előbb-utóbb a szerződéses állás fölbontásához vezet). Máskor a napló beírása és azzal párhuzamosan a 10 soros memoriter (túlterheltség, óh!) kikérdezése közben halk diskurzus folyik az egyik, az előző órán felelt diákkal. Az utóbbi éppen jegyének az apa általi láttamoztatását mutatja be. Szelíd kérdés: „Ki írta ezt alá?” Sértett válasz: „A papám!” A tanár, csöppnyi szomorúsággal: „És ő tud róla?” Karesi, lehajtott fővel: „Igen.” — A napló kész, a memoriter befejezve, a tanár hangja határozott: „Jó, elhiszem, mert férfi nem hazudik.” — 16 éves fiúk, néma csöndben. Az iskolában többé egyik sem hazudik és nem hamisít aláírást. Hangja csak egyszer forrósodott föl, amikor az egyik legnagyobb görög visszaemlékezését idézte föl a mesteréről: „Volt közöttünk egy ember.” Igen, közöttünk is; és köszönet érte, Tanár Úr. *Vale!*

BÁLINT CSANÁD

EDUARD NORDEN HALÁLÁNAK 50. ÉVFORDULÓJÁRA

1991. július 13-án volt ötven éve, hogy Eduard Norden (1868—1941), századunk legnagyobb latinistája, az *Antike Kunstprosa*, az *Aeneis* VI. énekéhez írott kommentár, *Ennius und Vergilius*, *Agnostos Theos*, *Die germanische Urgeschichte in Tacitus' Germania*, *Die Geburt des Kindes* stb. szerzője, kényszerű svájci hontalanságában elhunyt. A szomorú évforduló sok még élő közvetlen és még több közvetett tanítványt arra indított, hogy méltóbban emlékezzék meg a Mesterről, mint annak idején, a Szovjetuniót lerohanó hitleri hadigépezet kezdeti látszatsikereinek káprázatában, amikor még szaktudományunk becsületes képviselőit is más foglalkoztatta. Bad Homburgban (1991. júl. 8. és 12. között) nagyszabású tudománytörténeti konferencián méltatták a fél évszázada halott Norden életművét és hatását („Leben, Leistung, Wirkung eines deutschen Wissenschaftlers jüdischer Herkunft”), *Eckart Mensching* pedig (a berlini Technische Universität történettudományi intézetének professzora) „Nugae zur Philologie-Geschichte” (V.) címmel összeállított kötetben (Berlin 1992, 170 l.) foglalta össze az évfordulóhoz kapcsolódó kutatásainak eredményeit: „Texte und Überlegungen zu seinem Werk.” A *nugae*-nak éppenséggel nem nevezhető sorozat előző négy kötetében Nordenen kívül a korszak legjelentősebb üldözöttjeiről (*W. Kranz*, *F. Jacoby*, *W. Jaeger*, *R. Pfeiffer*, *G. Rohde*, *K. Ziegler*, *W. Morel*, *F. Solmsen* stb.) olvashatunk tanulságosnál tanulságosabb dokumentumokat és emlékeztetéseket.

Tekintettel arra, hogy e sorok írója is Norden-tanítványnak εἰσεται εἶναι, ez alkalommal csak az ötven éve elköltözött Mester emlékének szentelt kötet vázlatos bemutatására vállalkozunk. Nyugodtan mondhatjuk: izgalmas, sőt felkavaró olvasmány. Mindaz, amit az életműben elszórt utalásokból eddig sejtettünk, a lelkiismeretesen feldolgozott dokumentumokból most plasztikusan, összefüggéseiben tárul elénk — az emdeni szülői háztól a bonni, strassburgi, berlini tanulmányok után rögvest magasba ívelő karrier állomásain (Greifswald, Boroszló, 1907-től — 39 éves fejjel — Berlin) keresztül a tetőpontig, az 1927/28. évi rektorságig, a töméntelen nemzetközi elismerés birtokában a náci hatalomátvételt követő csalódás, fokozatos kiábrándulás, majd méltatlan megaláztatások után az idegenben honját nem lelő, megtört ember megváltásnak érzett haláláig.

Valóságos panorámája ez a tehetség győzelmi menetének, a tudós fáradhatatlanságának, a problémákkal való folytonos küzdelemnek, majd a megérdemelt siker magaslatairól való letaszíttatásnak. *Mutatis mutandis* Nordenra is érvényes az, amit „Bevezetésnek” szánt, valójában bekoronázás jellegű római irodalomtörténetében oly megragadóan írt Ciceróról: tragédia bontakozik ki a szemlélők előtt a consuli év diadalmas honmentésétől egészen addig, amikor már csak a hős szeme vak, a nézők tudják, hogy a következő pillanatban a mélységbe fog zuhanni... *Mensching* hiteles forrásból merít akkor is, amikor érzékelteti Norden pályájának delelőjét: rektorságának évében az agg Hindenburg vezértábornagy, a weimari Németország feje, kézcsókkal hódol a Magnificának... Norden mentes volt Cicero hiúságától, de roppant tudásával valami elképzelhetetlen naivság párosult, amennyiben még 1933 januárja után is szentül hitte, hogy az ő német hazafiságának helye van Hitler Németországában. Keserves volt a kiábrándulás, a megcsüggenítőkre nézve szégyenletes a nemzetközi híré tudós mellőzése, majd brutális kinasztigálása a berlini egyetemről, az akadémiáról, minden pozíciójából, végül hazájából.

Mensching könyvének fő érdeme azonban nem Norden emberi tragédiájának együttérző ábrázolása, hanem a gazdag életmű adatszerű, hiteles, reális felmérése, az időtálló eredmények és a kortársaktól nem mindig érzékelt negatívumok józan viszonyítása. Maga Norden csak kivételes nagyságok — *Mommsen*, *Wilamowitz* — teljesítményeinek jósolt 50 százalékos maradandóságot, a magáéinak jóval szerényebbet. Erre a „szerény” teljesítményre a *progenies vitiosior* legfeljebb hálás csodálkozással és szelíd *invidia*-val reagálhat.

BORZSÁK ISTVÁN

KÖNYVSZEMLE

FONOLOGIA ETRUSCA, FONETICA TOSCANA. Il problema del sostrato. Atti della Giornata di Studi organizzata dal Gruppo Colligiano Colle di Val d'Elsa, 4 aprile 1982. A cura di L. AGOSTINIANI e L. GIANNELLI. Firenze, Leo S. Olschki 1983, 197 o.

A kötet egy a Gruppo Archeologico Colligiano ötletéből származó ülésszak anyagát tartalmazza. Témája az ún. *gorgia toscana*¹ (a firenzei hehező kiejtés) és az ezzel esetleg összefüggésben álló etruszk szubsztrátum. Az ülésszakon három hosszabb referátum és számos kisebb hozzászólás hangzott el.

A kissé körülményeskedő bevezetés után elsőként Luciano Agostiniani (Firenze) írása olvasható: *Aspirate etrusche e gorgia toscana: Valenza delle condizioni fonologiche etrusche*.

Ag. sorra veszi a szubsztrátumpártiak, ill. ellenzőik nézeteit, a fonetikai tényeket, majd állást foglal. Az utóbbi időben az etruszk szubsztrátum-hatás legmarkánsabb képviselője Cl. Merlo volt, aki biztosra vette a *gorgia toscana* etruszk eredetét. E nézet hívei arra hívják fel a figyelmet, hogy számos olyan példa van, amikor az átadó nyelv (pl. a görög) zárhangjait az etruszk hehezetesen adja vissza, pedig egyébként a hehezetes, ill. nem hehezetes (zöngétlen) zárhangok ($\varphi \theta \chi$ — $p t k$) egyaránt megvoltak az etruszkban; a jelenség tehát tendenciára utal. G. Devoto pedig már régóta egyfajta „Lautverschiebung”-ot állapított meg: 'zöngés' > 'zöngétlen' > 'hehezetes zöngétlen'. Mások felhívták a figyelmet mindenesetre arra is, hogy tendenciáról csak egy bizonyos kortól lehet beszélni, s a folyamatokban tisztázni kellene a latinizáció szerepét is. A szubsztrátum-hatás ellenzői közül kiemelkedik Herbert J. Izzo, többek között „*Tuscan and Etruscan*” (1972) c. könyvével. Az ellentábor megemlíti például, hogy csak a fenti oppozíció tényében lehetünk biztosak, az oppozíció természetéről nem tudunk szinte semmi biztosat. További probléma az ABC görög eredete; nem lehetünk bizonyosak a jelek értéke felől, ugyanilyen szkepticizmus nyilvánulhat meg az etruszk jelek értékével szemben stb.

Ag. ezután sorra veszi a tényeket és kontrollál a Thesaurus Linguae Etruscae (ThLE) alapján. Megállapítja, hogy sok idézett alak egyszerűen nem is létezik, egyes ingadozások lehetnek grafikaiak, akár egyéni figyelmetlenség eredményei. Tipizálja a változásokat s kimutatja, hogy pl. a q és a χ , vagy a θ , és az s soha nem váltakozik; ugyanakkor a szavak latin átírásában mindig megvan az aspirált jelölés — TH, PH, CH —, nincs tehát ok a $p t k$ — $p^c t^c k^c$ oppozíció elvetésére. Bizonyos hangkapcsolatok egyáltalán nem tendálnak az aspirációra: *-cla*, *-cles*, *-tra*.

Konklúziójában megállapítja, hogy sok *pro* és *kontra* érv nem konzisztens. Az „antiszubsztratiszták” szkepticizmusa nem megalapozott abban a tekintetben, hogy nem kaphatunk etruszk fonetikai tényeket. Az etruszk fonológiai rendszer hehezetes zárhangjainak léte nem elégséges indok a szubsztrátum-hatás magyarázatára, mert megvolt egy nem hehezetes zárhang-sor is. Egy etruszk „aspirációs tendencia” nemcsak elégséges, hanem szükséges feltétel is lenne a hatás megmagyarázására. Az etruszkológusok szerint létezett egy ilyen tendencia, még ha kontextuális megszorításokkal is. Az elvégzett statisztikai kutatások alapján azonban nincs nyoma ilyen szinkron morfológiai folyamatnak, az eredetileg nem hehezetesek hehezetesedésének, sőt az s mellett deaspiráció figyelhető meg. Ami a tendencia

¹ Természetesen sem a probléma, sem a *pro* és *kontra* vélemények nem újak. Skutsch pl. azzal veti el az egész kérdéskör létjogosultságát, hogy nem áll rendelkezésre bizonyíték az etruszk bármely sajátosságának továbbélésére a mai olaszban. Ha valaki a firenzei „*c aspirato*”-t emlegeti a *havallo poho* szókapcsolatban, akkor elfelejti, hogy a jelenség az etruszkban nemcsak a gutturálisokra korlátozódik, másrészt pedig összekeveri a spirantizációt és az aspirációt (RE VI 780). V. Duhn azt állítja a népről, hogy egészen a reneszánszig tovább élt, de nem árulja el, hogy ezt honnan lehet tudni (Reallex. der Vorgesch. III (Berlin 1925) 132.)

bizonyítéka lenne, a $p, t, k/c \rightarrow \varphi, \theta, \chi$ ingadozása (oszcillációja), az valójában a két sorozat összekeverésének a bizonyítéka, grafikai jelenség.

Luciano Giannelli elsősorban a mai toszkán viszonyokkal foglalkozik (*Aspirate etrusche e gorgia toscana: Valenza delle condizioni fonetiche dell'area toscana*). Cl. Merlo annak idején szembeállította É- és D-Toscanát: az észak zártabb, konzervatívabb, míg délen nagyobb a populációs mozgás (ez magyarázná Firenze hatását). A szinkron anyag mellett forrásként a 16. sz.-tól állnak rendelkezésre felhasználható szövegek. A jelenség vizsgálatában alapvetően fontos a spirantizáció elhelyezése egy szélesebb összefüggéscsoportban (a *gorgia* jelensége tkp. gyűjtőfogalom: beletartozik a spirantizáció is). A zöngésülés és a spirantizáció között többen feltételeznek összefüggést (pl. A. Martinet). Az olvasótól az olasz dialektológia ismeretét megkövetelő írásában G. ezek után felvázolja a tárgyalt jelenségek hangállományát (68), a jelenségekhez térképeket ad (73., ill. 74), majd részletekbe menő vizsgálódásokba fog (területek szerinti megoszlás, egyezések, ingadozások, figyelembe véve a 16. sz.-tól rendelkezésre álló anyagot is). A zöngésülési tendenciát Toscana tartományra lokalizálja. A részletekbe menő vizsgálódások után a következőkre mutat még rá: nem tudjuk, hogy ténylegesen milyen volt az etruszk kiejtés, a különbözően szűk hangrésszel képzett frikatívák lehetnek recensek is, annál is inkább, mivel ismerünk idegen (angol, magyar) recens párhuzamokat is. A tárgyalt kiejtés jellemzőbb Észak-Etruriára, kb. a mai Firenze befolyási körzetére. Valószínűbb egy teljesen neolatin és belső toszkán magyarázat.

Giuliano de Marinis a kelta betörés hatását, a hannibáli háborúkat, általában a romanizáció kérdéseit feszegeti (*Aspetti e problemi della „romanizzazione” in alcune aree dell'Etruria settentrionale interna*). Véleménye szerint az i. e. 1. sz. előtt a rómaiak jelenlétének akár *de iure*, akár *de facto* megítélése nehezebb, mint az i. e. 1. sz. után. Ekkortól kezdve a falusi nemesség városiasodni kezd, de nem a régi központokban, hanem inkább az új római coloniákban vagy magában Rómában (ezt mutatja Maecenas példája is). Az integráció teljes, sőt egyfajta „genocidio culturale”. Amikor Claudius a *Tyrrhenica*-t írta, a nyelv már ásatag lehetett, talán csak a papok recitálták és legtöbbször talán ők sem értették. A késő császárkori „etruszk” papok, jóskor ugyanúgy nem voltak már etruszkok, mint ahogy a „keleti” mágusok sem voltak keletiek.

Egyértelműen negatív álláspontot képvisel Thomas D. Cravens, akinek írását (*La gorgia toscana quale indebolimento centromeridionale*) elsőként olvashatjuk a hozzászólások sorában. C. úgy látja, nincs meg a minimális evidencia sem az etruszk eredet mellett, ugyanakkor van számos negatív indikáció. Szerinte a szubsztrátumos magyarázat nem bizonyítható, a kérdés nem kutatható módszeresen, ezért tudományosan érdektelen. A maga analízisét azonban csak az első lépésnek tekinti a *gorgia toscana* magyarázatában.

Marcello Durante rövid írásában arra figyelmeztet, hogy a zöngés intervokális okkluzívák komplex helyzete a mai Toscanában nem kedvez az antik helyzet rekonstrukciójának, mindenesetre a vulgáris latin néhány tanulságos példája az etruszkkal magyarázandó: pl. a *Thuscus* népnév fellelhető etruszk írásmóddal is: *Θuſce* (TLE 401). A *Thuscus* példájával szemben viszont az egyik glóssából származó *Cabreas-Aprilis* megfeleltetésben a kezdőhang aspirálódik, majd zéróvá fejlődik. Az ilyen példák arra intenek, hogy a *gorgia toscana* jelensége etruszk mintákból fejlődik ki.

Temistocle Franceschi arra mutatott rá, hogy manapság a firenzei fonológiai viszonyok terjedőben vannak, ezért Giannelli térképei nem felelnek meg a tényleges viszonyoknak.

Fabrizio Franceschini írásában (*Sonorizzazione, lenizione, spirantizzazione nel Pisano*) a Pisa környékén megfigyelhető jelenségeket Firenze gazdasági és kulturális jelentőségével magyarázza (Firenze 1606-ban meghódította Pisát), arra is utal azonban, hogy nem általánosítható minden jelenség Toscana egészére.

Imre Samu a magyar „könyörög” szó egy horvátországi variánsát ismertette.

Metodológiai természetű megjegyzéseket olvashatunk Carlo Alberto Mastrellinél. Agostiniani fejtegetéseiből, írja, szkepticizmus érezhető. Két eltérő fonológiai rendszer léte azonban nem jelenti feltétlenül, hogy a két rendszer között nincs összefüggés. Pl. Indiában a kakuminálisok biztosan a szubsztrátum-nelvből származnak, de ez nem jelenti, hogy a kakuminálisokat tartalmazó szavak is a szubsztrátumnyelvből származnának; „refonologizációról” van szó! Így befolyásolhatja a toszkán aspirációt az etruszk szubsztrátum. A szubsztrátum-elmélet fenntartásához nem feltétlenül szükséges az etruszkok továbbélése Etruria romanizációjának fázisában: egy nyelv teljesen eltűnhet, de az azt beszélő

nép fonetikai szokásai újrafonologizálódhatnak a supersztrátumnyelvben. Firenze nyelvi és politikai presztízsét egyébként a Trecentótól lehet számítani.

(*De Marinis* röviden reagál: a romanizációt ő nem annyira területileg érti, mint inkább a társadalmi rétegződés szempontjából: egy bizonyos uralkodóosztály az, amely romanizálódik. A jelenség gyökereinek keresésében egyébként az augustusi korig kell visszamenni.)

Giovan Battista *Pellegrini* is Cl. Merlóra való hivatkozással indítja gondolatmenetét. Tkp. még Agostiniani és Giannelli sem veti el kategorikusan ezt a lehetőséget. Cl. Merlo kritikájaként mindenesetre megjegyzendő, hogy szükséges volna bebizonyítani a pre-római korról való kontinuitást is. A különféle jelenségek magyarázhatók ugyan a fonetika általános törvényszerűségeivel is, de a párhuzamos jelenségek fellépte egymástól távol még nem mond ellent a szubsztrátum-hatás lehetőségének.

Eltérő a témája és a hangvétele Massimo *Pittaunak*, metodológiailag azonban nem kevésbé tanulságos. Ő is a *gorgia* etruszk eredete mellett van: az etruszkban a hehezetesek nagy száma erős érv e kérdésben. Mindehhez újabb érveként felhozható, hogy ÉK-Szardínián a „Barbigia” sávbán a *gorgia*ra hasonlító jelenségek figyelhetők meg. Ezeket a kutatók a *nuraghék* népének tulajdonítják. A leghasonlóbb jelenségek Nüoro megye Dorgali falujában fedezhetők fel. E falu kb. 50 évvel ezelőttig erősen el volt zárva a térség többi falujától. *Strabón* (V 2,7) a vidék őslakóiról azt állítja, hogy „tyrrhéniek voltak”. Az etruszkok pedig sokak szerint kapcsolatba hozhatók a „mediterrán szubsztrátummal” (helyesebb lenne — mondja Pittau — „tyrrhén szubsztrátumról” beszélni). Nyelvi szempontból Pittau olyan megjegyzést talált Pallottinónál, amely azonosságot teremt bizonyos vonatkozásokban a két nyelv között: *Etruscologia* (1973, 381; 392. o.) c. könyvében az etruszkokról, a *La Sardegna nuragica* (1950, 23.) címűben pedig a *nuraghék* nyelvéről adja azt a jellemzést, hogy a vokálharmónia, ill. az első szótag hangsúlyozása volt jellemző. Maga Pittau pedig a „*La lingua dei Sardi Nuragici e degli Etruschi* (1981) c. művében kb. hetven „*isolessi etrusco-nuragiche*”-t mutatott ki s úgy véli, sikerült bebizonyítani a két nyelv rokonságát, hiszen Hérodotos (I 94) szerint mindkét nép Lydiából származott s érkezett Itáliába. Manapság az etruszk nyelvészet stagnál, folytatja Pittau, a „kombinatorikus módszer” már kimerítette a lehetőségeit. A pangás fő oka, hogy számúzték a (rossz szóval) „etimológiai módszert” (jobb lenne „összehasonlító módszerről” beszélni). E módszer szülte meg a múlt században a modern nyelvtudományt, s ha e módszer számúznánk, számúznánk rövid úton a nyelvtudományt is. Az etruszk nyelv mai tanulmányozói, írja Pittau, általában a régészetből jönnek és megmaradnak epigrafistának. Az etruszk nyelv hasonlításának sikertelensége nem egyenlő az összehasonlító módszer sikertelenségével. Nincs bebizonyítva a nyelv nem indoeurópai volta! A fenti gondolatmenet után természetes, hogy Pittau V. I. Georgievnél köt ki, akinek könyvéről (*La lingua e l'origine degli Etruschi*, 1979) azt írja, hogy méltatlan csend vette körül. A diszciplína komplexitása miatt bármely nyelvész számíthat arra, hogy megállapításainak jó része téves lesz; Georgiev téziseinek is nem kis hányada téves. Mégis úgy tűnik, írja Pittau, sikerült bebizonyítani a nyelv indoeurópai voltát, amely a lyden keresztül a hettitához kapcsolható. Paradoxon, hogy miközben a legtöbb etruszkológus a nép keleti eredetét vallja (Pallottino is: *Saggi di antichità*,² 1979, 158 skk.), a nyelv kérdésében ettől elzárkóznak. Az etruszk *ethnos* és *civilizáció* feltétlenül Itáliában alakult ki, de nem a *nyelv*. A civilizációban sok a kölcsönelem, a szókinkskeverék, de a grammatikai struktúra nem az. Pallottino példájával élve: a *francia nemzet* kelta, latin, germán, normann elemek keveréke, de a *francia nyelv* nyelvtana nem a fenti nyelvek nyelvtanának keveréke. A francia nyelv végső analízisben a latinból, ha úgy tetszik, Latium és Róma nyelvéből származik, így származtatandó az etruszk is *egy* nyelvből, éspedig a lydból; ez egyezik az antik hagyománnyal is.

Leonardo M. *Savoia* Giannellihez kapcsolódva arról szól, hogy a jelenségeket csak komplexitásokban érthetjük meg igazán; így többek között umber területen analóg feltételek és jelenségek figyelhetők meg, amelyeket figyelembe kell venni.

Végül Pavao *Tekavčić*, aki egy olasz történeti nyelvtan szerzője is, azt írja, hogy eredetileg szubsztrátum-párti volt, de H. J. Izzo után kénytelen volt felülvizsgálni nézeteit. Rohlf és Izzo után,

² Mi mindenesetre olvastunk két negatív kritikát: egy gorombát A. *Hus* tollából (Latomus 60 [1981] 653 sk.) és egy kevésbé gorombát, de nem kevésbé elutasítót A. J. *Pfiffigtől* (Gnomon, 53 [1981] 191 sk.)

írja, tudjuk, mi *nem* lehet a *gorgia toscana*, még hiányzik azonban a pozitív magyarázat, amelynek egyúttal két problémát kell szem előtt tartania: 1.) a meglehetősen recens előfordulás tényét és 2.) azt, hogy Toscanában alakultak ki a spirantizált variánsok, márpedig Toscana területe, minden ellenkező vélemény ellenére, egybeesik az antik Etruriával!

Az ülésszak Guglielmo Maetzke zárszavával ért véget; a kötetben ezután a bibliográfia következik (185. skk.).

A recenzióknak minderről az a benyomása, hogy fontos referátumokat és hozzászólásokat olvasott, de ezekben több a problémafelvetés, összefoglalás, irányok kijelölése, mint a megoldás. Úgy látszik tehát, hogy a *gorgia toscana* megnyugtató magyarázata még várat magára. Egy jelenség megmagyarázásához mindenesetre tudni kell, hogy miben áll maga a jelenség, legalábbis sejteni kell az összefüggések rendszerét és a magyarázatok lehetséges irányait. Az útmutatások mindehhez megtörténtek.

KATONA LÁSZLÓ

S. LASER: ARCHAEOLOGIA HOMERICA. SPORT UND SPIEL. Kapitel T. Göttingen 1987, 204 pp. + 8 Tab.

Az *Archaeologia Homerica* értékes sorozat, amelyben számos kiváló szakember publikált egy-egy területről, részletkérdésről, mint pl. W. Richter a homérosi mezőgazdaságról, A. Heubeck, a mykénéi kor jeles kutatója a görög írás és írásbeliség kezdeteiről, vagy R. J. Forbes a bányászat, a kőfejtés és a kohászat kérdéseiről, stb.

A szerző sporttörténeti fejtegetései a kötetnek közel felét teszik ki (4—88. l.); ezt követően néhány gyermekjátékról ír (88—99. l.). A folytatás egy exkurzus további gyermekjátékokról (99—126. l.), majd egy függelék az 'ostobán' játszó hősökről (126—184. l.), amelyek szerzője H.-G. Buchholz. Az utóbbi két téma, mint az Előszóban (I.) B. jelzi is, legfeljebb elvétve szerepel a hagyományozott homérosi szövegekben, ám a régészeti leletek tanúsága szerint „Homérosnak” (!?) ismernie kellett, vagy legalábbis ismerhette (3. l.).

A kötetet tömör összefoglalás (190 skk.), alapos szójegyzék, továbbá néhány illusztráció zárja.

A Bevezetés (II.) Huizingához kapcsolódó elmélkedés a sport és a játék közös gyökereiről. L. szemantikai fejtegetéseivel kapcsolatban megjegyezhető, hogy a latin *ludus* sem csak játékot jelent, hanem tréfát, de iskolát, sőt gladiátorkaszárnyát is.

A testedzéssel foglalkozó III. rész először a sporttevékenység indítékait és alkalmait, ill. az agónális elv kérdését tárgyalja. az ún. agónális életvitelnek a korai görög epikában található megnyilvánulását taglalva az *agón* szellemével kapcsolatban elfogadja azt az ellenvetést, hogy az nemcsak a görögökre jellemző,¹ ám egy sor homérosi hellyel gyarapítja azt az anyagot, amire az adott összefüggésben hivatkozni szoktak.² Szerinte az elsőségre törekvés már az Iliasban kétségtelenül megvan, isteni és emberi szférában egyaránt; utóbbiban nemcsak hősök, vezetőik, hanem szolgák és koldusok körében is.

A következő pontban az *agón* alapjelentéséből (tér, hely) kiindulva a szó jelentésfejlődését követi nyomon a verseny színterének, ill. magának a versengésnek a jelöléséig. A sporttevékenységet motiváló tényezők illusztrálására felhozott példái nem azt mutatják, hogy valaki az erejét sportolással akarta fejleszteni, hanem megfordítva, azt, hogy kipróbálta az erejét pl. dárдахajítással, diszkoszvetéssel vagy íjazással. A hírnév mellett fontos a kitűzött díj is.³ Adva van tehát az eszmei díj és az anyagi természetű jutalom szempontja is, ami a későbbi versenyjátékok gyakorlatában tulajdonképpen kettéválk. A

¹ Római vonatkozásaihoz l. Ant. Tan. 12 (1965) 33 skk.

² A hivatkozott munkák mellett említést érdemel a régebbi irodalomból G. Billeter: Die Anschauungen vom Wesen des Griechentums. Leipzig und Berlin 1911, 212 skk.

³ Vö. alább a III. 4. részt (79—81. l.). L. még I. Weiler: Der Agon im Mythos. Darmstadt 1974, 264 skk.; W. H. Pleket: Games, Prizes, Athletes and Ideology. Stadion 1 (1976) 49 skk.; David C. Young: The Olympic Myth of Greek Amateur Athletics. Chicago 1984.

sporttevékenység indítékai a kihívás, menyasszonyszerzés, élők ünneplése, halottak, ill. istenek tiszteletére rendezett játékok. Fontosnak tartja (21.), hogy az Odysseiában már megfogalmazódik a sportteljesítmény és a testi felépítés közötti összefüggés. A homérosi Apollón-himnusszal kapcsolatban feltételezett krétai hatás (25 sk.) problematikus, hiszen Apollón még nem szerepel a mykénéi kor írásos emlékein. Az viszont érthető, hogy az eposz — amely különben is célzatosan archaizál —, nem tud az olympiai játékokról: peloponnésosi „adatai”, közlései elhomályosult emlékeken, nem egykorú értesüléseken alapulnak, s az ábrázolni kívánt korba különben sem illettek volna a későbbi fejleményekre való utalások.

A III. fejezet 2. része első helyen és igen részletesen a kocsihajítással foglalkozik (26 skk.). Ezzel kapcsolatban irreális az az elgondolása, hogy az olympiai játékok feltételezett 11—10. századi előzményeit a mitológiai hagyományra alapozva visszavetíti az akkori kietlen történeti viszonyok közé. A Poseidónra teendő esküvel kapcsolatban jogosan hivatkozik az isten és a kocsihajítás közötti kapcsolatokra. Itt azonban ennél többről lehet szó, hiszen aligha véletlenül szerepel (II. 23,854—855.) *gaiéokhos* jelző, ami a *Posidón* megfelelője. A homérosi harci szekér leírása keveset őrzött meg a mykénéi előzményekből, funkciója pedig gyökeresen eltér attól. Az viszont helytálló, hogy a homérosi kocsi is szétszedhető, amint a mykénéi kor raktáraiban is voltak külön tárolt kocsitestek és kerékállomány.

A futás tárgyalásával (32 skk.) kapcsolatban utalnék arra, hogy a II. táblán látható alakok ábrázolása nem azonos, ti. nagyobb részük abban — a gyakran látható — abszurd helyzetben ábrázolja a futókat, hogy azonos oldali alsó- és felső végtagjaik vannak elől, ill. hátul.

Az ökölvívás bemutatásánál (37 skk.) L. kísérletet tesz az archaikus kor előtti fejlődés rekonstrukciójára a legrégebbi időkig (i. e. 1500) visszanyúló ábrázolások elemzése révén (42 skk.), de több kérdés továbbra is nyitva maradt.

A birkózással (45 skk.) kapcsolatban L. joggal hivatkozik arra, hogy a korai vázáképeken viszonylag ritkák a birkózójelenetek. — Az Iliasban (23,730: Odysseus és Aias küzdelme során) nyilván az ellenfél térdhajlásának a berogyasztásáról, s nem a saját térd behajlításáról van szó.

A dárдавetéssel kapcsolatban L. utal arra, hogy a sportszerű dárдавetésnek a korai epikában nincs olyan szerepe, mint az eddig tárgyalt ágaknak, — ami meglepő, mert harci értéke szerint a legelső helyen kellene állnia. — A diszkoszvetésről szólva foglalkozik a *solos*-dobás problémájával,⁴ tárgyalja a diszkoszvetés eszközeinek és módjának alakulását (58 skk.). — Az íjazásról szóló fejtegetéseiben (62 skk.) abból indul ki, hogy az íj szintén fegyver és sporteszköz is, mint a dárда, gerely: a sporttevékenység célja a harcra való felkészülés. A fő cél a találat biztonsága volt, bár van utalás Homérosnál a hordtávolságra vonatkozóan. Itt tekinti át L. azokat a kísérleteket is, amelyek Odysseusnak a balták során történt irreális átlövése magyarázatára vonatkoznak. A phaiákoknál rendezett versenyjátékok sorában szerepel az ugrás is (*Od.* 8,103 skk.). A későbbi versenysportban művelt *haltér*-ugrást⁵ az eposzok még nem ismerik. Ez a versenygyakorlatban a pentathlonnal kapcsolatban jelenik meg: a pentathlont az olympiai versenyeken 708-ban vezették be; legkorábbi ábrázolásai azonban csak a 6. századból ismertek.

A következő rész tárgya az akrobatika és rokon jelenségei (72 skk.). Az artistamutatóványok csak tágabb értelemben tartoznak a testgyakorlás tárgykörébe, inkább látványosságok; így a lóháton való szaltózás, egyik lóról a másikra való átugrás, az ugró tánc, vízbeugrás magasból. Az ún. krétai bikajáték tkp. nem áll semmiféle kapcsolatban az eposzokkal, csak a krétai színtér révén került ide.

A testgyakorlással foglalkozó fejezet egy „Díjak, sportfunkcionáriusok és nézők” c. és egy „Istenek és athléták” c. fejezettel zárul (79 skk.). A győzelemmel szerzett hírnév mellett fontos, megbecsült tényező az eposzokban a győzelmi díj; olyannyira, hogy jobbára minden résztvevő kap — különböző értékű — díjat: ebben alapvető az eltérés a történeti pánhellén játékoktól, ahol csak a

⁴ Ennek mibenlétére vonatkozóan megoszlik a kutatók véleménye. Azonban „súlylökésnek” értelmezni, mint *M. I. Finley* „The World of Odysseus” c. művének magyar fordítója teszi (Odysseus nyomában, Bp. 1985, 157): anakronizmus. F. az általánosabb „weight throwing” kifejezést használja (1954, 114. = 1979, 108.). Igaz, hogy ez később sem vált „standard” görög versenyszámmá! Feltevésém szerint a *solos*-t — súlya miatt — két kézzel hajították el; az ún. nehézsúlydobáshoz lehetne hasonlítani a modern versenygyakorlatban; ez szerepelt pl. az 1920. évi antwerpeni csonka olimpián.

⁵ A legelfogadhatóbb *J. Ebert* megoldása, l.: Zum Pentathlon der Antike. Berlin 1963; vö. Ant. Tan. 12 (1965) 81 sk. L. még *R. Patrucco*: Lo sport nella Grecia antica. Firenze 1972, 71 skk.

győztes kapott, s ráadásul csak eszmei díjat. A díjakat korabeli megbecsültségük, „használati értékük” rangsorolta,⁶ ezt olykor ökörré átszámítva az eposz meg is jelöli. — A versenyek segédszemélyzetéről igen szűkszavú tájékoztatást kapunk az eposzokból; így pl. Patroklos halotti játékein minden lényeges teendőt a rendező Achilleus lát el. Az eposzok szemléletesen ábrázolják a nézők résztvevő izgalmát is.⁷ — Az istenek közreműködésének bemutatását a versenyeken nem annyira vallásos szellem hatja át, mint inkább az istenek sportszerűtlen beavatkozásának bemutatása, kedvenceik segítése, azok konkurenseinek az akadályozása.

L. a játékokról szóló IV. fejezet általa írt négy pontjában (88—99. l.) a korai epikában előforduló, főleg gyermekjátékokat kívánja tárgyalni. Így beszél a vízparti homokvár-építésről, a labdajátékokról, ezen belül a sportos jellegű, ill. a táncos labdázásról, az állatalakú játékszerekről, a játékbabákról, a forgócsigával űzött játékról: mindezekről az eposzokban igen gyér anyagközlés található; az így adódó ismereteink elsősorban fentmaradt tárgyakon, ábrázolásokon alapulnak.

H.-G. Buchholz exkurzusa először a csörgők, csegettyűk, a karikák, a hintázás témakörével foglalkozik (100 skk.). A forrásbázis itt lényegében teljességgel a fentmaradt ábrázolások és a töredékes tárgyi leletanyag.

A következő (IV 2.) rész a játékkövekkel folytatott játékokat tárgyalja (117 skk.): ilyen volt az *astragalos* és a dobókocka. Az *astragalos* eredetileg állati bokacontból készült, de idővel különféle anyagokból utánozták. A dobókockát a korai eposz nem említi, de Krétán már a bronzkorban használták.⁸ Ide tartozik még az ún. *pessos* (*pessoi*), ami táblán folytatott rakosgató játék volt. Töredékes tárgyi maradványai vannak Knóssosból és Ciprusról.

Az utolsó tárgyi rész Buchholznak az ostáblán játszó hősök ábrázolásairól írott terjedelmes „függeléke” (126 skk.). A kimerítően taglalt témának a homérosi eposzokban nincs nyoma.

MARÓTI EGON

CORNIFICIUS: A C. HERENNIUSNAK AJÁNLOTT RÉTORIKA. Latinul és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta ADAMIK TAMÁS. Akadémiai Kiadó, 1987, 330 l.

Tekintettel arra, hogy a görög és latin stúdiumok a 20. században fokozatosan háttérbe szorultak, és a stilisztikát mint tantárgyat a középiskolákban 1934-től kezdve Magyarországon nem tanították többé, nem csodálkozhatunk, hogy a rétorikaelmélettel a klasszika-filológia szakemberei sem igen foglalkoztak. A szónoki művészet hazai újjászületésének alapvető feltétele, hogy a rétorikaelmélet klasszikusai magyar nyelven is hozzáférhetőek legyenek, s hogy a művek tanulságait hozzáértők feldolgozzák. Adamik Tamás e folyóirat lapjain publikált tanulmányok és Aristotelés Rétorikájának magyarra fordítása után most a szónoklattan másik alapvető művét adta ki.

A Herenniusnak ajánlott rétorika bővelkedik filológiai problémákban, így a bevezető tanulmány-nak volt mit tisztáznia. Két témát tárgyal részletesebben: a mű keletkezésének valószínűsíthető idejét és az ezzel szorosan összefüggő szerzőség kérdését, valamint a mű jelentőségét és utókorát. A keletkezési idő, valamint a szerzőség kérdésének tisztázására belső érveket, más antik forrásokból levonható tanulságokat, végül a modern filológia eredményeit, illetőleg a bennük fellelhető ellentmondásokat használja fel. Ebben a részben figyelemre méltó egyrészt az „eredetiség” fogalmának vizsgálata, másrészt a filológusok által eddig még fel nem használt szempontok bevezetése: a mű keletkezési idejéhez a negyedik könyv bevezetőjének egy része; Cicero szerzőségének vizsgálatához: a *Rhetorica ad Herennium* IV. könyvéhez írt előszó és Cicero *De inventione*-jének II. könyvéhez írt előszó tüzetes összehasonlítása. Külön értéke a bevezetőnek, hogy A. ily módon a *De inventione* keletkezési idejéhez is néhány újabb

⁶ Finley, i. m. 120. l. (= 1979, 129. l.) ezzel szemben a presztízs-szemponthoz hangsúlyozza.

⁷ A témához legutóbb I. J. Weiler: Zum Verhalten der Zuschauer bei Wettkämpfen in der Alten Welt. A „Spektrum der Sportwissenschaften” c. kötetben (Wien 1987) 43 skk.

⁸ A két típushoz l. *Ritoók Zs.*: Régi görög hétköznapiak. Európai Antológia. 1960, 116 skk.; 128 skk.

szempontot vezetett be. Mindezek alapján a művet meggyőzően tartja ama Cornificius írásának, aki az i. e. 86—82 közötti időpontban legalább 25—30 éves volt. A bevezető utolsó része méltatja a memóriát elsőként kidolgozó mű jelentőségét, áttekinti a mű középkorra és a magyarországi kultúrára gyakorolt hatását.

A fordítás megítéléséhez két szempontot kell figyelembe venni: egyrészt azt, hogy hogyan szólal meg a szöveg magyarul, másrészt azt, hogy hogyan sikerült a terminusokat visszaadni. A szöveg Moravszky F. 1910-es fordítását mindkét tekintetben felülmúlja. A fordítás szelleme, szövése, mondatszerkezetei magyarosabbak, szerencsésebbek.

Lássunk erre két példát:

Rhet. Her. III 2,3: *Prudentia est calliditas, quae ratione quadam potest dilectum habere bonorum et malorum.*
Moravszky: Okosság az ügyesség, mely mindenképpen tud a jó és rossz közt választani.

Adamik: Az okosság az a jártasság, amely valamiképpen képes különbséget tenni jó és rossz között.
Rhet. Her. III 13, 24: *Amplificatio dividitur in cohortationem et conquestionem.*

Moravszky: A kiemelő előadásnak vagy izgatás, vagy megindítás a célja.

Adamik: A fennkölt hangnem lehet buzdító és megindító.

Különleges problémát jelent a terminusok fordítása. A retorikai kifejezések magyarra fordításában — éppen a magyarra fordított művek hiánya miatt is — sajnos, még nem alakult ki egységes szemlélet. Ha fellapozzuk a Világirodalmi Lexikon köteteit, — amely kiadvány minden problematikusága ellenére is e fogalmak legteljesebb tárháza, — háromféle megoldással találkozunk: *a.* eredeti latin alak: *concursum*; *b.* az eredeti latinak magyaros formája: *komparáció*; *c.* magyar elnevezés: alakzat (figura). E hármasság nem annyira a Lexikon hibája, mint inkább tükröződése a már hosszú ideje meglévő terminológiai bizonytalanságnak. Bár igen kérdéses, hogy ezt a bizonytalanságot egyáltalán fel tudjuk-e oldani, hogy lehet-e, kell-e minden terminust (a már latin vagy latinos formájukban elfogadottakat is) magyarra fordítani, annyi azonban bizonyos, hogy a megoldást az antik művek fordításával segíthetjük. Ezt a problémát a fordító az eddigi gyakorlatnak megfelelően igyekezett megoldani. Ahol úgy vélte, hogy a görög—latin kifejezés már elfogadottá vált (allegória, epifora, litotézis, stb.), ott meghagyta az eredeti alakot. Másol egy már létező magyar fordítást vett át, s ismét más esetben saját szóhasználatot vezetett be. Nézzünk ezekre is példát: a *contentio*-t a Vil. Lex. „kontenció” címszó alatt tárgyalja, Prácer Quintilianus-fordítása és Adamik „ellentét”-nek fordítja. Hogy a két megoldás közül melyik lesz végül is közhasznú, azt csak az idő döntheti el, s esetleg az újabb fordítások megoldásai. Az *inventio* terminust Prácer „feltalálás”-nak, a Vil. Lex. „feltárás”-nak, Adamik „anyaggyűjtés”-nek fordítja. Bár az előző két megoldás etimológiailag közelebb áll a latinhoz, bízom abban, hogy a tartalmat jobban kifejező utóbbi megoldás terjed majd el. A probléma bonyolultságát megvilágíthatja a következő példa: A II 11,16-ban szerepel az *amphibolia* kifejezés. Ezt a terminust a Vil. Lex. „kétértelműség” címszó alatt tárgyalja. Ebben a részben azonban nem lehetett a magyar terminust alkalmazni, mivel ugyanitt szerepel az *ambiguum est* kifejezés is. Ez utóbbi fordítása csakis a „kétértelmű” lehetett, ezért az *amphibolia* nyilván kényszerből is eredeti formájában maradt.

A szövegben való eligazodást segítik a tárgyszerű jegyzetek, amelyek a terminusok problematikájával kapcsolatban is sok információt nyújtanak. A jegyzetanyag is növeli azonban bennünk a hiányérzetet: A kötet végén találunk egy tárgymutatót a Rhet. Her. magyar szövegéhez, de nincs latin—görög tárgymutató, pedig ennek szép példáját adta Prácer. E mutató elkészítése kétségkívül nagy feladat, viszont óriási segítséget jelent a használnak. Végül még egy észrevétel: A tárgymutatóban az „anyaggyűjtés” terminusa csak egy helyre utal: III 8,15, holott a kifejezés már jóval előbb (II 1,1) is előfordul.

Befejezésül ismételn hangsúlyozom, hogy a magyar retorika, s ezen belül a terminusok problémáját csak akkor oldhatjuk meg, ha minél több magyar nyelvű tanulmányt és fordítást olvashatunk a retorika tárgyköréből. Ezért érdemel különös figyelmet a *Rhetorica ad Herennium* most megjelent, derék magyar fordítása.

I. F. FICHMAN: ВВЕДЕНИЕ В ДОКУМЕНТАЛЬНУЮ ПАПИРОЛОГИЮ. Moskva 1987, 523 l.

A kiváló szovjet papirológus összefoglaló művét veheti kézbe az olvasó. Jelentősége azért is nagy, mivel orosz nyelven ez az első ilyen tárgyú munka.

A könyv hat fejezetre oszlik. Az elsőben a szerző először a papirusz-sásról és a belőle készült íróanyagról szól, majd a papirológiában használatos terminológiát ismerteti. Meghatározza a papirológia fogalmát, valamint néhány szóban megemlíti az ókori és a kora középkori Egyiptommal foglalkozó többi tudományt is.

A következő fejezetben a papirológia történetét először általában tekinti át, majd országok szerint tárgyalja. Érhetően különös figyelmet fordít a papirológia szovjetunióbeli fejlődésére. Végül a papirológiai intézeteket, szervezeteket és kongresszusokat sorolja fel.

Ezután rövid bepillantást kapunk a restauráció és a szövegkiadás eljárásaiba, nehézségeibe. Ismerteti a kiadásokban alkalmazott különféle jeleket, továbbá kitér a papirológiai folyóiratokra és publikációsorozatokra.

A következőkben a papirológia segéd- és rokntudományait veszi sorra. Önálló paragrafusokban foglalkozik a paleográfiával, grammatikával és lexikográfiával, kronológiával, metrológiával, numizmatikával, onomasztikával és proszopográfiával. A fejezet második részében a szakembernek és a diáknak a publikációk erdejében való tájékozódását, eligazodását segítő műveket (bibliográfiákat, kézikönyveket, chrestomathiákat stb.) veszi számba.

A legerjedemesebb V. fejezetben a szerző nagy vonalakban áttekintést ad a hellénisztikus, római és bizánci Egyiptomról. Kitér minden főbb témakörre, így az ország földrajzára, népességére, történelmére, közigazgatási szervezetére és jogrendszerére.

A könyv tulajdonképpeni tárgyát, a papiruszon fennmaradt dokumentumokat, iratokat, leveleket csak az utolsó fejezetben ismerteti. Anyagát két részre osztja: az elsőben a hivatalos, a másodikban a magániratokkal foglalkozik. Végül azt vizsgálja meg, hogy a papiruszok miben segítik a korabeli Egyiptom művelődéstörténetének kutatását.

Hiánypótló művel van dolgunk, és ezzel a szerző maga is tisztában van. Az orosz papirológia biztató kezdetek után csak a 60-as években indult újabb fejlődésnek. Ez a körülmény tette időszzerűvé egy olyan kézikönyv megjelenését, amely összefoglalja az újabb bel- és külföldi kutatásokat, másrészt a szovjet könyvtárak anyagának jelentős hiányosságai is szükségessé tették egy olyan könyv megírását, amely közvetíti a friss külföldi eredményeket. A hatalmasra duzzadt bibliográfia (az 523 oldalas kötetnek majdnem a fele: 256 lap!) is szinte válogatás nélkül sorol fel lehetőleg minden papirológiai tárgyú munkát. A szerző vállalkozása mindenképpen tiszteletet érdemel, de helyzetéből adódóan csak viszonylagos és helyi értéke lehet.

A mű több más tekintetben is hézagpótló. Persze már felépítése is meglehetősen vitatható. Elégge elhibázott az a sorrend, amelyben a fejezetek követik egymást. Sokkal logikusabb és áttekinthetőbb lenne, ha a papirológia történetét tárgyaló II. fejezet nem törné meg a gondolatmenetet, hanem később, a jelenlegi IV. előtt, vagy az V. fejezet helyén állna, az V. pedig, amely a hellénisztikus, római és bizánci Egyiptomról szól, a papirusz-dokumentumokat ismertető VI. után következne, stb.

De vegyük például a már említett II. fejezetet, amely „A papirológia története” címet viseli. A szerző rendezőelve itt is kétesnek bizonyul. Vitatható egy nemzetközivé vált tudományt a kelet-európai helyzetet tükrözve országonként tárgyalni, amit (pl. Németország esetében) még határváltozások is bonyolítanak. Így ebből a felosztásból gyakori öniméltés következik a későbbi fejezetekben, és a szerző számtalanszor kénytelen élni sablonos kifejezésekkel. Ugyanakkor az összterjedelemhez képest viszonylag keveset szól a papirológia történetéről, és ahol megteszi, ott is többnyire élvezhetetlen felsorolás formájában, ellentétben pl. E. Turner (Greek Papyri, Oxford 1968) élvezetes, sőt olykor izgalmas leírásával. A szerző az Egyiptomról szóló V. fejezetet sem gondolta át kellőképpen. Ilyen jellegű műben nem volna szükséges Egyiptom történelmének nem közvetlenül a papirológiával kapcsolatos részeit taglalni, hiszen számos jelentős munka áll rendelkezésre, amelyekből a szerző maga is merített. Vagy ha már erre szánta rá magát, akkor tenné ezt alaposabban, eredeti gondolatokat megfogalmazva; így megállapításainak zöme a jól ismert általánosságok szintjén mozog.

Olykor önmagával is ellentmondásba kerül a szerző. A 165. lapon például azt hangsúlyozza az általánosan elfogadott nézettel szemben (ld. pl. Bell: Cults and Creeds in Graeco-Roman Egypt, Liver-

pool 1957), hogy a papságnak nem volt jelentős szerepe az egyiptomi felkelések vezetésében. Néhány oldallal később (169) pedig éppen egy bizonyos Isidorus nevű papot említ, mint egy felkelés vezetőjét.

Stílusa sem teszi túlságosan élvezetes olvasmánnyá (mint pl. Turnernél) a könyvet. A sokszor unalmasságig fokozott szó- illetve szószerkezet-ismétlések, a válogatás nélkül odavetett adathalmaz, aminek sokkal jobb helye lenne a jegyzetek között, nem tudja folyamatosan lekötni az olvasó figyelmét. (Bár ezt még némiképp magyarázhatjuk az orosz érkező prózának a nyugatitól eltérő sajátásaival.)

Összességében tehát az ismertetett mű legfőbb erényének a számunkra viszonylag ismeretlen szovjet papirológiai kutatások összefoglalását tarthatjuk, ami a kívülálló számára szinte lehetetlen feladat volna. F. könyve a fentebb említett gyenge pontjai ellenére is hasznos és tanulságos olvasmány a papirológia iránt érdeklődők vagy kezdő szakemberek számára, elsősorban adatbázisa miatt.

LÁDA CSABA

VILELMUS LUNDSTRÖM: L. IUNI MODERATI COLUMELLAE REI RUSTICAE LIBRI I—II.

Recensuit —. Upsaliae, typis descr. K. W. Appelberg, 1917. (Collectio Scriptorum Veterum Upsaliensis) 107 l. Ára 3 svéd korona.¹

Az „Eranos” kiváló szerkesztőjének immár negyedik Columella-füzete fekszik előttem [Fasc. I. *Liber de arboribus*, 1897; fasc. VI. *Rei rusticae liber X*, 1902; fasc. VII. *Rei rust. liber XI*, 1906] s most már remélhető, hogy több mint két évtizedes C.-szöveg tanulmányainak eredményeképpen C. kiadásának III—V. fasciculusi is hamarosan megjelennek.² Nagyon kíváncsok, hogy L.-nek ebbeli, most tett ígérete minél előbb valósággá váljon, mert modern C.-kiadásunk nincs, márpedig sürgősen szükséges, hogy Seneca e klasszicista kortársának nyelvébe és stílusába végre megbízható szöveg alapján elmélyedhessünk. Ennek az írónak a nyelve több érdekességet hoz, mint amennyit róla feltételezni hajlandók volnánk; ezenfelül külön tanulmányt kíván *clausula*-technikája, mely eddig teljesen mostoha elbánásban részesült. Az új szöveg alapján gyökeres revízióra fognak szorulni *Priz*, *Kottmann*, *Ahle* (vö. EphK 1917: 376—377) s mások megállapításai.

Mert Lundström eddigi, Columellát illető nagy kiterjedésű munkássága és lelkiismeretes szöveg-tanulmányai biztosítékot adnak arra, hogy mai eszközeinkhez mérten a lehető legjobb editiót kapjuk tőle. Praefatiójából megtudjuk, hogy a vezető kéziratot (Sangermanensis; Petrop. 207, s. IX) Pétervárott 1892-ben s ezután *Langlet* és *Stroemberg* könyvtárosok szívességéből Uppsalában még kétszer collationálhatta. Az Ambrosianust (L. 85. sup., s. IX—X), melyet valaha *Pontadera* használt, s melyet 1887-ben *Haeussner* ragadott ki a feledésből, L. 1894-ben Milanóban collationálta s collatióját az 1896-ban Milanóban időző *Langlet*-vel ellenőriztette. Ezenfelül három itáliai nyarát a *recentiores* 17 olaszországi képviselőjének átvizsgálására fordította; átnézett ezenfelül egy lipcei kéziratot s használta az 1812-ben elégett Mosquensis Demidovianusnak *C. Fr. Matthaei*-től (Lectiones Mosquenses I.: Lipsiae 1877) való részleges collatióját. Régi kiadások közül az *ed. princeps* (Venetiis, 1472), a *Bruschiana* (Regii 1482) és az *Aldina* (Venetiis 1514) lectióit vette figyelembe apparátusában.

Ez az apparátus a legkisebb dolgokra is kiterjedő teljességgel adja az **S** és az **A** varia lectióit, míg a *recentiores* (**R**) közül a *Laurent. plut.* 53,32 (**a**), *Brerensis Med.* A. D. XV,4 (**b**), *Caesenas Malatest.* plut.

¹ Révay Józsefnek (1881—1970; l. Ant. Tan. 17 [1970] 57—68) a Lundström-féle Columella-kiadásról írott — mindeddig kiadatlan — recenziója egy antikváriumban vásárolt könyvből került elő. A három füzetlapon olvasható, kézírásos szöveg fölé a szerző piros ceruzával ezt a megjegyzést fűzte: „Ezt a recenziót Förster Aurél visszaküldte 1919 őszén. R.” A nyilván az EphK számára készült dolgozat betűhív szövegét most *Maróti Egon* jóvoltából közöljük.

² Ezek a *Res rusticae* III—VIII. könyveit magukba foglaló füzetek, továbbá a XII. könyvet tartalmazó VIII. fasciculus időközben — ha nem is éppen „hamarosan” — *Lundström*, valamint *Åke Josephson* és *Sten Hedberg* közreműködésével (1940 és 1968 között) megjelentek. — Columella művének használatát nagyban segíti a *G. G. Betts* és *W. D. Ashworth* szerkesztésében computeres eljárással készült mutató: Index to the Uppsala edition of Columella. Uppsala 1971, 656 pp. (*M. E.*)

24,2 (c) és a *Laurent. Conv. Suppr.* 285 (d) lectióit közli nagyobb terjedelemben. Figyelembe vett még három párisi kéziratot (*Paris.* 6830 A, B, C), melyek azonban sok újat nem hoznak, s kétségtelenül a XV. századból származó **R** közé sorolandók. A szövegkonstrukcióban józan mérséklet s a hagyomány óvása L. jellemző előnyei; bár a **SA** alapján indul, minden elfogultság nélkül látja ezeknek a hibáit is és megszámlálhatatlan esetben nyúl a **R** jó lectiói után. Részletes megjegyzéseimet akkorra kívánom fenntartani, mikor az egész L.-féle Columella kezemben lesz, annál inkább, mert akkor lesz csak módomban némi teljességgel elmondani mindazt, amit C.-ről mint nyelvújítóról eddig következetesen elmulasztottak kellő összefüggésben elmondani (csak *Heraeus*: *Svensk Humanistisk Tidskrift* 1917: 136—137 l.). Lundström, vagyis inkább Columella orthographiájáról is csak akkor beszélhetünk kellő alaposással, ha a teljes kiadás kezünkben lesz. Az, amit L. eddig adott (kitűnő szöveg, rövid, de mindent megmondó apparatus, hozzá a gyönyörű külső kiállítás), még élénkebbé teszi azt a kívánságunkat, hogy a kitűnő svéd mester minél előbb tető alá hozza a teljes Columella-kiadást.

† RÉVAY JÓZSEF

J. WERNER: DER SCHATZFUND VON VRAP IN ALBANIEN. Studien zur Archäologie der Awarer, 2. Wien 1986. Verlag d. Österr. Akademie d. Wiss. Mit einem Anhang von P. STADLER (S. 105—118). 71 l. 32 fényképes tábla és 18 szövegekőzi ábra.

A népvándorlaskor közismert jeles német kutatója ismét egy igen érdekes monográfiával gazdagította ismereteinket. A Vrap-i, még 1901-ben megtalált és a szakirodalomban eddig főleg J. Strzygowsky könyve (1917) nyomán ismert, általa a VII—IX. sz.-ra keltezett leletet zömmel a New York-i Metropolitan Museumban őrzik, és már magunk is foglalkoztunk vele az 50-es és a későbbi években (A jánoshidai avar temető. Régészeti Füzetek, Ser. II. 2. Bp. 1958). Wernernek 1982-ben sikerült a helyszínre utaznia, ami már önmagában is igen nagy teljesítmény volt, és ott beszélt a találók egy részével és azok rokonaival. Ugyanott később még egy aranykehely is előkerült, amely végül is az Istanbuli Régészeti Múzeumba jutott (I. tábla). Az új feldolgozást az a titokzatos lelet igényelte, amely W. adatai szerint még 1894-ben került napvilágra Ersekénél (ma ez is Albánia), és amelyet 1981-ben egy londoni Sotheby-aukció katalógusából ismert meg a tudományos világ. (A lelethez tartozó két kis bizánci ezüstkalkát az árverésen eladták, de úgy tudjuk, hogy az övgarnitúrák nem találtak új gazdára). Ezeket a leleteket most a szerző együttesen vette alapos vizsgálat alá és vont le belőlük újszerű következtetéseket. W. most megkísérelte annak a valószínűsítését, hogy a Vrap-i és az Erseke-i kincseletek az egyik avar kagán kincsei közül valók és a VII. sz. utolsó harmadában kerültek a föld alá. Megoldása a következő: Kuber, Kuvrat bolgár fejedelem fia, 680 táján felkelt az avar kagán ellen és a kaganátusban lakó népével együtt Pelagoniába menekült (68). A két kincslelet a megrabolt kagáni kincstárból eredhet. Tehát az öntött övgarnitúrákat 680 előtt (W. véleménye szerint) a kagáni ötvösműhelyben készítették. (Itt említjük meg, hogy Fettich N. már 1965-ben gondolt egy központi, avar kagáni ötvösműhely egykori meglétére a pilismaróti avar temetőről írt publikációjában.) Ami a kincsek egyes darabjai, így a griffes-indás arany és ezüst övveretek készítése idejét illeti, azok készítése idejét korábbra tette, mint a magyar régészek. Ez szlovák részről is egyetértéssel találkozott (I. Z. Čilinská recenzióját, *Slov. Arch.* 1987), ami megfelel annak a nem újkeletű tendenciának, hogy az öntött griffes-indás jellegű bronzveretek időrendjét a szlovák régészek eddig is igyekeztek lefelé tolni. Itt jegyezzük meg, hogy a lelet bizánci aranypénzeinek helyes keltezése figyelembevétele esetén a támpontként bevont ukrainai Maloje Pereščepino-i kincslelet nem kerülhetett a 7. sz. vége előtt a föld alá. Más kérdés, hogy mi is ez a lelet valójában, azaz sírlelet-e, vagy kincs, meg az is, hogy a kunbányai lelet valójában *kagán* sírja volt-e, vagy sem. Ne feledjük az óriási aranymennységet, amelyet az avarok Bizáncból kaptak és raboltak, valamint azt, hogy az avar vezetőréteg gazdagsága sokkal nagyobb volt, mint az eddigi leletek alapján hihetjük.

Legújabban a kolozsvári *M. Rusu* egy másik kombinációval állt elő a Vrap-i lelettel kapcsolatban. Szerinte az Acamir de Belitzia bolgár-szláv herceg által V. Konstantin császár kincstárából kapott jutalom (vérdíj) darabjairól van szó. (*Le Tresor de Vrap. Зборник посветен на Б. Бабиш. Prilep 1986.*) A kincset szerinte 798-ban rejtették el a görög határ közelében. A magunk részéről úgy véljük, hogy a lelet minden egyes darabja jóval előbb készült.

W. új megvilágításba helyezi a két kincsleletet, és igen figyelemreméltó a véleménye az öntött veretes avar övgarnitúrák eredetéről és időrendjéről is. Nem vitás, hogy az avar kori bronz (tkp. réz)-veretes övgarnitúrák művészete, mint iparművészeti jelenség gyökértelen a Kárpát-medencében, ha előzményeit kutatjuk itt, de virágzása, széles körű elterjedése, itteni jelenség. A bronzvereteket bizonyíthatóan több műhelyben is öntötték. (Vö. *Költő L.*: Avar kori bronztárgyak röntgenemissziós analízise. Somogyi Múz. Közleményei, 5. Kaposvár 1982). Vannak azonban olyan momentumok, amelyek az eredetre is utalhatnak. Egyrészt ilyenek a párizsi Bibliothèque Nationale-ben őrzött, a Scheumberger-gyűjteményből származó, aranyból öntött (áttört), bizánci stílusjegyeket mutató szíjvégek, vagy egy szőlőfürtös-indás, bronzból öntött nagyszíjvég Dagesztánból. *M. Rusu* említett cikkében utalt arra, hogy a 7. sz. végén onogur-bolgáriai mesterek kerültek Konstantinápolyba (és tegyük hozzá: a Kaukázus előteréből), akik az „indás” és egyéb növényi motívumokat onnan hozhatták magukkal. A bizánci művészet Irán felől érkező hatása az avar kori iparművészetre (ötvösségre) jelentős volt. A részletes elemzés a jövő kutatási feladata lesz (a modern kincs-publikációval együtt), ennek hiányában azonban munkáját nem tekinthetjük a kutatást előbbrevívó elméletnek.

Magyarázatra szorul még egy lényeges momentum: a Vrap-i kincsben szereplő övgarnitúra-részletek jelentős része félkész jellegű. A velük együtt talált arany nyersanyag darabot (13. tábla) W. kagáni ötvösműhelyből rabolt anyagnak tartja.

A könyv függelékében a bécsi *P. Stadler* modern módszerű tanulmánya azokat az avar kori, bronzból öntött verettípusokat mutatja be, amelyek tipológiai alapon a Vrap-i vagy az Erseke-i kincsekkel hozhatók összefüggésbe. A pontos összeállítás rendkívül tanulságos. Egyébként időrendi szempontból elfogadja Kovrig Ilona véleményét (1963), aki a griffes-indás veretek használatának kezdetét a Kárpát-medencében a 7. sz. 80-as éveire tette. Az áttört, bronzlemből (vagy Vrap esetében aranyból) készült övvereteket időben közvetlen ezek elé helyezi, megjegyezve, hogy ezek a sírokból egyetlen övön belül, öntött veretekkel együtt is gyakran előfordulnak (105 sk.).

ERDELYI ISTVÁN

HÍREK

Az 1988/89. tanévi latin nyelvi tanulmányi verseny

(Középiskolák III. és IV. osztálya számára)

A III. és IV. osztályos tanulók latin versenyét az elmúlt tanévben is az OKTV keretében az OPI szervezte meg.

Az első fordulóban a versenyzőknek Cicero (In Verrem 1,45.) szövegét kellett lefordítaniuk, 18 sor terjedelemben. A szöveg, melynek a „Verres Délosban” címet adtuk, nyelvileg közepes nehézségű, tartalmilag összefüggő, csattanóval végződő történet Verres „műkincsgyűjtő” szenvedélyéről. A latin szöveg megértését szómagyarázatokkal segítettük. Az első forduló 105 fölterjesztett dolgozata közül a versenybizottság 50-et talált alkalmasnak arra, hogy szerzőjük részt vegyen a döntőn. Ez az 50 dolgozat a köv. városokból érkezett: Budapest (26 dolgozat), Debrecen (8), Pannonhalma (4), Szentendre (2), Győr (2), Esztergom (2), Székesfehérvár (1), Csongrád (1), Orosháza (1), Kecskemét (1), Szombathely (1), Nagykanizsa (1). Amilyen öröm, hogy a fenti városokban, illetve gimnáziumokban hatékony latintanítás folyik, olyan szomorú, hogy több megyeszékhelyről nem volt döntős pályázó, s különösen szomorú, hogy abból a két városból (Szegedről és Ianus Pannonius városából, Pécsről), ahol egyetem is működik bölcsészkarral, nem érkezett döntős dolgozat.

A döntő szövegéül a pályázók Livius 1,6—7. fejezetének összefüggő részletét kapták, „Romulus és Remus” címen. Ez nyelvileg nehezebb volt, mint az első forduló Cicero-szövege, tartalmilag azonban ismert történetet mesélt el Róma alapításáról. A nyelvi nehézségek áthidalását itt is jegyzetekkel segítettük elő. A pályázóknak mintegy fele értékelhetően oldotta meg feladatát, ezért a versenybizottság a legjobb 25 dolgozatot állította rangsorba.

Az OKTV végeredménye latinból 1989-ben

1. Kőrösi Imre, IV. o., Berzsenyi Dániel Gimnázium, Budapest, tanára: Székely Judit.
2. Szalai Judit, IV. o., ELTE Apáczai Csere János Gyakorló Gimnázium, Budapest, tanára: Szőke Ágnes.
3. Spät Eszter, IV. o., ELTE Ságvári Endre Gyakorló Gimnázium, Budapest, tanára: dr. Keresztény Éva.
4. Czifrány Ákos, III. o., Bencés Gimnázium, Pannonhalma, tanára: Bánhegyi Miksa.
5. Deák Viktória, III. o., Ferences Gimnázium, Szentendre, tanára: Pintér László.
6. Szűcs Gábor, IV. o., Tóth Árpád Gimnázium, Debrecen, tanára: Dr. Németh Béláné.
7. Mozer Tamás, IV. o., I. István Gimnázium, Budapest, tanára: Esztergályi Dénesné.
8. Aradi Bence, IV. o., József Attila Gimnázium, Budapest, tanára: dr. Sárkány Ferencné Vári Ibolya.
9. Kósa Gábor, IV. o., ELTE Ságvári Endre Gyakorló Gimnázium, Budapest, tanára: dr. Keresztény Éva.
10. Széll András, III. o., ELTE Apáczai Csere János Gimnázium, Budapest, tanára: Szőke Ágnes.
11. Nagy Iván, IV. o., Bencés Gimnázium, Pannonhalma, tanára: Horváth Valér.
12. Kornya Zsolt, IV. o., ELTE Gyakorló Gimnázium, Debrecen, tanára: Szilágyi Ilona.
13. Lókösi Tibor, IV. o., Berzsenyi Dániel Gimnázium, Sopron, tanára: Kozák Lajos.
14. Mihucz Péter, IV. o., Fazekas Mihály Gimnázium, Debrecen, tanára: Mikó Gyula.
15. Sonnevend Pál, III. o., Piarista Gimnázium, Budapest, tanára: Balogh Péter.
16. Óbis Hajnalka, III. o., KLTE Gyakorló Gimnázium, Debrecen, tanára: Szilágyi Ilona.

17. Tóth Szilvia, III. o., Berzsenyi Dániel Gimnázium, Budapest, tanára: Tegye Imréné.
18. Hámosi Ágnes, III. o., Patrona Hungariae Gimnázium, Budapest, tanára: Peller M. Beáta.
19. Budai Vince, III. o., KLTE Gyakorló Gimnázium, Debrecen, tanára: Szilágyi Ilona.
20. Wittmann Zsuzsa, IV. o., Patrona Hungariae Gimnázium, Budapest, tanára: Dellamartina Rita.
21. Cser András, III. o., Piarista Gimnázium, Budapest, tanára: Stéhli Ferenc.
22. Cserey Mónika, III. o., Berzsenyi Dániel Gimnázium, Budapest, tanára: Tegye Imréné.
23. Tóth Klára, III. o., Dózsa György Gimnázium, Budapest, tanára: Dul Hedvig.
24. Hadházy Barbara, III. o., ELTE Ságvári Endre Gyakorló Gimnázium, Budapest, tanára: dr. Keresztény Éva.
25. Ritz Szilvia, IV. o., ELTE Ságvári Endre Gyakorló Gimnázium, Budapest, tanára: dr. Keresztény Éva.

A versenybizottság az egyes dolgozatok megítélésakor három szempontot tekintett irányadónak:

1. Az eredeti latin szöveg gondolati tartalmának hű visszaadását. E feladat helyes megoldásának alapfeltétele volt a latin szavak megfelelő jelentésének kiválasztása és a nyelvtani szerkezetek grammatikai jelentésének felismerése. Főleg ez utóbbi tekintetben mutatkozott meg több hiányosság a dolgozatokban, ami félrefordításokhoz vezetett.

2. A latin eredeti alapján megalkotott magyar szöveg világossága és magyarossága. E tekintetben is sok volt a kifogásolnivaló: sokan nem tudták, vagy nem merték „magyarosan” visszaadni a latin mondatok jelentését.

3. Végül a sorrend eldöntésében fontos szerepet játszott a gondolati hűség, a magyarosság mellett egy harmadik tényező is: az eredeti latin szöveg stílusának megőrzése a magyar szövegezésben. E nehéz feladatnak természetesen csak a legjobbak tudtak eleget tenni.

A díjak, jutalmak átadása a többi országos tanulmányi verseny nyerteseivel együtt történt. Az első öt helyezettnek, ha latin szakra jelentkezik, e tárgyból nem kell felvételi vizsgát tennie.

Végül jelezzük a gimnáziumoknak és a latintanároknak, hogy a felhívás a latin tanulmányi versenyre a Művelődési Közlönyben fog megjelenni. Kérjük, kísérjék figyelemmel a Közlönyt, s a továbbiakban is vegyenek részt tanulóikkal minél nagyobb számban e nemes versenyen. Egyszersmind megköszönjük a latintanároknak fontos és áldozatos munkájukat az igazgatóknak pedig azt, hogy támogatják és segítik versenyünk szervezését.

ADAMIK TAMÁS

Az 1989/90. tanévi latin nyelvi tanulmányi verseny

(III. és IV. osztály)

A III. és IV. osztályos tanulók versenyét az 1989/90. tanévben is az OKTV keretében az OPI szervezte és bonyolította le. A latin tanulmányi verseny a korábbi évek gyakorlatának megfelelően két fordulóból állt. A bíráló bizottság az első forduló szövegét Valerius Maximustól vette (8,7,3: „Platón tudásszomja”). A közepesenl valamivel nehezebb szöveg megértését tizenöt szómagyarázat segítette. A javító tanárok 78 dolgozatot juttattak el további értékelés végett a bíráló bizottsághoz, amely aztán a legjobb ötvenet választotta ki a második fordulóra.

Az első forduló latin szövege a következő volt: „*Plato . . . patriam Athenas, praeceptorem Socratem sortitus, et locum et hominem fertilissimum, ingenii quoque divina instructus abundantia, cum omnium iam mortalium sapientissimus haberetur, eo quidem usque, ut si ipse Iuppiter caelo descendisset, nec elegantiore, nec beatiore facundia usurus videretur, Aegyptum peragravit, dum a sacerdotibus eius gentis geometriae multiplices numeros, atque caelestium observationum rationem percipit. Et quo tempore a studiosis iuvenibus certatim Athenae Platonem doctorem quaerentibus petebantur, ipse Nilis fluminis inexplicabiles ripas vastissimosque campos, effusam barbariem et flexuosos fossarum ambitus Aegyptiorum senum discipulus lustrabat. Quo minus miror eum in Italiam transgressum, ut ab Archyta Tarenti, a Timaeo et Arione et Echecrate Locris Pythagorae praecepta et instituta acciperet; tanta enim vis, tanta copia litterarum undique colligenda*”

erat, ut invicem per totum terrarum orbem dispergi et dilatari posset. Altero etiam et octogesimo anno decedens, sub capite Sophronis mimos habuisse fertur; sic ne extrema quidem eius hora agitatione studii vacua fuit."

Az első mondat hosszúságával okozott nehézséget a tanulók nagyobbik felének. A part. coni.-ok a cum-mal, ut-tal és dum-mal bevezetett mellékmondatok helyes fordításához alapos mondatnyi ismeretekkel és fordítói gyakorlattal kellett rendelkezniük a tanulóknak. A második mondat legfőbb nehézségét az a *studiosus iuvenibus* ... *Athenae petebantur* szenv. szerkezet és a hozzá kapcsolódó part. coni. okozta. A harmadik mondatban furcsa módon olyan egyszerű alaktani jelenségek okoztak problémákat a tanulóknak, mint a locativus (pl. *Tarenti*) és a coniugatio periphrastica passiva. Az utolsó mondatban igen sok tanuló nem tudott mit kezdeni az *altero et octogesimo* számnévvvel, s az *altero*-t vagy egyszerűen elhagyták, vagy rosszul fordították. A szaktanároknak különös gondot kell tehát fordítaniuk a mondatnyi jelenségek tanítására, de az alaktant is állandóan ismételniük kell a tanulókkal. A fordítás technikájának elsajátítása céljából pedig sokat fordíttassanak írásban latinról magyarra.

A döntő fordulóra a bíráló bizottság Sallustius *De bello Iugurthino* c. művéből választott ki egy részletet (79. caput: „A két karthágói testvér önfeláldozása”). A kerek történet a hazaszeretet mindenek fölött való fontosságát példázza. Eredeti latin szövege némi rövidítéssel a következőképpen hangzik: „*Qua tempestate Karthaginienses pleraque Africa imperitabant, Cyrenenses quoque magni atque opulenti fuere. Ager in medio harenosus, una specie; neque mons erat, qui finis eorum discerneret. Quae res eos in magno diuturnoque bello inter se habuit. Postquam utrimque legiones, item classes saepe fusae fugataeque et alteri alteros aliquantum adtriverant, veriti, ne mox victos victoresque defessos alius adgrederetur, per indutias sponsionem faciunt, uti certo die legati domo proficiscerentur: quo in loco inter se obvi fuissent, is communis utriusque populi finis haberetur. Igitur Karthagine duo fratres missi, quibus nomen Philaenis erat, maturavere iter pergere. Cyrenenses tardius iere. Id socordiane an casu acciderit, parum cognovi. Postquam Cyrenenses aliquanto posteriores se esse vident et ob rem corruptam domi poenas metuunt, criminari Karthaginienses ante tempus domo digressos, conturbare rem, denique omnia malle, quam victi abire. Sed cum Poeni aliam condicionem, tantummodo aequam, peterent, Graeci optionem Karthaginiensium faciunt, ut vel illi, quos finis populo suo peterent, ibi vivi obruerentur, vel eadem condicione sese, quem in locum vellent, processuros. Philaeni condicione probata seque vitamque suam rei publicae condonavere: ita vivi obruti.*”

E szöveg megértését szómagyarázatokkal is segítettük. Több tanuló nem tudta helyesen lefordítani az „*in medio*” kifejezést. Ez esetben a szövegösszefüggésből kellett volna rájónniuk arra, hogy itt csak a „közöttük” fordítás a helyes. Ugyancsak problémákat okozott a „*legiones*” és a „*classes*” megkülönböztetése, az utóbbi ugyanis e szövegben „hajóhad” jelentésben szerepel. Csak a legjobb dolgozatok szerzői tudták helyesen fordítani a *sponsionem faciunt uti* kezdetű összetett mondatot, feltehetőleg a *consecutio temporum* hiányos ismerete miatt. Sokan elvették a „*quibus nomen Philaenis erat*” mondat fordítását is. Komoly nehézségek elé állította a pályázókat a „*Postquam Cyrenenses*” kezdetű mondat, amelyben az acc. c. inf. infinitivus historicusokkal keveredik, de a legjobb tanulók sikeresen vették az akadályokat. Hasonlóképpen nehéznek bizonyult több tanuló számára a „*vel illi* ... *vel* ... *sese*” szembeállítás, pedig a szövegösszefüggésből ki lehetett következtetni, hogy az „*illi*” a két karthágóira, a „*sese*” pedig a cyrénieekre vonatkozik. A fordítási hibák legfontosabb tanulsága az, hogy az illető versenyzők nem látták és nem érezték a szövegösszefüggés alapvető jelentőségét. A szaktanároknak mindent meg kell tenniük annak érdekében, hogy kialakítsák a tanulóknak a szövegösszefüggés fogalmát s tudatosítsák annak jelentőségét a szöveg értelmezésében és fordításában.

FÜGGELÉK

AZ ORSZÁGOS LATIN TANULMÁNYI VERSENY HELYEZETTEI AZ 1989/90-ES TANÉVBEN

1. Cser András, IV. A, Piarista Gimnázium, Budapest; tanára: Kincs Lajos.
2. Talián Csaba, III. B, Apáczai Csere J. Gimnázium, Budapest; tanára: Bede Gáborné.
3. Nagy Zsuzsanna, III. A, Berzsényi Dániel Gimnázium, Budapest; tanára: dr. Tegye Imréné.
4. Cserey Mónika, IV. A, Berzsényi Dániel Gimnázium, Budapest; tanára: dr. Tegye Imréné.
5. Bánki Mária, IV. B, Ferences Gimnázium, Szentendre; tanára: Pintér László.
6. Budai Vince, IV. E, KLTE Gyakorló Gimnáziuma, Debrecen; tanára: Szilágyi Ilona.

7. Hámori Ágnes, IV. A, Patrona Hungariae Gimnázium, Budapest; tanára: Peller Beáta.
8. Zsupán Edina, III. B, Zrínyi Miklós Gimnázium, Zalaegerszeg; tanára: dr. Bilkei Irén.
9. Kiss Domonkos, IV. A, Pannonhalmi Bencés Gimnázium, Pannonhalma; tanára: Bánhegyi Miksa.
10. Odrobina László, III. A, Piarista Gimnázium, Kecskemét; tanára: Salánki István.
11. Ladányi-Turóczy Csilla, IV. A, Patrona Hungariae Gimnázium, Budapest; tanára: Peller Beáta.
12. Nahlik Nárcisz, III. B, Kaffka Margit Gimnázium, Budapest; tanára: Csoknyai Ilona.
13. Jarecsni László, IV. A, Németh László Gimnázium, Budapest; tanára: Bárczi Ildikó.
14. Kaszab László, IV. C, I. László Gimnázium, Budapest; tanára: Zelniczky Erzsébet.
15. Tóth Szilvia, IV. B, Berzsenyi Dániel Gimnázium; tanára: dr. Tegye Imréné.
16. Krispán Tamás, III. D, Apáczai Csere J. Gimnázium; tanára: Szőke Ágnes.
17. Hadházy Barbara, IV. B, ELTE Ságvári E. Gyakorló Gimnázium, Budapest; tanára: dr. Keresztény Éva.
18. Óbis Hajnalka, IV. E, KLTE Gyakorló Gimnáziuma, Debrecen; tanára: Szilágyi Ilona.
19. Nagyvilles János, IV. A, Bethlen Gábor Gimnázium, Hódmezővásárhely; tanára: Czeglédi Sándor.
20. Pete László, IV. B, Zrínyi Miklós Gimnázium; tanára: dr. Bilkei Irén.
21. Értekes Judit, IV. D, Landler Jenő Gimnázium és Egészségügyi Szakközépiskola, Nagykanizsa; tanára: Krugné Fehér Magdolna.
22. Király Rita, IV. A, Széchenyi István Gimnázium, Sopron; tanára: dr. Horváth József.
23. Rácz Orsolya, IV. B, ELTE Radnóti Miklós Gyakorló Gimnázium, Budapest; tanára: Nagy Piroska.
24. Macskási Réka, III. D, Apáczai Csere J. Gimnázium, Budapest; tanára: Szőke Ágnes.
25. Százvai László, III. A, Tóth Árpád Gimnázium, Debrecen; tanára: dr. Németh Béláné.

ADAMIK TAMÁS

ARCHAIKUS ÉS KLASSZIKUS GÖRÖG SZOBRÁSZAT

INTERNATIONALES KOLLOQUIUM: ARCHAISCHE UND KLASSISCHE GRIECHISCHE PLASTIK

A címben jelzett nemzetközi kollokviumot 1985. április 22. és 26. között tartották a Német Régészeti Intézet athéni épületében. Ilyen jellegű tanácskozást már hosszú ideje nem rendeztek a régészek és művészettörténészek, noha a legújabb ásatások, valamint a rekonstrukciós és interpretációs kutatások olyan mennyiségű információt halmoztak föl, amelyet ideje volt a nemzetközi tudományos közvélemény próbájának kitenni. A Német Régészeti Intézet különösen alkalmas volt a kollokvium megrendezésére, hiszen Winckelmann óta a német tudomány érdeklődése fordult mindig is legelőnkebben a görög plasztika felé, továbbá a samosi ásatások olyan leletek bemutatását tették lehetővé, amelyek már önmagukban is megérték volna egy tudományos tanácskozást.

H. Kyrieleisnek, az athéni Német Régészeti Intézet igazgatójának bevezetője után az első előadást április 22-én *A. Deliborrias* (Athén) tartotta (Ein Fragment aus dem Magazin des Athener Nationalmuseums und die Variationen des Athena-Typus mit schräger Ägis). Meg lehetett állapítani, hogy az illető szobortöredék Pallas Athénét ábrázolja, a két mell között ferdén húzódó Gorgó-díszes aigis segítségével pedig datálható is: egy Athénét és Héphaistost ábrázoló, i. e. 420 és 415 között keletkezett szoborcsoport része.

A. Mantis (Neue Fragmente der Parthenon-Skulptur) a Parthenón déli 21. és 16. metopéját, továbbá a déli fríz 82. figuráját egészítette ki az Akropolis-Múzeum raktáraiban található töredékekkel.

V. Petrakos a rhamnusi Nemesis-szobor bázisának aprólékos rekonstrukciós munkájáról számolt be.

B. S. Ridgway (The Bronzes from the Porticello Wreck) az 1969-ben Messinától nem messze, a tengerben talált huszonkét bronzszobor-töredékről megállapította, hogy legalább három különböző szobor részei. A hosszú szakállú portrészzerű fejlet Cheirón kentaur ábrázolásaként értelmezte.

E. Lattanzi (Osservazioni sulle sculture greche nel Museo Nazionale di Reggio Calabria) a két riacei bronzszobor valószínűsíthető attribútumainak (sisak, lándzsa) elhelyezkedését vizsgálta a kéztartás, az illemzet megformálása, valamint a rögzítést szolgáló lyukak és olommaradványok alapján.

U. Knigge (Ein Kultbild der Athena in Larissa) az i. e. IV. sz. második feléből származó Athéna-fejről (jelenleg Larissában, a Karamanolis-gyűjteményben) valószínűsítette, hogy a szobor

eredetileg kb. 2,50 m magas lehetett, s a pheidiaszi Athéna Parthenos legkorábbi ismert szobormásolata volt.

R. Özgan (Zwei Reliefs im Museum von Çanakkale) két lapos domborművet ismertetett; egy atlétát ábrázoló szigorú stílusú stélét és egy az i. e. 430-as évekből származó 1,46 m magas sírstélét, amelyen köpenyes férfialak látható.

G. Konstantinopoulos egy Kóson talált domborműről beszélt, amely a három Charis ábrázolja egy kis méretű, szakállas férfialak társaságában. Az előadó szerint a fríz Kallimachos, vagy valamelyik tanítványának műve lehetett.

K. Despiné az i. e. V. sz. második feléből származó, anthemionban végződő thessaliai sírstélékről, J. Marcade (Les sculptures décoratives de la Tholos de Marmaria à Delphes): a delphoi Tholos metopéinak rekonstrukciójáról tartott beszámolót. A töredékek újraértelmezésének egyik eredménye az a felismerés, hogy az eddig elesett harcosként értelmezett alak valójában oldalról kapaszkodik egy ágaskodó lóba. A két töredék (a harcos és a ló) tökéletesen összeillik.

Este az athéni egyetem dísztermében N. Himmelmann (Zur idealen Nacktheit) tartott előadást a középkori kódexek antik szobor-ábrázolásairól. Rávilágított, hogy a középkorban bálványoknak tartott istenalakokat kivétel nélkül meztelenül ábrázolták (még Artemist, Athénét és Hérát is!), s ez az *interpretatio Christiana* élt tovább a reneszánsz ruhátlan istenszobraiban.

Másnap G. Dontas egy Apollónnak tartott bronzszobrot i. e. 470 körülre datált. A kétségtelenül meglévő archaikus stílusjegyeket azzal magyarázta, hogy az illető peiraieusi lelet egy i. e. 530 körül keletkezett délosi kultuszszobor másolata, amelyet az athéniaiak szállítottak el a délosi Apollón-szentélyből.

G. Despiné az Akropolis-Múzeumban, valamint az athéni Nemzeti Múzeumban található töredékekből állított össze domborműrészleteket, M. Bruskari pedig egy Athéna-töredékről beszélt.

V. Tusa egy márvány kocsihajtó-szobrot ismertetett (Il giovane di Mozia). E szobor értelmezése és datálása heves vitát váltott ki. A hozzászólók az ábrázolást általában Héraklész-Melkarttal hozták összefüggésbe, és többnyire elvetették a szigorú stílus végére való datálást. U. Knigge szerint a szobor az i. e. 470-es évekből származhat, W. Fuchs inkább az i. e. 430-as évekre tette (a térd kidolgozása alapján), H. Kyrieleis szerint a derékra tett kéz talán még későbbi mesterre vallhat.

E. Harrison (The classical High-Relief Frieze from the Athenian Agora) az Arés-templom i. e. IV. sz. második feléből származó relief-díszítéséről beszélt, és 25 alakot azonosított, közöttük Aphroditét, Pandorát, a Charisokat, Athénét, Héphaistost, Prométheust. A faragványok valószínűleg egy a rhamnusihoz hasonló szoborbázist díszítettek.

O. Palagia az Asklépios-szentélyből származó, i. e. 430–420 körülre datálható márványtöredékeket ismertette.

E. La Rocca az athéni eredetű, Rómában található amazonomachia rekonstrukciójával foglalkozott (Eracle e Teseo a Themiskyra: la sculture frontali del tempio di Apollo Sosiano). *Isméné Trianté* pedig egy Olympia és Phigalia közti peripteros-szentélyben talált oromsoport töredékeit gigantomachia részleteként értelmezte.

N. Gialouris (Der Skulpturenschmuck des Asklepios-Tempels) az epidauroszi Asklépios-templom két oromsoportját rekonstruálta. A több mint kétszáz töredékből a nyugati oromzaton húsz, a keletin huszonegy alak kompozícióját tudta összeállítani. A nyugati oromsoport az amazonok harcát, a keleti Trója elestét ábrázolta. A korábban tévesen Elpinoéval, Asklépios feleségével azonosított szobor szárnyának újabb töredéke került elő, így bizonyos, hogy az akroterion csúcsán Niké állt, két oldalán egy-egy lovas nőalakkal.

F. Croissant (Les frontons sculptés du temple du IVe siècle à Delphes) a delphoi Apollón-templom oromsoportjairól beszélt. A nyugati oromsoport központi Dionysosz-alakját Apollónként értelmezte (aki lírát tart a kezében), míg a keleti oromsoport közepén Apollón egy oszlopon ül, négy álló nőalak között. Az utolsó délutáni előadást *Evi Touloupa* tartotta az eretiai Apollón-templom oromsoportjáról.

Este az egyetem dísztermében L. Beschi olvasta föl a Parthenón-fríz új értelmezéséről szóló dolgozatát. Az előadó szerint két felvonulást ábrázol a dombormű: a keleti—északi oldalon a négy hagyományos ión phylé rendjében, a nyugati—déli oldalon a tíz kleisthenési phylé szerint vonulnak föl az athéniaiak.

Április 24-én *P. Themelís* kezdte az előadások sorát (Neues über die Giebelskulpturen des Athena-Tempels II in Delphi), majd *E. Walter-Karydi* beszélt az aiginai Apollón-templom oromcsoportjának valószínű rekonstrukciójáról: a nyugati amazonomachiát ábrázolt, két oldalon három-három harcos párral, középen Athéné alakjával. *E. Mastrokostas* achaiai márványtörödékekről, *B. Holtzmann* (Deux reliefs orientalisants de Thasos) pedig egy i. e. VII. századi thasosi relief-párról beszélt, amely egy fekvő oroszlánt és tigrist ábrázolt. A két faragvány egy középkori erődtítmény falából került elő.

D. Skylardé (A fragment from an Archaic Relief-Sarcophagus) egy i. e. VI. századi, ión építészeti elemeket utánzó márvány szarkofágot mutatott be, amelynek domborműve egy bikára támadó oroszlánt jelenít meg. *B. Lambrinoudakis* pedig (Die Physiognomie der späarchaischen und frühklassischen naxischen Plastik) a naxosi szobrászat archaikus és klasszikus korszakát karakterizálta. A művészeti virágkor Lygdamis tyrannisával köszöntött be, az i. e. VI. sz. végi oligarchia a stagnálást, az i. e. V. sz. pedig a hanyatlást jelentette a sziget szobrászatában. — *N. Zafiropoulos* két parosi archaikus koré-törödéket mutatott be.

Délután *L. Marangou* az i. e. 480 körül keletkezett anthemimion-díszítésű stélék alapján egy amorgosi szobrászműhely működését rekonstruálta. *M. Ohly-Dumm* (Der Kuros von Ägina) egy 1,10 m magas, kilenc törödékből álló, i. e. 560—550 körül keletkezett márvány kurosról beszélt. Kapcsolatba hozta egy Furtwänglertől közölt aiginai kurosszal, amely ugyanannak a mesternek (vagy iskolának) a műve lehetett, s feltételezte, hogy néhány generációval később ez a szobrásziskola alkotta az Aphaia-templom oromcsoportjait.

K. Krystaklé-Botsé egy i. e. 540 körül keletkezett kis méretű, valószínűleg korinthusi eredetű bronz kurost mutatott be, *O. Kakavojianni* pedig egy Prasiaiból származó márvány kuros fejét és egy feliratos szoborbázist hozott egymással összefüggésbe. A bázist s ennek alapján a szobrot is i. e. 520—510-re datálta.

B. Schauenburg (Ein archaischer Adler von Samos) egy eddig bizánci eredetűnek tartott sas-ábrázolást datált az i. e. VI. sz. második felére a tollak kidolgozása alapján, ugyanis ezt a tollazat-típust találta meg a samosi archaikus szfinxeken.

U. Kron (Eine archaische Kore aus dem Heraion von Samos) egy 1977-ben talált márvány koré-törödékről számolt be. A keleti ión típusú szobor áldozati ajándékot tarthatott a kezében.

Április 25-én *H. Kyrieleis* (Neue archaische Skulpturen aus dem Heraion von Samos) tartotta az első előadást. Egy 5,20 m magas, feltételezése szerint i. e. 580—570 körül keletkezett samosi kuros, amelyet 1971-ben találtak, valamint az újonnan előkerült, igen jó állapotban lévő fej egyesítése éppúgy nagy feltűnést keltett, mint az 1930-as években talált koré lábtörödékek nemrég megtalált, tökéletesen illeszkedő folytatása, egy fej és bal kéz nélküli archaikus koré-szobor. A felirat (*Chéramyész m' anethéken t' Érei agalma*) egybehangzik két korábban ismert koré-szoborával (Héra, Louvre; Nyulat tartó koré, Berlin), amelyeket szintén Chéramyész ajánlott fel. Az új koré és a louvre-i Héra lába beleillik egy samosi szoborbázisba, amelyen két kör alakú mélyedés két szobor elhelyezését teszi lehetővé. Míg a felirat betűtípusa nem mond ellent a szobor stílustörténeti datálásának, a kuros combján található felajánlás (*Ischész anethéken Thrésios*) aligha származik az i. e. V. sz. kezdete előtti időből. Szerintem a feliratot mindenképpen i. e. 540 utánra, de inkább i. e. 525-nél későbbre kell datálni, minthogy a szobordedikációk Samoson i. e. 570 körül, sőt még később is kivétel nélkül archaikusabb betűformákat mutatnak, így például egy nagyméretű kuros-szobor i. e. 540 körüli dedikációja szintén jóval archaikusabb. Ez utóbbi felirat: *Chéramyész m'anethé ken [...] es agalma*¹ érdekes párhuzama a följebb említett koré-szoborénak. Ma már négy felirat, vagyis négy szobor kapcsolódik Chéramyész, a nagylelkű felajánló nevéhez.

¹ A kiegészített felirat: *Chéramyész m' anethé[ken theí perikall]es agalma*, vö. *E. Buschor*: Altsamische Standbilder I. (Berlin 1934) 12; IV. (Berlin 1960) 66 sk., valamint: Altsamische Stifter. A *R. Lullies* szerkesztette Bernhard Schweizer-émlékkönyvben (Stuttgart—Köln 1954) 95 skk. A samosi feliratok datálásához vö. *H. Jeffery*: The Local Scripts of Archaic Greece. Oxford 1961, 325 skk. A betűtípusok vizsgálatához módom volt valamennyi Samoson és Berlinben őrzött kuros- és koré-szobor feliratát tanulmányoznom, beleértve a Geneleós-csoport, valamint az új kuros és koré dedikációit is. Ez utóbbi lehetőségért *H. Kyrieleis* professzornak, az athéni Német Régészeti Intézet igazgatójának tartozom köszönettel.

A nap további előadásait *E. Akurgal* (Neue archaische Skulpturen aus Anatolien), *C. Bayburtluoglu* (Archaische Statuen und Statuenfragmente aus Erythrai), *N. Himmelmann* (Ost-ionische Thronfiguren), *V. von Graeve* (Neue archaische Skulpturenfunde aus Milet) és *K. Tuchelt* (Einige Neufunde archaischer Skulpturen aus Didyma) tartotta. A kongresszust samosi kirándulás zárta le, amelyen a résztvevők megismerkedhettek a Héraion területén folytatott legújabb ásatásokkal, az újonnan előkerült fa- és csontfaragványokkal, valamint az új koré- és a hatalmas kuros-szoborral. Az ülészak anyagát a Német Régészeti Intézet külön kötetben jelenteti meg.*

NÉMETH GYÖRGY

* Korrektúrajegyzet: Időközben megjelent a kongresszus aktája: Archaische und klassische griechische Plastik. Akten des internationalen Kolloquiums vom 22—25. April 1985 in Athen, I. Archaische griechische Plastik; II. Klassische griechische Plastik, szerk. H. Kyrieleis, Dt. Archäol. Inst. Abt. Athen, Mainz (von Zabern) 1986.

VALLÁSTÖRTÉNETI FORRÁSOK

HUBAI PÉTER

APA BANE, EGY ALIG ISMERT EGYIPTOMI SZENT

H. Buschhausen professzor a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat meghívására 1989. május 9-én figyelemre méltó előadást tartott Budapesten „Die Ausgrabungen im koptischen Kloster Abu Fana in Oberägypten und die justinianische Renaissance in den Ostprovinzen des byzantinischen Reiches” címen. Ásatási beszámolójából az Abu Fana kolostorról egy a Bawit-i kolostorhoz¹ hasonló kép bontakozott ki. Deir Abu Fana a közép-egyiptomi Hermopolistól 10 km-re É-ra, Antinoupolis (Scheich Abada) és Speos Artemidos (Beni Hasan) között, a Nílustól Ny-ra, a Bahr Jusuf partján fekvő Kasr el Hur mellett épült. Ezt a kopt templomot a szakma annyira ignorálta, hogy számos szakkönyvben és útikalauzban még a neve sincs megemlítve, én magam is csak a Guide Bleu-ben² találtam róla két mondatot, mely G. Masperóra hivatkozva szól az egykori Hnum- és Heket-szentélyről, valamint az ősi kolostor mellett elterülő nekropolisról. Most, az osztrák expedíció sikeres feltárása után remélhetjük annak az 500—530/550 közötti évekre datálható templomnak a tudományos publikációját, amely az általános szokás szerint³ egy helyi szent, Apa Bane relikviái fölé épült. Az ő nevének arab változatát őrizte meg a kolostor mind a mai napig. A szent hely körüli régi és újabb nekropolis a szent népszerűségéről tanúskodik, noha neve nemcsak a modern európainak ismeretlen, hanem még az egyiptomi Synaxariumból is hiányzik. Az a meglehetősen kevés, amit róla tudunk, az *Apophthegmata Patrum*⁴ gyűjteményben maradt ránk, de annak a Nyugaton ismert görög és latin változataiban nem található meg, a *Historia monachorum in Aegypto*-ban vagy a *Historia Lausiaca*-ban szintén nincs rá vonatkozó utalás. Ismereteinket tehát az *Apophthegmata* kopt változatának függelékében közölt hat mondásból, ill. az erre támaszkodó arab szöveg hagyományból meríthetjük. E kevéssé ismert kopt forrást tesszük fordításunkkal hozzáférhetővé.

Az említett függelék némiképpen különbözik az *Apophthegmata* egészétől, mind szellemiségében,⁵ mind nyelvezetében.⁶ Ezt azonban nem szabad túlhangsúlyozni, hisz tudjuk⁷, az egész corpus nem egységes. Az egyes atyákhoz, ill. az egyes monostorokhoz kapcsolódó mondások külön alakultak ki, melyeket ismeretlen redaktorok, ismeretlen körülmények között állítottak össze laza szövetté. (A kezdetek Siétben keresendők, s minden bizonnyal Apa Poiménhez és köréhez kapcsolhatók, ennek kronológiája azonban ma még meglehetősen bizonytalan.) Az anyagot didaktikus szempontok alapján

¹ Deir Abu Fanától 40 km távolságra.

² Les Guides Bleues. M. Baud—M. Parisot: Égypte. Paris 1956, 253 l.

³ A témáról általánosabb összefüggésben lásd J. Wach: Sociology of Religion. Chicago 1971, 357—60. F. Heiler: Erscheinungsformen und Wesen der Religion. Stuttgart 1961, 427—433. G. Widengren: Religionsphänomenologie. Berlin 1969, 419—426.

⁴ E gyűjteményről jó tájékoztatást ad C. Detlef—G. Müller: Kindlers Literatur-Lexikon, I. 819 skk., valamint Th. Klauser—P. de Labriolle: RAC I. 545 skk.

⁵ Nemcsak a mestert tekintti „örög”-nek, hanem botladozó tanítványát is, aki az *Apophthegmata* más helyén „testvér”-ként szerepel. Nem tekinthető tipikusnak a 246-ban megjelenő dogmatikai kérdések iránti érdeklődés sem.

⁶ Például az imperfectumok burjánzásában.

⁷ D. J. Chitty: The Desert a City. London—Oxford 1966, 67.

többször újrendezték.⁸ Közben természetesen a szöveg terjedelme is nőtt. Szerencsére az Apa Bane személyéhez kapcsolódó mondások esetében nem kell belemennünk az Amélineau,⁹ valamint Chaîne,¹⁰ Hopfner¹¹ és Bousset¹² közötti vitába,¹³ hogy ti. a kopt. ill. a görög változaté-e a prioritás, hisz ezek görögül nem is ismeretesek. További probléma a vándormotívumok kérdése: tudjuk, hogy ugyanaz a motívum más-más területeken más-más szentek nevéhez kapcsolva jelenik meg.¹⁴

Esetünkben a kopt toponymia valószínűsíti azt, hogy a mondások valóban egy eredetileg is közép-egyiptomi remetéhez kötődtek. A 248. világosan utal 244-re, a 249. pedig 248-ra; a 249-ben előforduló Apa Ábrahámról 245-ben és 246-ban ismét olvasunk, a 248. stílusban hasonlít 247-re. E hat apophthegma tehát eredetileg is összetartozhatott, és nincs birtokunkban olyan konkrét indicium, melynek alapján kétségbe vonhatnók, hogy ez a személy az az Apa Bane volt, akinek anachóréziséét követői annyira megcsodálták, hogy élete utolsó színhelyén és halála helyén, a Huór hegyénél a relikviái fölött épített templomot róla nevezték el.

Mindezek ellenére is az alábbi apophthegmákat csak erős megszorításokkal tekinthetjük Apa Banéra vonatkozó történeti forrásnak. Az apophthegmákat szóbelileg hagyományozó remete-tanítványok és az összegyűlt anyagot írásban rögzítő szerzetesek, majd a későbbi redaktorok alapvetően érdektelenek voltak a történetiség iránt, biográfiai szempontok sem igen motiválták őket. Aszkétikus és monasztikus erényeket akartak propagálni parainetikus céllal, s — mint a jóval nagyobb corpuson végzett megfigyelések igazolják, — egy-egy apához didaktikus célokból rendszeresen ugyanazt az erényt társítják.¹⁵

A mi esetünkben talán az ad okot némi optimizmusra, hogy az Apa Bane-mondások nem tartoztak kezdetől fogva a gyűjteményhez, hanem ahhoz mintegy függelékként illeszkednek, következésképpen egyfelől eleve külön, zárt corpus alkothattak saját szövegtörténettel, másfelől, mivel a hagyományozás vérkeringésébe később kerültek be, kevesebb átszerkesztésen mehettek keresztül. Feltételezhetjük továbbá, hogy éppen mivel Bane Deir Abu Fana-nak a névadó szentje, akinek nyilván valamilyen jelentősége lehetett a helyi kultuszban, személyéhez — a nagy siéti, kelliái, thébaisi és egyéb szentekkel ellentétben, akiknek kultusztopográfiai „funkciójuk” nem volt, — mégiscsak kapcsolódhatott biográfiai érdeklődés.¹⁶ Erre látszik utalni a már fentebb említett topográfiai megjegyzés (244) és a kronológiai rögzíthetőség (247), jóllehet ezek, érthető módon, az apophthegmák szempontjából másodrendű jelentőségűek. Ezeket az adatokat legalábbis „pseudotudományos”-nak kellene nevezni, de úgy érezzük, hogy ilyen hiperkriticaista szkepszis esetünkben nem indokolt. Bizonyos inkongruencia sejlik át

⁸ A görög corpusnak egy XI. századi újrendezését ismerjük.

⁹ E. Amélineau: Monuments pour servir à l'histoire de l'Égypte chrétienne. Annales du Musée Guimet 25 (1894) XVII—XXVII, XLII—XLVIII.

¹⁰ M. Chaîne: Le texte original des Apophthegmes des Pères. Mél. Beyrouth 5 (1912) 541—569; erre reflektál Fr. Nau: Notes sur le texte original des Apophthegmes des Pères. Rev. or. Chr. ser. 2,8 (18) 1913 208 skk. — e két cikket sajnos nem tudtam elérni.

¹¹ Th. Hopfner: Über die koptisch-sa'idischen Apophthegmata Patrum Aegyptiorum. Denkschr. d. Ak. d. Wiss. Wien Phil.-hist. Kl. Bd. 61 (1918) Abh. 2.

¹² W. Bousset: Apophthegmata. Studien zur Geschichte des ältesten Mönchtums. Tübingen 1923 — a téma máig legalaposabb földolgozása.

¹³ Amélineau egyedül áll azzal a véleményével, hogy a görög apophthegmákat a koptból fordították. Véleményét az Antoniusra és Makariosra vonatkozó bohairi apophthegmákkal támasztotta alá, így érvelése ma már mindenképpen túlhaladottnak tekintendő. Ám a többi tanulmány is elavult mára. Az egész kérdés újragondolása lenne szükséges.

¹⁴ Sókratész Egyháztörténetében (I 12) Eirénéről mond el egy olyan csodatörténetet, amelyet az Apophthegmata (Chaîne No. 225) egy névtelen özvegyasszonnyal kapcsolatban Makariosnak tulajdonít. Tovább bonyolítja a kérdést, ha egy máshonnan is ismert apophthegma név nélkül jelenik meg.

¹⁵ K. Heussi: Der Ursprung des Mönchtums. Tübingen 1936, 142 skk.

¹⁶ Ebből a szempontból figyelemre méltó lehet az a műfaji elhatárolás, hogy Apa Banéről szóló forrásaink mégiscsak apophthegmák; a szent *vita*-ja, vagy bármiféle legendája nem maradt ránk. Az apophthegmákból egy *vita* nem is rekonstruálható, s Hopfner feltevését (op. cit. 2 sk.) — hogy az apophthegmák posztulált életrajzok kivonatai — semmilyen megszorítással nem véljük tarthatónak.

Apa Ábrahámot, a hora prófétáját illetően, aki 246-ban Apa Bane mesterének tűnik, míg a másik két említése alapján inkább a már meghalt (?) mester tanítványának tartanánk, aki most már, mintegy a hagyomány láncszemeként, a saját tanítványainak adja tovább, amit Banéről tud. A hagyományt azonban nemcsak a név szerint ismert Apa Ábrahám adta tovább, hanem a névtelenek, „a tanítványa” (244), a *presbyteros* (247), és a testvérek közüli atyák (248) is. A 248. logiont a 249. apophthegmában dublettként látjuk viszont: ez utóbbi szekundárnak tűnik. Míg az előző pusztán Apa Bane kemény szavait közli, ez utóbbi egy tudálékos teológiai kommentárt tart szükségesnek hozzáfűzni, hogy az öregek (?) e kemény — de önmagában nem érthetetlen — szavakat bevegék.

Történeti szempontból e hét apophthegmából — mert a 244-ben kettőt vontak össze — igen keveset tudunk leszűrni: 450-ben élt Közép-Egyiptomban egy Bane nevű anachóréta, aki istenfélő és aszkétikus életével, esetenként csodálatos karizmatikus megnyilatkozásaival — víziójával (?) 247.) és orákulum-adással — mind a polgári hatóságok, mind remetetársai tiszteletét kiérdemelte. Születése és halála körülményeiről semmit nem tudunk. Ő maga életét spirituális fejlődése alapján három jelentős korszakra osztotta. Kezdetben monasztikus életet folytatott komoly aszkézissal, utóbb a monasztikus életformát elhagyva, városról városra járva alamizsnát osztott, majd élete utolsó 18 esztendejében egy cellában teljes visszavonultságban élt, a legszigorúbb önmegtartóztatást gyakorolva. Apophthegmáink mind ez utolsó korszakra reflektáltak. Beállításkukkal ellentétesen Apa Banéről olyan kép alakul ki, mint aki élete mindhárom periódusában nagyon fontosnak tekintette a böjtöt. Harmadik korszakában ehhez csatlakozott még az alvástól való tartózkodás is, valamint a *stabilitas loci*.

Forrásaink mennyisége és főképp jellege alapján historióailag aligha lehet Apa Banéről ennél többet megtudni. Valószínűleg kortársai sem igen tudtak sokkal többet, mert — lévén fontos személyiség — minden lényegeset továbbhagyományoztak róla. Ám ők a lényeget nem is a historióailag megragadható Bane személyében látták, hanem abban, hogy „védnökük lett, aki imádkozik érettük” (249). De ennek hiteles történeti forrása már nem az *apophthegmata*, hanem a Buschhausen által föltárt Deir Abu Fana és kegytemploma.

Az Apa Banéra vonatkozó kopt szöveg egyetlen recenzióban ismeretes; a kéziratföredéket a nápolyi Biblioteca Nazionale őrzi, kiadta G. Zoega, *Catalogus codicum copticorum manu scriptorum*, qui in Museo Borgiano Velitris adservantur, Roma 1810, Neudruck Leipzig, 1903. Az összes korábban kiadott kopt apophthegmát összegyűjtötte és újakiadta *Marius Chaîne*, *Le manuscrit de la version copte en dialecte sahidique des „Apophthegmata Patrum”*, Le Caire 1960. Fordításunkban mindkét kiadást figyelembe vettük, Chaîne számozását követtük.

FORDÍTÁS

244

Mondták egy egyiptomiról, akinek Bane a neve, hogy a Huór hegyen élt, és tizenhét esztendő telt el oly módon, hogy állt. Egy cellában élt bezárkózva, amelyben egyáltalán semmi fény nem volt, de volt egy kis udvar a cella bejáratánál. <Sem>¹ az emberek eledeléből <nem> evett, sem teljességgel nem aludt, mígnem futását bevezte.²

Az ő korábbi élete pedig ilyen volt: fölöttébb istenfélő és aszkétikus remete volt. Környékének előjárói félték őt életvitele miatt, miközben ő is igen félté azokat, nagy tisztességgel; és kényszerítették, hogy fogadjon el javakat tőlük, hogy szétossza azokat a rászorulóknak. Eljött onnan városról városra és faluról falura

¹ A szöveg értelme megkívánja a „sem nem” betoldását.

² A följára való utalás: 2Tim 4,7.

járván, szétosztván a javakat a rászorulóknak. A célja pedig a következő volt: ha eltávozott monostorán kívülre, hogy alamizsnát osszon, és ha megtörtént, (hogy) tíz napot töltött ebben a diakóniában, (akkor) amíg ez (az idő) betelt, sem nem evett, sem nem ivott, amíg aszkézisben vissza nem tért monostorába.³

Ezt az életvitelt folytatta, amíg el nem közelített az öregkora. Ezek után bezárkózott, azt az életmódot folytatta, amelyről legelőször⁴ szólottunk, állt, míg lábsontjai (úgy) megmerevedtek, mint a szarvaséi.⁵

A tanítványa egy napon kényszerítette őt, hogy húzzon⁶ neki sorsot. (Apa Bane) azt mondta neki:

— Menj ki a hegyre, és vigyél három kis követ.⁷

Ő pedig elvitte azokat, gondolván, hogy azok — a sors. (Apa Bane) tanítást adott neki azokról. Volt egy tele vizesedény⁸ a cellájában. Azt mondta:

— Dobd ezeket bele! Az Úr bizonyosságot tesz, hogy a kövek egyike⁹ úszni fog,¹⁰ a prófétáinak a módján: a vas úszik a vízen.¹¹

245

Amikor a testvérek megkérdezték az öreget, Apa Ábrahámot¹² Apa Bane életviteléről, azt szokta mondani nekik:

³ A remete idegenben nem ehett, csak a saját monostorában.

⁴ Cellájában, a Huór hegyen élt 18 esztendeig, állva.

⁵ *Chainé* korrekciója; az eredetiben „elefántéi” áll.

⁶ Tkp. „vegyen”.

⁷ A következőkben a szent speciális orákulum-praxisáról olvasunk.

⁸ Az eredetiben „vizes kráter” áll. Valószínűleg olyan vizesedényről van szó — amelyet talán a szombati és vasárnapi istentisztelet után vitt a cellájába, mint a siéti Papnute (Cassianus, Coll. III. 1.) és Chaeremon (Apophthegmata Patrum, Patrologia Graeca 65,436) — amelyből egy héten keresztül fedezhette ivóvízszükségletét.

⁹ *Chainé*, valamint J. E. Hartley (Studies in the Sahidic version of the Apophthegmata Patrum, h. n. 1969) *chacune*, ill. *each* fordítást adnak, mintha a koptban ΠΟΥΔ ΠΟΥΔ állna. Mi azonban, lévén a szövegben ΠΟΥΔ, egy kőnek értjük. Eszerint természetesen az orákulum technikája is más lenne. Amennyiben *Chainé* és Hartley fordítását próbáljuk meg értelmezni, az orákulumban csak az a nem-természetes elem szólal meg, hogy a kövek a vízen úsznak, tehát csoda történik. A mi értelmezésünk szerint is ugyanilyen jellegű csoda történik, de csak egyetlen kő úszik a vízen, tehát az orákulum a választás motívumával is gazdagodik. Sajnos nem ismerjük pontosan a tanítvány kérdését, s nem tudjuk azt sem, hogy a három kő egyenként mit szimbolizált, tehát mire vonatkozhatott a választás. Hogy Apa Bane orákulum-praxisa már saját korában és környezetében sem lehetett ismert, azt a félreértés is igazolja, hogy saját tanítványa sem ezt várta.

¹⁰ *Perfectum confidentiae*. A használatos kopt nyelvtanokban (Steindorff, Till, Mallon, Vergote, sőt a nagy Stern-nél is) a perf. ilyen használata nem említettik. Maga a nyelvtani jelenség számunkra a héberből ismeretes, már a régi grammatikusok leírták (W. Gesenius—E. Kautzsch: Hebräische Grammatik, 25 Leipzig 1889, 295), mivel gyakran prófétai szövegekben fordul elő, perf. propheticumnak is nevezik. A téma megérdemelné a kopt grammatikusok figyelmét is. Szövegünk nem hibás, mert a perf. confidentiae másutt is előfordul, sőt még pregnansabban is. Például *Chainé* No. 69: „Engedj engem Apa, hisz meghalok (ΔΙΜΟΥ), egy hete nem ettem meleget.”

¹¹ 2Kir 6,1—7.

¹² Lehetséges, hogy nem azonos azzal a hasonló nevű anachórétával, aki Apa Dzsizdsoi tanítványa volt.

— Ami Banét illeti, nem volt közössége semmiféle testi dologgal.¹³

Bizonyságot tettek róla ismét, hogy kivonult a távolba¹⁴ negyven napra három nap híján;¹⁵ és a három nap sem okozott (volna) gondot neki, de megalázta magát, hogy ne tegye egyenlővé magát a szentekkel.¹⁶

246

Egy nap Apa Bane megkérdezte Apa Ábrahámot mondván:

— Egy ember, aki olyan, mint Ádám volt a Paradicsomban, szükségeli-e, hogy ismételten tanácsot adjanak neki?¹⁷

Ő pedig azt felelte:

— Igen, Bane. Ha ugyanis Ádám tanácskozott volna az angyalokkal: „Egyem-e a fáról?”, azt mondták volna neki, hogy „Ne”.

247

A presbyteros¹⁸ pedig, amikor ájtatosságra jött össze vele, kimerülve találta és kényszerítette őt:

— Miért vagy ilyen lesújtott?

Ő pedig mondta neki:

— A Föld fundamentuma szűnt meg ma.

Mondta neki:

— Mi történt, atyám?

Mondta neki:

— Theodosios, a császár halt meg ma.¹⁹

Amikor pedig elment tőle, fölírta ezt a napot. És történt, hogy amikor az írások hozattak Délre, a nap, amelyről ezt mondotta neki, megegyezett²⁰ az írásokkal, amelyek hozattak.

¹³ Szó szerint: „nincs lakása semmilyen testtel”. A nehéz szöveg értelme nyilván: tagadja, hogy a szent σαρκικός volna. A CAP² megítélése a páli theológia szerinti, Rm 8,3–9.12–13. A testi léttel szembenálló *bios angelikos*-t az jellemzi, hogy testi szükségletei sincsenek.

¹⁴ Nyilván a sivatagba.

¹⁵ Tehát 37 napra. *Hartley*, aki a 3 napot hozzáadja a 40-hez, teljesen félrefordítja az egyértelmű kopt szöveget.

¹⁶ Célzás Mózesre (Ex 34,27–28; Deut 9,9), Illésre (1Kir 19,4–9), és Jézusra (Mt 4,2).

¹⁷ Apa Bane kérdése a spekulatív, dogmatikai kérdésfelvetésen keresztül is a gyakorlati etikára irányul: az *ante lapsum* állapotban — ami nemcsak történeti állapot (az Ádámé), hanem a remete eszményi állapota is, — el lehet-e bukni, ill. hogyan lehet megtartatni. Apa Ábrahám válasza szerint a bukás elkerülhető (lett volna); az angyalok segítségével Ádám, ill. a remete megvalósíthatja a *bios angelikos*-t, ha tanácsot kér, s azt meg is tartja. A „paradicsomi történet” értelmezése nem ószövetségi, hanem a páli theológia szerinti (Rm 5,12). Az angyalokkal való érintkezés midrás-jellegű.

¹⁸ Az áldozópap címe lásd *A. J. Maclean*: ERE „Ministry (Early Christian)” 659–674, kül. 664 — 665 és *W. Jannasch*: RGG³ „Presbyter” 540 sk.

¹⁹ II. Theodosios császár — aki Kyrillos alexandriai patriarcha theológiai irányzatát (Szűz Mária Theotokos), és ezzel együtt az egyiptomi szerzetesek népi kegyességének egyetemes érvényesülését támogatta a II. Ökumenikus Zsinaton (Ephesos, Kr. u. 431) — 450. július 28-án halt meg. Így tehát ennek az apophthegmának külön történeti jelentőséget ad az, hogy II. Theodosius halála által Apa Bane és körének működését hozzávetőlegesen datálni tudjuk.

Amikor pedig enni akart, egy fal mellé szokott volt állni, és (úgy) ette meg a kenyérét. És állva szokott dolgozni is. Amikor pedig aludni akart, neki szokta támasztani a mellét (annak) a falnak,²¹ amelyet erre a célra készített magának.

Vasárnaponként pedig a testvérek közül az atyák le szoktak menni a vele való responzórium²²-mondásra. Amikor pedig ájtatosságra gyűltek vele, megkérdezték őt:

— Atyánk, vajon nyugodtabb-e most a szíved, mint abban az időben, amikor számos szegényünket tápláltad?

Ő pedig, a boldog Apa Bane tanúbizonyságot tett nekik, ezt mondván:

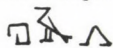
— Az egész életem, amit addig folytattam, míg ebbe a nyugalomba be nem zárkoztam, akár az aszkézis, akár a vándorlás,²³ olyanok, mint a paráznság²⁴ énelőttem, a mostani életmódom szerint.

Történt pedig ismét egy napon, öregek²⁵ mentek Apa Ábrahámhoz, a vidék prófétájához, megkérdezték őt Apa Bane felől, ezt mondván:

²⁰ A császár halálát és utódjának trónralépését közlő hivatalos iratok nyilván csak valamivel később juthattak el a birodalom távoli szélére, Thébaïsba. A csoda időpontjának azonosító ellenőrzése — s ezáltal a csodatevőnek egy a csoda szféráján kívülálló közegből származó legitimációja — a kopt hagiográfiában nem ismeretlen, de máshol is az evangéliumi ösképre nyúlik vissza (Jn 4,48—53), lásd Vita Pachomii XXXIII. *Hubai P.*: Setna survival, Egyiptológiai Füzetek I. (Studia iuvenum in honorem V. Wessetzky) Budapest 1983, 90. Palladius szerint Vak Didymosnak álmában jelenik meg Julianus halála.

²¹ Az alvás megnehezítése általános praxis volt (lásd *akoimétoi*). Az asszuáni Simeon-kolostorban még ma is mutogatják a meppnyezeten lévő lyukakat, amelyekbe Apa Simeon éjszakánként állva kinyújtott kezének ujjait behelyezte, hogy alvását megnehezítsék. Ugyanitt látható, hogy a sokkal kevésbé asketikus szerzetesek számára készült dormitoriumokban is milyen rövid fekhelyek voltak, amelyek csak félig üld testhelyzetű alvást tettek lehetővé.

²² *Hartley*, feltehetőleg *W. E. Crum*: A Coptic Dictionary, Oxford 1939 nyomán (475a) félreérti a szöveget, mert 𐩢𐩨 𐩢𐩨𐩠𐩨 — épp a jelen apophthegmára hivatkozva (Z349 = Chaîne No. 248) — jelentése nem lehet „find news, inquire”, mert ilyen fordítás a szöveget nem értelmessé, hanem homályossá tenné. Mi a 𐩢𐩨-t a *h3j* értelmében vesszük (lásd *J. Černý*: Coptic Etymological Dic-

tionary, Cambridge 1976, 270 és *A. Erman—H. Grapow*: Wörterbuch der ägyptischen Sprache, II. (Berlin 1926—31). 472,3), s nem „találni” jelentésben. Mivel az OY𐩨 „felelet”-et is jelent (*W. Westendorp*: Koptisches Handwörterbuch. Heidelberg 1965—77, 266), ez jogosít fel a „responzórium” fordításra, ami a szituációnak tökéletesen megfelel.

²³ A kopt MNTNA egyaránt jelenthet vándorlást és alamizsnát. A szövegösszefüggés mindkettőt megengedné, hisz Apa Bane faluról falura, városról városra járva alamizsnálkodott. A vándorlás jellegzetes prófétai magatartás, és a korai kereszténység egyes köreiből is gyakorolták: *G. Theissen*: Wanderadikalismus. ZThK 70 (1973) 245 skk., utánnymásban a „Studien zur Soziologie des Urchristentums”. (Tübingen 1983²) c. kötetben, 79 skk. Mégis Bane számára a speciális problémát a *stabilitas loci* elhagyása jelentette, erre reflektálhat. Az alamizsna ellen szól az is, hogy nem a saját javait osztja szét, hanem amit a környék archónjai adtak neki erre a célra — ez tehát nem az ő érdeme.

²⁴ Ahogy Pál apostol korábbi életét kárnak, sőt, drasztikusan ganéznak nevezi (Fil 2,7—8), ugyanúgy Bane paráznságnak tekinti remete életmódja előtti kegyességét (még akkor is, ha mások — az atyák — már azt is csodálatra méltónak tartották). Nem teljesen bizonyos, de lehetséges, hogy ez az apophthegma is azok közé tartozik, amelyek a remeteséget a *koínos bios*-szal állítják szembe.

²⁵ A szokatlan szóhasználat igen föltűnő. Esetleg szövegromlás „testvérek” helyett?

— Beszéltünk Apa Banével²⁶ a bezárkózásról, amelyben élt. Beszélt velünk, e nagy dolognak megfelelően. Az egész aszkézist, és a vándorlást,²⁷ amiket korábban folytatott, parázsnaságnak számította. Felelte pedig a szent öreg, Apa Ábrahám, ezt mondván nekik:

— Helyesen mondta.

Az öregek pedig megszorodtak szívükben saját életük miatt, hogy az ilyen. Mondta nekik az öreg, Apa Ábrahám:

— Miért szomorú a szívetek? Hisz abban az időben, (amikor) Apa Bane alamizsnát osztott, vajon nem azon volt, hogy egy falut, vagy várost, vagy vidéket tápláljon? Most azonban Bane képes fölemelni a két kezét,²⁸ és az egész Földre jó időben való harmat²⁹ ereszkedik alá. És megint csak képes könyörögni Istenhez, hogy az egész nemzedék bűneit bocsássa meg. Ők pedig, mikor hallották ezeket, örvendezének, hogy védnökük lett, aki imádkozik értük.³⁰

²⁶ A szöveg Apa Ábrahámot ír, nyilvánvaló tévedésből.

²⁷ Lásd a 23. jegyzetet.

²⁸ Utalás a jellegzetes *orans*-gesztusra.

²⁹ Elképzelhető a „bőséges harmat” fordítás is. Felső-Egyiptomban azonban mindennemű csapadék rendkívül ritka, valószínűleg nem is erről van szó. E szavak a palesztinai klimatikus viszonyokat tükröző bibliai versek reminiscenciái lehetnek, ahol a „korai eső” Isten kegyelmének metaforája (Ps 84,6(7); Deut 11,14; 28,12).

³⁰ Apa Bane visszavonulásával a környék elvesztette jövőjét, de a szent személyében a világ kozmikus közbenjárót nyert.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte
Felelős vezető: Zöld Ferenc igazgató
Budapest, 1993. — Nyomdai táskaszám: 21356
Felelős szerkesztő: Borzsák István
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Megjelent: 12,5 (A/5) ív terjedelemben
HU ISSN 0003 – 567X

MEGEMLEKEZÉSEK

†Ferenczy Endre (1912. II. 25–1990. III. 11.). (<i>Sarkady János</i>)	109
Egy latintanár emlékére (Visy József 1909–1988). (<i>Bálint Csanád</i>)	111
Eduard Norden halálának 50. évfordulójára (<i>Borzsák István</i>)	112

KÖNYVSZEMLE

L. Agostiniani—L. Giannelli (ed.): <i>Fonologia etrusca, fonetica toscana</i> . (Ism. <i>Katona László</i>)	113
S. Laser: <i>Sport und Spiel</i> . (Ism. <i>Maróti Egon</i>)	116
Cornificius: <i>A C. Herenniusnak ajánlott rétorika</i> . Ford., bev., jegyz. Adamik Tamás (Ism. <i>Szilágyi Imre</i>)	118
I. F. Fichman: <i>Введение в документальную папирологию</i> . (Ism. <i>Láda Csaba</i>)	120
Vilelmus Lundström: <i>L. Iuni Moderati Columellae Rei Rusticae libri I–II</i> . (Ism. <i>†Révay József</i>)	121
J. Werner: <i>Der Schatzfund von Vrap in Albanien</i> . (Ism. <i>Erdélyi István</i>)	122

HÍREK

Az 1988/89. tanévi latin nyelvi tanulmányi verseny. (<i>Adamik Tamás</i>)	125
Az 1989/90. tanévi latin nyelvi tanulmányi verseny. (<i>Adamik Tamás</i>)	126
Archaikus és klasszikus görög szobrászat. (<i>Németh György</i>)	128

VALLÁSTÖRTÉNETI FORRÁSOK

<i>Hubai Péter</i> : <i>Apa Bane, egy alig ismert egyiptomi szent</i>	133
---	-----

MUNKATÁRSAINK SZÍVES FIGYELMÉBE

Az „Antik Tanulmányok” 1. számába október 1-ig, 2. számába pedig április 1-ig lehet kéziratokat beküldeni. Különlenyomatokat a kéziratok benyújtásával egyidejűleg az Akadémiai Kiadónak címzett megrendeléssel, a szerkesztőség útján írásban kell kérni.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KLASSZIKA-FILOLÓGIAI
BIZOTTSÁGÁNAK MÉG KAPHATÓ KIADVÁNYAI

1. APOLLO-KÖNYVTÁR:

5. *Erdélyi Gizella*: A római kőfaragás és kőszobrászat Magyarországon. Budapest 1974. Akadémiai Kiadó. 208 l., 204 kép.
6. *Szilágyi János György*: Etruszkó-korinthosi vázafestészet. Budapest 1975. Akadémiai Kiadó. 283 l., I—XLVIII t.
7. *Dobrovits Aladár*: Egyiptom és az antik világ. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 204 l., 13 kép.
8. *Dobrovits Aladár*: Irodalom és vallás az ókori Egyiptomban. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 317 l.
9. *Kákosy László*: Egyiptomi és antik csillaghit. Budapest 1978. Akadémiai Kiadó. 347 l., 32 kép.
10. *Adamik Tamás*: Martialis és költészete. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 243 l.
11. *Maróth Miklós*: A görög logika Keleten. Budapest 1980. Akadémiai Kiadó. 175 l.
12. *Hegyi Dolores*: Az iónok Kisázsiaiban. Budapest 1981. Akadémiai Kiadó. 259 l.
13. *Maróti Egon*: Az itáliai mezőgazdasági termelés kibontakozása. Budapest 1981. 298 l.
14. *Maróth Miklós*: Aristoteléstől Avicennáig. Budapest 1983. 336 l.
15. *Szabó Miklós*: Archaikus agyagszobrászat Boiótiában. Budapest 1986. 186 l. és 150 kép.
16. *Szepessy Tibor*: Héliodóros és a görög szerelmi regény. Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 267 l.

2. GÖRÖG ÉS LATIN ÍRÓK:

15. Menandros: Ítéletkérők. Fordította és a bevezető tanulmányt írta *Devecseri Gábor*. Budapest 1971. Akadémiai Kiadó 119 l.
16. P. Papinius Statius: Erdők. Fordította és a jegyzeteket írta *Muraközy Gyula*, a bevezető tanulmányt írta *Hegyi György*. Budapest 1979. Akadémiai Kiadó. 397 l.
17. Források az ókori görög zeneesztétika történetéhez. Vál., ford., bev. és jegyz. ellátta *Ritoók Zsigmond*. Bp. 1982. Akadémiai Kiadó. 592 l.
18. Cornificius: A C. Herenniusnak ajánlott rétorika. Ford., bev. és jegyz. ellátta *Adamik Tamás*: Budapest 1987. Akadémiai Kiadó. 329 l.

3. AZ ÓKORTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI:

5. Sophoklés: Antigoné. Ford. *Révay József*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 50 l.
6. Hésiodos: Istenek születése. Fordította és magyarázatokkal kísérte *Trencsényi-Waldapfel Imre*. Bp. 1967. Akadémiai Kiadó. 42 l.
7. Eugippius: Szent Severinus élete. Ford. az ELTE Régészeti Tanszéke munkaközössége *Mócsy András* vezetésével. A bevezető tanulmányt írta *Bóna István*. Budapest 1970. Akadémiai Kiadó 56 l.
8. Sophoklés Philoktétése Arany János fordításában. Bevezette és jegyzetekkel kísérte *Ritoók Zsigmond*. Budapest 1972. Akadémiai Kiadó. 59 l.

4. FOLYÓIRATOK:

Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae. I—XXXV. kötet, 1951—1991.